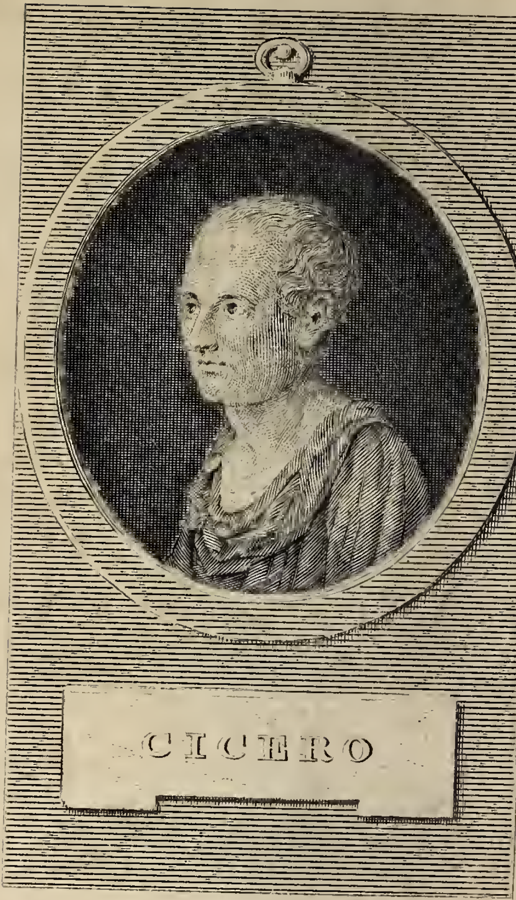

R. Grave fc.

M. T. CICERONIS

DE OFFICIIS.

DE SENECTUTE ET

DE AMICITIA.

LONDINI.

IMPENSIS GUL. PICKERING,

31, LINCOLN'S INN FIELDS.

MDCCCXXI.

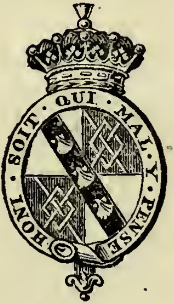
M. T. CICERONIS

LIBRI

DE OFFICIIS

DE SENECTUTE ET

DE AMICITIA.

'— delectant domi, non impediunt foris.'

LONDINI:

TYPIS C. CORRALL;

IMPENSIS GUL. PICKERING,

31, LINCOLN'S INN FIELDS.

MDCCCXXI.

HONORATISSIMO VIRO

GEORGIO JOHANNI

COMITI SPENCER

HAEC TULLII DIVINA

OPUSCULA

NOVO ET NITÍDISSIMO

EXORNATA CULTU

D . D . D

G . P

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBER PRIMUS.

I. QUAMQUAM te, Marce fili, annum jam audientem Cratippum, idque Athenis, abundare oportet præceptis institutisque philosophiæ, propter summam et doctoris auctoritatem, et urbis; quorum alter te scientiâ augere potest, altera exemplis: tamen, ut ipse ad meam utilitatem semper cum Græcis Latina conjunxi, ıeque id in philosophiâ solum, sed etiam in dicendi exercitatione feci; id tibi censeo faciundum, ut par sis in ıtriusque orationis facultate. Quam quidem ad rem ıos, ut videmur, magnum attulimus adjumentum hominibus nostris, ut non modo Græcarum literarum ludes, sed etiam docti, aliquantum se arbitrentur adepos et ad dicendum, et ad judicandum. Quam ob rem lisces tu quidem a principe hujus ætatis philosophoum, et disces, quam diu voles; tam diu autem velle lebebis, quoad te, quantum proficias, non pœnitebit. ed tamen nostra legens, non multum a Peripateticis lissidentia, quoniam utrique et Socratici et Platonici sse volumus; (de rebus ipsis utere tuo judicio, nihil nim impedio) orationem autem Latinam profecto legendis nostris efficies pleniorem. Nec vero arroganter ıoc dictum existimari velim. Nam philosophandi scintiam concedens multis, quod est oratoris proprium, pte, distincte, ornate dicere, quoniam in eo studio etatem consumsi, si id mihi assumo, videor id meo ure quodam modo vindicare. Quam ob rem magno pere te hortor, mi Cicero, ut non solum orationes neas, sed hos etiam de philosophiâ libros, qui jam llis fere æquarunt, studiose legas. Vis enim dicendi

major est in illis, sed hoc quoque colendum est æquabile et temperatum orationis genus. Et id quidem nemini video Græcorum adhuc contigisse, ut idem utroque in genere elaboraret, sequereturque et illud forense dicendi, et hoc quietum disputandi genus: nisi forte Demetrius Phalereus in hoc numero haberi potest, disputator subtilis, orator parum vehemens; dulcis tamen, ut Theophrasti discipulum possis agnoscere. Nos autem quantum in utroque profecerimus, aliorum sit judicium: utrumque certe secuti sumus. Equidem et Platonem existimo, si genus forense dicendi tractare voluisset, gravissime et copiosissime potuisse dicere; et Demosthenem, si illa, quæ a Platone didicerat, tenuisset et pronuntiare voluisset, ornate splendideque facere potuisse. Eodemque modo de Aristotele et Isocrate judico: quorum uterque suo studio delectatus contemsit alterum.

II. Sed cum statuissem scribere ad te aliquid hoc tempore, multa posthac, ab eo ordiri volui maxime, quod et ætati tuæ esset aptissimum, et auctoritati meæ. Nam cum multa sint in philosophiâ et gravia, et utilia accurate copioseque a philosophis disputata: latissime patere videntur ea, quæ de officiis tradita ab illis et præcepta sunt. Nulla enim vitæ pars neque publicis, neque privatis, neque forensibus, neque domesticis in rebus; neque si tecum agas quid, neque si cum altero contrahas, vacare officio potest: in eoque et colendo sita vitæ est honestas omnis, et in negligendo turpitudo. Atque hæc quidem quæstio communis est omnium philosophorum. Quis est enim, qui nullis officii præceptis tradendis philosophum se audeat dicere? Sed sunt non nullæ disciplinæ, quæ propositis bonorum et malorum finibus, officium omne pervertunt. Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute conjunctum, idque suis commodis, non honestate metitur; hic si sibi ipse consentiat et non interdum naturæ bonitate vincatur, neque amicitiam colere possit, nec justitiam, nec liberalitatem. Fortis vero, dolorem summum malum judicans, aut temperans, voluptatem summum bonum statuens, esse certe nullo modo potest. Quæ quamquam ita sint in promtu, ut res disputatione non egeat, tamen sunt a nobis alio loco disputata. Hæ disciplinæ igitur si sibi consentaneæ velint esse, de officio nihil queant dicere. Neque ulla officii præcepta firma, stabilia, conjuncta naturæ tradi possunt, nisi aut ab iis, qui solam, aut ab iis, qui maxime honestatem propter se dicant ex-

petendam. Ita propria est ea præceptio Stoicorum, Academicorum, Peripateticorum: quoniam Aristonis, Pyrrhonis, Herilli jam pridem explosa sententia est: qui tamen haberent jus suum disputandi de officio, si rerum aliquem delectum reliquissent, ut ad officii inventionem aditus esset. Sequimur igitur, hoc quidem tempore et hâc in quæstione, potissimum Stoicos, non ut interpretes; sed, ut solemus, e fontibus eorum judicio arbitrioque nostro, quantum quoque modo videbitur, hauriemus. Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire, quid sit officium: quod a Panætio prætermissum esse miror. Omnis enim, quæ a ratione suscipitur de aliquâ re institutio, debet a definitione proficisci, ut intelligatur, quid sit id, de quo disputetur.

III. Omnis de officio duplex est quæstio. Unum genus est, quod pertinet ad finem bonorum: alterum, quod positum est in præceptis, quibus in omnes partes usus vitæ conformari possit. Superioris generis hujus modi exempla sunt; omniane officia perfecta sint, numquid officium aliud alio majus sit, et quæ sunt generis ejusdem. Quorum autem officiorum præcepta traduntur, ea quamquam pertinent ad finem bonorum, tamen id minus apparet, quia magis ad institutionem vitæ communis spectare videntur: de quibus est nobis his libris explicandum. Atque etiam alia divisio est officii. Nam et medium quoddam officium dicitur, et perfectum. Perfectum officium rectum, opinor, vocemus, quod Græci κατόρθωμα, hoc autem commune officium vocant. Atque ea sic definiunt, ut rectum quod sit, id perfectum officium esse definiant; medium autem officium id esse dicant, quod cur factum sit, ratio probabilis reddi possit. Triplex igitur est, ut Panætio videtur, consilii capiundi deliberatio. Nam honestumne factu sit, an turpe, dubitant, id, quod in deliberationem cadit: in quo considerando sæpe animi in contrarias sententias distrahuntur. Tum autem aut anquirunt, aut consultant, ad vitæ commoditatem jucunditatemque, ad facultates rerum atque copias, ad opes, ad potentiam, quibus et se possint juvare, et suos, conducat id nec ne, de quo deliberant: quæ deliberatio omnis in rationem utilitatis cadit. Tertium dubitandi genus est, cum pugnare videtur cum honesto id, quod videtur esse utile. Cum enim utilitas ad se rapere, honestas contra revocare ad se videtur, fit, ut distrahatur in deliberando animus, afferatque ancipitem curam cogitandi. Hâc divisione, cum præterire

aliquid maximum vitium in dividendo sit, duo prætermissa sunt. Nec enim solum, utrum honestum, an turpe sit, deliberari solet; sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius; itemque, duobus propositis utilibus, utrum utilius. Ita, quam ille triplicem putavit esse rationem, in quinque partes distribui debere reperitur. Primum igitur est de honesto, sed dupliciter, tum pari ratione de utili, post de comparatione eorum disserendum.

IV. Principio generi animantium omni est a naturâ tributum, ut se, vitam, corpusque tueatur, declinetque ea, quæ nocitura videantur, omniaque, quæ sint ad vivendum necessaria, anquirat et paret, ut pastum, ut latibula, ut alia generis ejusdem. Commune autem animantium omnium est conjunctionis appetitus procreandi caussâ, et cura quædam eorum, quæ procreata sunt. Sed inter hominem et beluam hoc maxime interest, quod hæc tantum, quantum sensu movetur, ad id solum, quod adest quodque præsens est, se accommodat, paullum admodum sentiens præteritum aut futurum. Homo autem, quod rationis est particeps, per quam consequentia cernit, caussas rerum videt, earumque progressus et quasi antecessiones non ignorat, similitudines comparat, rebusque præsentibus adjungit atque adnectit futuras; facile totius vitæ cursum videt, ad eamque degendam præparat res necessarias. Eademque natura vi rationis hominem conciliat homini et ad orationis, et ad vitæ societatem: ingeneratque in primis præcipuum quemdam amorem in eos, qui procreati sunt: impellitque, ut hominum cœtus et celebrationes et esse, et a se obiri velit, ob easque caussas studeat parare ea, quæ suppeditent et ad cultum, et ad victum; nec sibi soli, sed conjugi, liberis, ceterisque, quos caros habeat tuerique debeat. Quæ cura exsuscitat etiam animos et majores ad rem gerendam facit. In primisque hominis est propria veri inquisitio atque investigatio. Itaque cum sumus necessariis negotiis curisque vacui, tum avemus aliquid videre, audire, ac discere: cognitionemque rerum aut occultarum, aut admirabilium, ad beate vivendum necessariam ducimus. Ex quo intelligitur, quod verum, simplex, sincerumque sit, id esse naturæ hominis aptissimum. Huic veri videndi cupiditati adjuncta est appetitio quædam principatûs, ut nemini parere animus bene a naturâ informatus velit, nisi præcipienti, aut docenti, aut utilitatis caussâ juste et legitime imperanti: ex quo magnitudo animi

exsistit humanarumque rerum contemtio. Nec vero illa parva vis naturæ est rationisque, quod unum hoc animal sentit, quid sit ordo, quid sit, quod deceat, in factis dictisque qui modus. Itaque eorum ipsorum, quæ aspectu sentiuntur, nullum aliud animal pulchritudinem, venustatem, convenientiam partium sentit. Quam similitudinem natura ratioque ab oculis ad animum transferens, multo etiam magis pulchritudinem, constantiam, ordinem in consiliis factisque conservanda putat, cavetque, ne quid indecore, effeminateve faciat; tum in omnibus et opinionibus et factis, ne quid libidinose aut faciat aut cogitet. Quibus ex rebus conflatur et efficitur id, quod quærimus honestum: quod etiam si nobilitatum non sit, tamen honestum sit; quodque vere dicimus, etiam si a nullo laudetur, naturâ esse laudabile.

V. Formam quidem ipsam, Marce fili, et tamquam faciem honesti vides: quæ, si oculis cerneretur, mirabiles amores, ut ait Plato, excitaret sapientiæ. Sed omne, quod est honestum, id quatuor partium oritur ex aliquâ. Aut enim in perspicientiâ veri sollertiâque versatur: aut in hominum societate tuendâ, tribuendoque suum cuique, et rerum contractarum fide: aut in animi excelsi atque invicti magnitudine ac robore: aut in omnium, quæ fiunt quæque dicuntur, ordine et modo, in quo inest modestia et temperantia. Quæ quatuor quamquam inter se colligata atque implicata sunt, tamen ex singulis certa officiorum genera nascuntur. Velut ex eâ parte, quæ prima descripta est, in quâ sapientiam et prudentiam ponimus, inest indagatio atque inventio veri; ejusque virtutis hoc munus est proprium. Ut enim quisque maxime perspicit, quid in re quâque verissimum sit, quique acutissime et celerrime potest et videre et explicare rationem; is prudentissimus et sapientissimus rite haberi solet. Quocirca huic, quasi materia, quam tractet et in quâ versetur, subjecta est veritas. Reliquis autem tribus virtutibus necessitates propositæ sunt ad eas res parandas tuendasque, quibus actio vitæ continetur; ut et societas hominum conjunctioque servetur; et animi excellentia magnitudoque, cum in augendis opibus utilitatibusque et sibi et suis comparandis, tum multo magis in his ipsis despiciendis, eluceat. Ordo autem, et constantia, et moderatio, et ea, quæ sunt his similia, versantur in eo genere, ad quod est adhibenda actio quædam, non solum mentis agitatio. His enim rebus, quæ tractantur in vitâ, modum quemdam et

ordinem adhibentes, honestatem et decus conservabimus.

VI. Ex quatuor autem locis, in quos honesti naturam vimque divisimus, primus ille, qui in veri cognitione consistit, maxime naturam attingit humanam. Omnes enim trahimur et ducimur ad cognitionis et scientiæ cupiditatem, in quâ excellere pulchrum putamus: labi autem, errare, nescire, decipi, et malum et turpe ducimus. In hoc genere, et naturali et honesto, duo vitia vitanda sunt: unum, ne incognita pro cognitis habeamus, hisque temere assentiamus: quod vitium effugere qui volet, (omnes autem velle debent) adhibebit ad considerandas res et tempus et diligentiam. Alterum est vitium, quod quidam nimis magnum studium multamque operam in res obscuras atque difficiles conferunt, easdemque non necessarias. Quibus vitiis declinatis, quod in rebus honestis et cognitione dignis operæ curæque ponetur, id jure laudabitur: ut in astrologiâ C. Sulpicium audimus, in geometriâ Sex. Pompeium ipsi cognovimus, multos in dialecticis, plures in jure civili. Quæ omnes artes in veri investigatione versantur, cujus studio a rebus gerundis abduci contra officium est. Virtutis enim laus omnis in actione consistit: a quâ tamen sæpe fit intermissio, multique dantur ad studia reditus: tum agitatio mentis, quæ numquam adquiescit, potest nos in studiis cogitationis, etiam sine operâ nostrâ, continere. Omnis autem cogitatio motusque animi aut in consiliis capiundis de rebus honestis et pertinentibus ad bene beateque vivendum, aut in studiis scientiæ cognitionisque versabitur. Ac de primo quidem officii fonte diximus.

VII. De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, quâ societas hominum inter ipsos et vitæ quasi communitas continetur: cujus partes duæ; justitia, in quâ virtutis splendor est maximus, ex quâ boni viri nominantur: et huic conjuncta beneficientia, quam eamdem vel benignitatem, vel liberalitatem appellari licet. Sed justitiæ primum munus est, ut ne cui quis noceat, nisi lacessitus injuriâ: deinde ut communibus utatur pro communibus, privatis ut suis. Sunt autem privata nulla naturâ, sed aut vetere occupatione, ut qui quondam in vacua venerunt; aut victoriâ, ut qui bello potiti sunt; aut lege, pactione, conditione, sorte. Ex quo fit, ut ager Arpinas Arpinatium dicatur, Tusculanus Tusculanorum: similisque est privatarum possessionum descriptio. Ex quo, quia suum cujusque fit;

eorum, quæ naturâ fuerant communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat. Eo si qui sibi plus appetet, violabit jus humanæ societatis. Sed quoniam, ut præclare scriptum est a Platone, non nobis solum nati sumus, ortûsque nostri partem patria vindicat, partem amici; atque ut placet Stoicis, quæ in terris gignuntur, ad usum hominum omnia creari; homines autem hominum caussâ esse generatos, ut ipsi inter se aliis alii prodesse possent: in hoc naturam debemus ducem sequi, communes utilitates in medium afferre, mutatione officiorum, dando, accipiundo, tum artibus, tum operâ, tum facultatibus, devincire hominum inter homines societatem. Fundamentum est autem justitiæ fides, id est dictorum conventorumque constantia et veritas. Ex quo, quamquam hoc videbitur fortasse cuipiam durius, tamen audeamus imitari Stoicos, qui studiose exquirunt, unde verba sint ducta; credamusque, quia fit, quod dictum est, appellatam fidem. Sed injustitiæ genera duo sunt: unum eorum, qui inferunt; alterum eorum, qui ab iis, quibus infertur, si possunt, non propulsant injuriam. Nam qui injuste impetum in quempiam facit, aut irâ, aut aliquâ perturbatione incitatus, is quasi manus afferre videtur socio: qui autem non defendit, nec obsistit, si potest, injuriæ, tam est in vitio, quam si parentes, [aut amicos] aut patriam deserat. Atque illæ quidem injuriæ, quæ nocendi caussâ de industriâ inferuntur, sæpe a metu proficiscuntur; cum is, qui nocere alteri cogitat, timet, ne, nisi id fecerit, ipse aliquo afficiatur incommodo. Maximam autem partem ad injuriam faciundam aggrediuntur, ut adipiscantur ea, quæ concupiverunt: in quo vitio latissime patet avaritia.

VIII. Expetuntur autem divitiæ cum ad usus vitæ necessarios, tum ad perfruendas voluptates. In quibus autem major est animus, in iis pecuniæ cupiditas spectat ad opes, et ad gratificandi facultatem: ut nuper M. Crassus negabat, ullam satis magnam pecuniam esse ei, qui in re publicâ princeps vellet esse, cujus fructibus exercitum alere non posset. Delectant etiam magnifici apparatus, vitæque cultus cum elegantiâ et copiâ. Quibus rebus effectum est, ut infinita pecuniæ cupiditas esset. Nec vero rei familiaris amplificatio, nemini nocens, vituperanda est: sed fugienda semper injuria est. Maxime autem adducuntur plerique, ut eos justitiæ capiat oblivio, cum in imperiorum, honorum, gloriæ cupiditatem inciderunt. Quod enim est apud Ennium,

"Nulla sancta societas, nec fides regni est;"

id latius patet. Nam quidquid ejusmodi est, in quo non possint plures excellere, in eo fit plerumque tanta contentio, ut difficillimum sit sanctam servare societatem. Declaravit id modo temeritas C. Cæsaris, qui omnia jura divina atque humana pervertit propter eum, quem sibi ipse opinionis errore finxerat, principatum. Est autem in hoc genere molestum, quod in maximis animis, splendidissimisque ingeniis plerumque exsistunt honoris, imperii, potentiæ, gloriæ cupiditates. Quo magis cavendum est, ne quid in eo genere peccetur. Sed in omni injustitiâ permultum interest, utrum perturbatione aliquâ animi, quæ plerumque brevis est et ad tempus, an consulto et cogitata fiat injuria. Leviora enim sunt ea, quæ repentino aliquo motu accidunt, quam ea, quæ meditata et præparata inferuntur. Ac de inferendâ quidem injuriâ satis dictum est.

IX. Prætermittendæ autem defensionis, deserendique officii plures solent esse caussæ. Nam aut inimicitias, aut laborem, aut sumtus suscipere nolunt; aut etiam negligentiâ, pigritiâ, inertiâ; aut suis studiis quibusdam occupationibusve sic impediuntur, ut eos, quos tutari debeant, desertos esse patiantur. Itaque videndum est, ne non satis sit id, quod apud Platonem est in philosophos dictum: quod in veri investigatione versentur, quodque ea, quæ plerique vehementer expetunt, de quibus inter se digladiari solent, contemnant et pro nihilo putent, propterea justos esse. Nam alterum justitiæ genus assequuntur, in inferundâ ne cui noceant injuriâ; in alterum incidunt. Discendi enim studio impediti, quos tueri debent, deserunt. Itaque eos ad rem publicam ne accessuros quidem putat, nisi coactos. Æquius autem erat, id voluntate fieri. Nam hoc ipsum ita justum est, quod recte fit, si est voluntarium. Sunt etiam, qui aut studio rei familiaris tuendæ, aut odio quodam hominum, suum se negotium agere dicant, ne facere cuiquam videantur injuriam: qui altero injustitiæ genere vacant, in alterum incurrunt. Deserunt enim vitæ societatem, quia nihil conferunt in eam studii, nihil operæ, nihil facultatum. Quoniam igitur duobus generibus injustitiæ propositis, adjunximus caussas utriusque generis, easque res ante constituimus, quibus justitia contineretur: facile, quod cujusque temporis officium sit, poterimus, nisi nosmetipsos valde amabimus, judicare. Est enim difficilis cura rerum alienarum. Quamquam Terentia-

nus ille Chremes humani nihil a se alienum putat. Sed tamen quia magis ea percipimus atque sentimus, quæ nobis ipsis aut prospera, aut adversa eveniunt, quam illa, quæ ceteris, quæ quasi longo intervallo interjecto videmus: aliter de illis, ac de nobis, judicamus. Quocirca bene præcipiunt, qui vetant quidquam agere, quod dubites, æquum sit, an iniquum. Æquitas enim lucet ipsa per se, dubitatio cogitationem significat injuriæ.

X. Sed incidunt sæpe tempora, cum ea, quæ maxime videntur digna esse justo homine, eoque, quem virum bonum dicimus, commutantur fiuntque contraria. Ut, reddere depositum, promissum facere, quæque pertinent ad veritatem et ad fidem, ea migrare interdum et non servare fit justum. Referri enim decet ad ea, quæ posui principio, fundamenta justitiæ: primum, ut ne cui noceatur; deinde, ut communi utilitati serviatur. Ea cum tempore commutantur, commutatur officium, et non semper est idem. Potest enim accidere promissum aliquod et conventum, ut id effici sit inutile vel ei, cui promissum sit, vel ei, qui promiserit. Nam si, ut in fabulis est, Neptunus, quod Theseo promiserat, non fecisset, Theseus Hippolyto filio non esset orbatus. Ex tribus enim optatis, ut scribitur, hoc erat tertium, quod de Hippolyti interitu iratus optavit; quo impetrato, in maximos luctus incidit. Nec promissa igitur servanda sunt ea, quæ sint iis, quibus promiseris, inutilia: nec si plus tibi noceant, quam illi prosint, cui promiseris, contra officium est, majus anteponi minori. Ut, si constitueris, cuipiam te advocatum in rem præsentem esse venturum, atque interim graviter ægrotare filius cœperit, non sit contra officium, non facere, quod dixeris; magisque ille, cui promissum sit, ab officio discedat, si se destitutum queratur. Jam illis promissis standum non esse, quis non videt, quæ coactus quis metu, quæ deceptus dolo promiserit? Quæ quidem pleraque jure prætorio liberantur, non nulla legibus. Exsistunt etiam sæpe injuriæ calumniâ quâdam et nimis callidâ, sed malitiosâ juris interpretatione. Ex quo illud, *summum jus, summa injuria*, factum est jam tritum sermone proverbium. Quo in genere etiam in republicâ multa peccantur: ut ille, qui, cum triginta dierum essent cum hoste indutiæ factæ, noctu populabatur agros, quod dierum essent pactæ, non noctium indutiæ. Ne noster quidem probandus, si verum est, Q. Fabium Labeonem, seu quem alium (nihil enim præter audi-

tum habeo) arbitrum Nolanis et Neapolitanis de finibus a senatu datum, cum ad locum venisset, cum utrisque separatim locutum, ut ne cupide quid agerent, ne appetenter; atque ut regredi, quam progredi mallent. Id cum utrique fecissent, aliquantum agri in medio relictum est. Itaque illorum fines sic, ut ipsi dixerant, terminavit; in medio relictum quod erat, populo Romano adjudicavit. Decipere hoc quidem est, non judicare. Quocirca in omni re fugienda est talis sollertia.

XI. Sunt autem quædam officia etiam adversus eos servanda, a quibus injuriam acceperis. Est enim ulciscendi et puniendi modus. Atque haud scio, an satis sit, eum, qui lacessierit, injuriæ suæ pœnitere; ut et ipse ne quid tale posthac, et ceteri sint ad injuriam tardiores. Atque in re publicâ maxime conservanda sunt jura belli. Nam cum sint duo genera decertandi, unum per deceptationem, alterum per vim; cumque illud proprium sit hominis, hoc beluarum: confugiendum est ad posterius, si uti non licet superiore. Quare suscipienda quidem bella sunt ob eam caussam, ut sine injuriâ in pace vivatur: partâ autem victoriâ, conservandi ii, qui non crudeles in bello, non immanes fuerunt. Ut majores nostri Tusculanos, Æquos, Volscos, Sabinos, Hernicos in civitatem etiam acceperunt: at Carthaginem et Numantiam funditus sustulerunt. Nollem Corinthum: sed credo aliquid secutos, opportunitatem loci maxime, ne posset aliquando ad bellum faciundum locus ipse adhortari. Meâ quidem sententiâ, paci, quæ nihil habitura sit insidiarum, semper est consulendum. In quo si mihi esset obtemperatum, si non optimam, aliquam rem publicam, quæ nunc nulla est, haberemus. Et cum iis, quos vi deviceris, consulendum est; tum ii, qui, armis positis, ad imperatorum fidem confugient, quamvis murum aries percusserit, recipiendi [sunt]. In quo tanto opere apud nostros justitia culta est, ut ii, qui civitates aut nationes devictas bello in fidem recepissent, earum patroni essent more majorum. Ac belli quidem æquitas sanctissime fetiali populi Romani jure perscripta est. Ex quo intelligi potest, nullum bellum esse justum, nisi quod aut rebus repetitis geratur, aut denunciatum ante sit, et indictum. Popilius imperator tenebat provinciam, in cujus exercitu Catonis filius tiro militabat. Cum autem Popillio videretur unam dimittere legionem, Catonis quoque filium, qui in eâdem legione militabat, dimisit. Sed cum amore

pugnandi in exercitu remansisset, Cato ad Popillium scripsit, ut, si eum pateretur in exercitu remanere, secundo eum obliget [militiæ] sacramento: quia, priore amisso jure, cum hostibus pugnare non poterat. Adeo summa erat observatio in bello movendo. Marci quidem Catonis senis est epistola ad Marcum filium, in quâ scribit, se audisse, eum missum factum esse a consule, cum in Macedoniâ bello Persico miles esset. Monet igitur, ut caveat, ne prælium ineat. Negat enim, jus esse, qui miles non sit, cum hoste pugnare.

XII. Equidem illud etiam animadverto, quod, qui proprio nomine perduellis esset, is hostis vocaretur, lenitate verbi rei tristitiam mitigatam. Hostis enim apud majores nostros is dicebatur, quem nunc peregrinum [dicimus]. Indicant duodecim, ut, *status dies cum hoste:* itemque, *adversus hostem æterna auctoritas.* Quid ad hanc mansuetudinem addi potest, eum, quî cum bella geras, tam molli nomine appellari? Quamquam id nomen durius jam effecit vetustas. A peregrino enim recessit et proprie in eo, qui arma contra ferret, remansit. Cum vero de imperio decertatur, belloque quæritur gloria, caussas omnino subesse tamen oportet easdem, quas dixi paullo ante justas caussas esse bellorum. Sed ea bella, quibus imperii gloria proposita est, minus acerbe gerenda sunt. Ut enim cum civi aliter contendimus, si est inimicus, aliter, si competitor; cum altero certamen honoris et dignitatis est, cum altero capitis et famæ: sic cum Celtiberis, cum Cimbris bellum, ut cum inimicis, gerebatur, uter esset, non uter imperaret; cum Latinis, Sabinis, Samnitibus, Pœnis, Pyrrho de imperio dimicabatur. Pœni fœdifragi, crudelis Hannibal, reliqui justiores. Pyrrhi quidem de captivis reddendis illa præclara:

"Nec mi aurum posco, nec mi pretium dederitis;
Nec cauponantes bellum, sed belligerantes,
Ferro, non auro, vitam cernamus utrique.
Vosne velit, an me regnare hera, quidve ferat, Fors,
Virtute experiamur. Et hoc simul accipite dictum:
Quorum virtuti belli fortuna pepercit,
Eorumdem me libertati parcere certum est.
Dono, ducite, doque volentibus cum magnis dîs."

Regalis sane, et digna Æacidarum genere sententia.

XIII. Atque etiam si quid singuli temporibus adducti hosti promiserunt, est in eo ipso fides conservanda. Ut primo Punico bello Regulus captus a Pœnis, cum

de captivis commutandis Romam missus esset, jurassetque se rediturum, primum, ut venit, captivos reddendos in senatu non censuit: deinde, cum retineretur a propinquis et ab amicis, ad supplicium redire maluit, quam fidem hosti datam fallere. Secundo autem Punico bello, post Cannensem pugnam, quos decem Hannibal Romam astrictos misit jure jurando se redituros esse, nisi de redimendis iis, qui capti erant, impetrassent; eos omnes, censores, quoad quisque eornm vixit, qui pejerassent, in ærariis reliquerunt. Nec minus illum, qui juris jurandi *fraude culpam* invenerat. Cum enim Hannibalis permissu exisset de castris, rediit paullo post, quod se oblitum nescio quid diceret. Deinde egressus e castris, jure jurando se solutum putabat. Et erat verbis, re non erat. Semper autem in fide, quid senseris, non quid dixeris, cogitandum. Maximum autem exemplum est justitiæ in hostem a majoribus nostris constitutum, cum a Pyrrho perfuga senatui est pollicitus, se venenum regi daturum, [et eum necaturum]. Senatus et C. Fabricius perfugam Pyrrho dedidit. Ita ne hostis quidem, et potentis, et bellum ultro inferentis, interitum cum scelere approbavit. Ac de bellicis quidem officiis satis dictum est. Meminerimus autem, etiam adversus infimos justitiam esse servandam. Est autem infima conditio et fortuna servorum, quibus, non male præcipiunt, qui ita jubent uti, ut mercenariis, operam exigendam, justa præbenda. Cum autem duobus modis, id est, aut vi, aut fraude fiat injuria; fraus quasi vulpeculæ, vis leonis videtur: utrumque homine alienissimum, sed fraus odio digna majore. Totius autem injustitiæ nulla capitalior est, quam eorum, qui, cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni esse videantur. De justitiâ satis dictum est.

XIV. Deinceps, ut erat propositum, de beneficientiâ ac de liberalitate dicatur; quâ quidem nihil est naturæ [hominis] accommodatius: sed habet multas cautiones. Videndum est enim primum, ne obsit benignitas, et iis ipsis, quibus benigne videbitur fieri, et ceteris: deinde, ne major benignitas sit, quam facultates: tum, ut pro dignitate cuique tribuatur. Id enim est justitiæ fundamentum, ad quam hæc referenda sunt omnia. Nam et qui gratificantur cuipiam, quod obsit illi, cui prodesse videantur, non benefici, neque liberales, sed perniciosi assentatores judicandi sunt: et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eâdem sunt injustitiâ, ut si in suam rem aliena con-

vertant. Sunt autem multi, et quidem cupidi splendoris et gloriæ, qui eripiunt aliis, quod aliis largiantur. Hique arbitrantur, se beneficos in suos amicos visum iri, si locupletent eos quâcumque ratione. Id autem tantum abest officio, ut nihil magis officio possit esse contrarium. Videndum est igitur, ut eâ liberalitate utamur, quæ prosit amicis, noceat nemini. Quare L. Sullæ et C. Cæsaris pecuniarum translatio a justis dominis ad alienos non debet liberalis videri. Nihil est enim liberale, quod non idem justum. Alter erat locus cautionis, ne benignitas major esset, quam facultates. Quod, qui benigniores volunt esse, quam res patitur, primum in eo peccant, quod injuriosi sunt in proximos: quas enim copias his et suppeditari æquius est, et relinqui, eas transferunt ad alienos. Inest autem in tali liberalitate cupiditas plerumque rapiendi et auferendi per injuriam, ut ad largiendum suppetant copiæ. Videre etiam licet, plerosque non tam naturâ liberales, quam quâdam gloriâ ductos, ut benefici videantur, facere multa, quæ proficisci ab ostentatione magis, quam a voluntate videantur. Talis autem simulatio vanitati est conjunctior, quam aut liberalitati, aut honestati. Tertium est propositum, ut in beneficientiâ delectus esset dignitatis: in quo et mores ejus erunt spectandi, in quem beneficium conferetur, et animus erga nos, et communitas ac societas vitæ, et ad nostras utilitates officia ante collata. Quæ ut concurrant omnia, optabile est; si minus, plures caussæ majoresque ponderis plus habebunt.

XV. Quoniam autem vivitur non cum perfectis hominibus planeque sapientibus, sed cum iis, in quibus præclare agitur, si sunt simulacra virtutis: etiam hoc intelligendum puto, neminem omnino esse negligendum, in quo aliqua significatio virtutis appareat; colendum autem esse ita quemque maxime, ut quisque maxime virtutibus his lenioribus erit ornatus, modestiâ, temperantiâ, hâc ipsâ, de quâ jam multa dicta sunt, justitiâ. Nam fortis animus et magnus, in homine non perfecto nec sapiente, ferventior plerumque est: illæ virtutes virum bonum videntur potius attingere. Atque hæc in moribus. De benevolentiâ autem, quam quisque habeat erga nos, primum illud est in officio, ut ei plurimum tribuamus, a quo plurimum diligimur. Sed benevolentiam non adolescentulorum more, ardore quodam amoris, sed stabilitate potius et constantiâ judicemus. Sin erunt merita, ut non ineunda, sed referenda sit gratia, major quædam cura

adhibenda est. Nullum enim officium referendâ gratiâ magis necessarium est. Quod si ea, quæ utenda acceperis, majore mensurâ, si modo possis, jubet reddere Hesiodus; quidnam beneficio provocati facere debemus? An imitari agros fertiles, qui multo plus efferunt, quam acceperunt? Etenim si in eos, quos speramus nobis profuturos, non dubitamus officia conferre; quales in eos esse debemus, qui jam profuerunt? Nam cum duo genera liberalitatis sint, unum dandi beneficii, alterum reddendi: demus, nec ne, in nostrâ potestate est; non reddere, viro bono non licet, modo id facere possit sine injuriâ. Acceptorum autem beneficiorum sunt delectus habendi. Nec dubium, quin maximo cuique plurimum debeatur. In quo tamen in primis, quo quisque animo, studio, benevolentiâ fecerit, ponderandum est. Multi enim faciunt multa temeritate quâdam, sine judicio vel modo, in omnes, vel repentino quodam, quasi vento, impetu animi incitati: quæ beneficia æque magna non sunt habenda, atque ea, quæ judicio, considerate constanterque delata sunt. Sed in collocando beneficio, et in referendâ gratiâ, si cetera paria sunt, hoc maxime officii est, ut quisque maxime opis indigeat, ita ei potissimum opitulari. Quod contra fit a plerisque. A quo enim plurimum sperant, etiamsi is non eget, tamen ei potissimum inserviunt.

XVI. Optime autem societas hominum conjunctioque servabitur, si, ut quisque erit conjunctissimus, ita in eum benignitatis plurimum conferetur. Sed, quæ naturâ principia sint communitatis et societatis humanæ, repetendum videtur altius. Est enim primum, quod cernitur in universi generis humani societate: ejus autem vinculum est ratio et oratio; quæ docendo, discendo, communicando, disceptando, judicando conciliat inter se homines, conjungitque naturali quâdam societate. Neque ullâ re longius absumus a naturâ ferarum, in quibus inesse fortitudinem sæpe dicimus, ut in equis, in leonibus: justitiam, æquitatem, bonitatem non dicimus. Sunt enim rationis et orationis expertes. Ac latissime quidem patens hominibus inter ipsos, omnibus inter omnes, societas hæc est; in quâ omnium rerum, quas ad communem hominum usum natura genuit, est servanda communitas. Ut, quæ descripta sunt legibus et jure civili, hæc ita teneantur, ut sit constitutum, e quibus ipsis: cetera sic observentur, ut in Græcorum proverbio est, amicorum esse communia omnia. Omnia autem com-

munia hominum videntur ea, quæ sunt generis ejus; quod ab Ennio positum in unâ re, transferri in multas potest:

"Homo, qui erranti comiter monstrat viam,
Quasi de suo lumine lumen accendat, facit.
Nihilo minus ipsi lucet, cum illi accenderit."

Unâ ex re satis præcipit, ut, quidquid sine detrimento possit commodari, id tribuatur vel ignoto. Ex quo sunt illa communia, non prohibere aquâ profluente; pati ab igne ignem capere, si qui velit; consilium fidele deliberanti dare: quæ sunt iis utilia, qui accipiunt; danti non molesta. Quare et his utendum est, et semper aliquid ad communem utilitatem adferendum. Sed quoniam copiæ parvæ singulorum sunt; eorum autem, qui his egeant, infinita est multitudo: vulgaris liberalitas referenda est ad illum Ennii finem,

"Nihilo minus ipsi lucet;"

ut facultas sit, quâ in nostros simus liberales.

XVII. Gradus autem plures sunt societatis hominum. Ut enim ab infinitâ illâ discedatur, propior est ejusdem gentis, nationis, linguæ, quâ maxime homines conjunguntur. Interius etiam est, ejusdem esse civitatis. Multa enim sunt civibus inter se communia: forum, fana, porticus, viæ, leges, jura, judicia, suffragia, consuetudines præterea et familiaritates, multisque cum multis res rationesque contractæ. Artior vero colligatio est societatis propinquorum. Ab illâ enim immensâ societate humani generis in exiguum angustumque concluditur. Nam cum sit hoc naturâ commune animantium, ut habeant lubidinem procreandi, prima societas in ipso conjugio est: proxima in liberis: deinde una domus, communia omnia. Id autem est principium urbis, et quasi seminarium rei publicæ. Sequuntur fratrum conjunctiones, post consobrinorum sobrinorumque: qui cum unâ domo jam capi non possint, in alias domos, tamquam in colonias, exeunt. Sequuntur connubia et affinitates: ex quibus etiam plures propinqui. Quæ propagatio, et soboles, origo est rerum publicarum. Sanguinis autem conjunctio, benevolentiâ devincit homines et caritate. Magnum est enim eadem habere monumenta majorum, eisdem uti sacris, sepulcra habere communia. Sed omnium societatum nulla præstantior est, nulla firmior, quam cum viri boni, moribus similes, sunt familiaritate conjuncti. Illud enim honestum

(quod sæpe dicimus) etiam si in alio cernimus, tamen nos movet atque illi, in quo id inesse videtur, amicos facit. Et quamquam omnis virtus nos ad se allicit facitque, ut eos diligamus, in quibus ipsa inesse videatur: tamen justitia, et liberalitas id maxime efficit. Nihil autem est amabilius, nec copulatius, quam morum similitudo bonorum. In quibus enim eadem studia sunt, eædem voluntates, in his fit, ut æque quisque altero delectetur, ac se ipso: efficiturque id, quod Pythagoras vult in amicitiâ, ut unus fiat ex pluribus. Magna etiam illa communitas est, quæ conficitur ex beneficiis ultrò citrò datis acceptis: quæ et mutua, et grata dum sunt, inter quos ea sunt, firmâ devinciuntur societate. Sed cum omnia ratione animoque lustraris, omnium societatum nulla est gravior, nulla carior, quam ea, quæ cum re publicâ est uni cuique nostrum. Cari sunt parentes, cari liberi, propinqui, familiares: sed omnes omnium caritates patria una complexa est: pro quâ quis bonus dubitet mortem oppetere, si ei sit profuturus? Quo est detestabilior istorum immanitas, qui lacerarunt omni scelere patriam, et in eâ funditus delendâ occupati et sunt et fuerunt. Sed si contentio quædam et comparatio fiat, quibus plurimum tribuendum sit officii, principes sint patria et parentes, quorum beneficiis maxime obligati sumus: proximi liberi, totaque domus, quæ spectat in nos solos, neque aliud ullum potest habere perfugium: deinceps bene convenientes propinqui, quibuscum communis etiam fortuna plerumque est. Quam ob rem necessaria præsidia vitæ debentur iis maxime quos ante dixi: vita autem victusque communis, consilia, sermones, cohortationes, consolationes, interdum etiam objurgationes in amicitiis vigent maxime: estque ea jucundissima amicitia, quam similitudo morum conjugavit.

XVIII. Sed in his omnibus officiis tribuendis videndum erit, quid cuique maxime necesse sit, et quid quisque vel sine nobis aut possit consequi, aut non possit. Ita non iidem erunt necessitudinum gradus qui temporum; suntque officia, quæ aliis magis, quam aliis debeantur: ut, vicinum citius adjuveris in fructibus percipiundis, quam aut fratrem, aut familiarem: [at,] si lis in judicio sit, propinquum potius et amicum, quam vicinum defenderis. Hæc igitur et talia circumspicienda sunt in omni officio, et consuetudo exercitatioque capienda, ut boni ratiocinatores officiorum esse possimus, et addendo deducendoque videre

quæ reliqui summâ fiat: ex quo, quantum cuique debeatur, intelligas. Sed ut nec medici, nec imperatores, nec oratores, quamvis artis præcepta perceperint, quidquam magnâ laude dignum sine usu et exercitatione consequi possunt: sic officii conservandi præcepta traduntur illa quidem, ut facimus ipsi; sed rei magnitudo usum quoque exercitationemque desiderat. Atque ab iis rebus, quæ sunt in jure societatis humanæ, quem ad modum ducatur honestum, ex quo aptum est officium, satis fere diximus. Intelligendum est autem, cum proposita sint genera quatuor, ex quibus honestas officiumque manaret, splendidissimum videri, quod animo magno humanasque res despiciente factum sit. Itaque in probris maxime in promtu est, si quid tale dici potest:

"Vos etenim, juvenes, animum geritis muliebrem,
Illa virago viri."

Et si quid ejusmodi:

"Salmaci, da spolia, sine sudore et sanguine."

Contraque in laudibus, quæ magno animo et elato, fortiter excellenterque gesta sunt, ea nescio quo modo quasi pleniore ore laudamus. Hinc rhetorum campus de Marathone, Salamine, Platæis, Thermopylis, Leuctris: hinc noster Cocles, hinc Decii, hinc Cnæus et Publius Scipiones, hinc M. Marcellus, innumerabiles alii: maximeque ipse populus Romanus animi magnitudine excellit. Declaratur autem studium bellicæ gloriæ, quod statuas quoque videmus ornatu fere militari.

XIX. Sed ea animi elatio, quæ cernitur in periculis et laboribus, si justitiâ vacat pugnatque non pro salute communi, sed pro suis commodis, in vitio est. Non enim modo id virtutis non est, sed est potius immanitatis, omnem humanitatem repellentis. Itaque probe definitur a Stoicis fortitudo, cum eam virtutem esse dicunt propugnantem pro æquitate. Quocirca nemo, qui fortitudinis gloriam consecutus est insidiis et malitiâ, laudem est adeptus. Nihil honestum esse potest, quod justitiâ vacat. Præclarum igitur illud Platonis: Non solum, inquit, scientia, quæ est remota ab justitiâ, calliditas potius, quam sapientia est appellanda; verum etiam animus paratus ad periculum, si suâ cupiditate, non utilitate communi impellitur, audaciæ potius nomen habeat, quam fortitudinis. Itaque viros fortes et magnanimos, eosdem bonos et simplices, ve-

ritatis amicos minimeque fallaces esse volumus: quæ sunt ex mediâ laude justitiæ. Sed illud odiosum est, quod in hâc elatione et magnitudine animi facillime pertinacia et nimia cupiditas principatûs innascitur. Ut enim apud Platonem est, omnem morem Lacedæmoniorum inflammatum esse cupiditate vincendi: sic, ut quisque animi magnitudine maxime excellit, ita maxime vult princeps omnium, vel potius solus esse. Difficile autem est, cum præstare omnibus concupieris, servare æquitatem, quæ est justitiæ maxime propria. Ex quo fit, ut neque disceptatione vinci se, nec ullo publico ac legitimo jure patiantur: exsistuntque in re publicâ plerumque largitores et factiosi, ut opes quam maximas consequantur, et sint vi potius superiores, quam justitiâ pares. Sed quo difficilius, hoc præclarius. Nullum est enim tempus, quod justitiâ vacare debeat. Fortes igitur et magnanimi sunt habendi, non qui faciunt, sed qui propulsant injuriam. Vera autem et sapiens animi magnitudo honestum illud, quod maxime natura sequitur, in factis positum, non in gloriâ judicat: principemque se esse mavult, quam videri. Etenim qui ex errore imperitæ multitudinis pendet, hic in magnis viris non est habendus. Facillime autem ad res injustas impellitur, ut quisque altissimo animo est, gloriæ cupiditate. Qui locus est sane lubricus, quod vix invenitur, qui, laboribus susceptis periculisque aditis, non quasi mercedem rerum gestarum desideret gloriam.

XX. Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur: quarum una in rerum externarum despicientiâ ponitur, cum persuasum sit, nihil hominem, nisi quod honestum decorumque sit, aut admirari, aut optare, aut expetere oportere: nullique neque homini, neque perturbationi animi, nec fortunæ succumbere. Altera est res, ut, cum ita sis affectus animo, ut supra dixi, res geras magnas illas quidem et maxime utiles, sed ut vehementer arduas plenasque laborum, et periculorum tum vitæ, tum multarum rerum, quæ ad vitam pertinent. Harum rerum duarum splendor omnis et amplitudo, addo etiam utilitatem, in posteriore est: caussa autem et ratio efficiens magnos viros est in priore. In eo est enim illud, quod excellentes animos et humana contemnentes facit. Id autem ipsum cernitur in duobus, si et solum id, quod honestum sit, bonum judices, et ab omni animi perturbatione liber sis. Nam et ea, quæ eximia plerisque et præclara videntur, parva ducere, eaque ratione stabili fir-

nâque contemnere, fortis animi màgnique ducendum est: et ea, quæ videntur acerba, quæ multa et varia in hominum vitâ fortunâque versantur, ita ferre, ut nihil a statu naturæ discedas, nihil a dignitate sapientis, robusti animi est magnæque constantiæ. Non est autem consentaneum, qui metu non frangatur, eum frangi cupiditate: nec, qui invictum se a labore præstiterit, vinci a voluptate. Quam ob rem et hæc videnda, et pecuniæ fugienda cupiditas. Nihil enim est tam angusti animi tamque parvi, quam amare divitias: nihil honestius magnificentiusque, quam pecuniam contemnere, si non habeas; si habeas, ad beneficientiam liberalitatemque conferre. Cavenda etiam est gloriæ cupiditas, ut supra dixi. Eripit enim libertatem, pro quâ magnanimis viris omnis debet esse contentio. Nec vero imperia expetenda, ac potius aut non accipienda interdum, aut deponenda non nunquam. Vacandum autem omni est animi perturbatione, tum cupiditate et metu, tum etiam ægritudine et voluptate animi, et iracundiâ; ut tranquillitas animi et securitas adsit, quæ affert cum constantiam, tum etiam dignitatem. Multi autem et sunt, et fuerunt, qui eam, quam dico tranquillitatem expetentes, a negotiis publicis se removerunt, ad otiumque perfugerunt. In his et nobilissimi philosophi longeque principes, et quidam homines severi et graves, qui nec populi nec principum mores ferre potuerunt: vixeruntque non nulli in agris, delectati re suâ familiari. His idem propositum fuit, quod regibus, ut ne quâ re egerent, ne cui parerent, libertate uterentur: cujus proprium est, sic vivere, ut velis.

XXI. Quare, cum hoc commune sit potentiæ cupidorum cum iis, quos dixi, otiosis: alteri se adipisci id posse arbitrantur, si opes magnas habeant: alteri, si contenti sint et suo, et parvo. In quo neutrorum, omnino contemnenda sententia est: sed et facilior, et tutior, et minus aliis gravis aut molesta vita est otiosorum: fructuosior autem hominum generi, et ad claritatem amplitudinemque aptior eorum, qui se ad rem publicam et ad magnas res gerendas accommodaverunt. Quapropter et iis forsitan concedendum sit rem publicam non capessentibus, qui excellenti ingenio doctrinæ sese dediderunt: et iis, qui aut valetudinis imbecillitate, aut aliquâ graviore caussâ impediti, a re publicâ recesserunt, cum ejus administrandæ potestatem aliis laudemque concederent. Quibus autem talis nulla sit caussa, si despicere se dicant ea, quæ pleri-

que mirentur, imperia et magistratus; iis non modo non laudi, verum etiam vitio dandum puto. Quorum judicium in eo, quod gloriam contemnant, et pro nihilo putent, difficile factu est non probare: sed videntur labores et molestias, tum offensionum et repulsarum quasi quamdam ignominiam timere et infamiam. Sunt enim, qui in rebus contrariis parum sibi constent: voluptatem severissime contemnant, in dolore sint molliores: gloriam negligant, frangantur infamiâ: atque ea quidem non satis constanter. Sed iis, qui habent a naturâ adjumenta rerum gerendarum, abjectâ omni cunctatione, adipiscendi magistratus, et gerenda res publica est. Nec enim aliter aut regi civitas, aut declarari animi magnitudo potest. Capessentibus autem rem publicam nihilo minus, quam philosophis, haud scio an magis etiam, et magnificentia, et despicientia adhibenda sit rerum humanarum, quam sæpe dico, et tranquillitas animi atque securitas: si quidem nec anxii futuri sunt, et cum gravitate, constantiâque victuri. Quæ faciliora sunt philosophis, quo minus multa patent in eorum vitâ, quæ fortuna feriat, et quo minus multis rebus egent: et quia, si quid adversi eveniat, tam graviter cadere non possunt. Quocirca non sine caussâ majores motus animorum concitantur, majoraque efficienda rem publicam gerentibus, quam quietis; quo magis his et magnitudo est animi adhibenda, et vacuitas ab angoribus. Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat, ne id modo consideret, quam illa res honesta sit: sed etiam, ut habeat efficiendi facultatem. In quo ipso considerandum est, ne aut temere desperet, propter ignaviam: aut nimis confidat, propter cupiditatem. In omnibus autem negotiis, prius quam adgrediare, adhibenda est præparatio diligens.

XXII. Sed cum plerique arbitrentur, res bellicas majores esse, quam urbanas, minuenda est hæc opinio. Multi enim bella sæpe quæsierunt propter gloriæ cupiditatem. Atque id in magnis animis ingeniisque plerumque contingit: eoque magis, si sunt ad rem militarem apti et cupidi bellorum gerendorum. Vere autem si volumus judicare, multæ res exstiterunt urbanæ majores clarioresque, quam bellicæ. Quamvis enim Themistocles jure laudetur, et fit ejus nomen, quam Solonis, illustrius, citeturque Salamis clarissimæ testis victoriæ, quæ anteponatur consilio Solonis ei, quo primum constituit Areopagitas: non minus præclarum hoc, quam illud judicandum est. Illud enim semel profuit, hoc semper proderit civitati. Hoc con-

silio leges Atheniensium, hoc majorum instituta servantur. Et Themistocles quidem nihil dixerit, in quo ipse Areopagum adjuverit: at ille vere, ab se adjutum Themistoclem. Est enim bellum gestum consilio senatûs ejus, qui a Solone erat constitutus. Licet eadem de Pausaniâ Lysandroque dicere, quorum rebus gestis quamquam imperium Lacedæmonis putatur, tamen ne minimâ quidem ex parte Lycurgi legibus et disciplinæ conferendi sunt. Quin etiam ob has ipsas caussas et parentiores habuerunt exercitus, et fortiores. Mihi quidem neque, pueris nobis, M. Scaurus C. Mario, neque, cum versaremur in re publicâ, Q. Catulus Cn. Pompeio cedere videbatur. Parvi enim sunt foris arma, nisi est consilium domi. Nec plus Africanus, singularis et vir, et imperator, in exscindendâ Numantiâ rei publicæ profuit, quam eodem tempore P. Nasica privatus, cum Ti. Gracchum interemit. Quamquam hæc quidem res non solum ex domesticâ est ratione: (attingit enim bellicam, quoniam vi manuque confecta est) sed tamen id ipsum est gestum consilio urbano, sine exercitu. Illud autem optimum est, in quod invadi solere ab improbis et invidis audio:

"Cedant arma togæ, concedat laurea laudi."

Ut enim alios omittam, nobis rem publicam gubernantibus, nonne togæ arma cessere? neque enim periculum in republicâ fuit gravius umquam, nec majus otium. Ita consiliis diligentiâque nostrâ celeriter de manibus audacissimorum civium delapsa arma ipsa ceciderunt. Quæ res igitur gesta umquam in bello tanta? qui triumphus conferendus? Licet enim mihi, Marce fili, apud te gloriari, ad quem et hereditas hujus gloriæ, et factorum imitatio pertinet. Mihi quidem certe vir abundans bellicis laudibus Cn. Pompeius, multis audientibus, hoc tribuit, ut diceret, frustra se triumphum tertium deportaturum fuisse, nisi meo in rem publicam beneficio, ubi triumpharet, esset habiturus. Sunt igitur domesticæ fortitudines non inferiores militaribus: in quibus plus etiam, quam in his, operæ studiique ponendum est.

XXIII. Omnino illud honestum, quod ex animo excelso magnificoque quærimus, animi efficitur, non corporis viribus. Exercendum tamen corpus et ita afficiendum est, ut obedire consilio rationique possit in exsequendis negotiis, et in labore tolerando. Honestum autem id, quod exquirimus, totum est positum in animi curâ et cogitatione: in quo non minorem

utilitatem afferunt, qui togati rei publicæ præsunt, quam qui bellum gerunt. Itaque eorum consilio sæpe aut non suscepta, aut confecta bella sunt, non numquam etiam illata: ut M. Catonis bellum tertium Punicum; in quo etiam mortui valuit auctoritas. Quare expetenda quidem magis est decernendi ratio, quam decertandi fortitudo: sed cavendum, ne id bellandi magis fugâ, quam utilitatis ratione faciamus. Bellum autem ita suscipiatur, ut nihil aliud, nisi pax quæsita videatur. Fortis vero et constantis est, non perturbari in rebus asperis, nec tumultuantem de gradu dejici, ut dicitur; sed præsenti animo uti et consilio, nec a ratione discedere. Quamquam hoc animi, illud etiam ingenii magni est, præcipere cogitatione futura, et aliquanto ante constituere, quid accidere possit in utramque partem, et quid agendum sit, cum quid evenerit; nec committere, ut aliquando dicendum sit, non putaram. Hæc sunt opera magni animi et excelsi, et prudentiâ consilioque fidentis. Temere autem in acie versari, et manu cum hoste confligere, immane quiddam et beluarum simile est: sed cum tempus necessitasque postulat, decertandum manu est, et mors servituti turpitudinique anteponenda.

XXIV. De evertendis autem diripiendisque urbibus valde considerandum est, ne quid temere, ne quid crudeliter. Idque est viri magni, rebus agitatis, punire sontes, multitudinem conservare, in omni fortunâ recta atque honesta retinere. Ut enim sunt, quem ad modum supra dixi, qui urbanis rebus bellicas anteponunt; sic reperias multos, quibus periculosa et calida consilia, quietis et cogitatis, et splendidiora, et majora videantur. Numquam omnino periculi fugâ committendum est, ut imbelles timidique videamur. Sed fugiendum etiam illud, ne offeramus nos periculis sine caussâ; quo esse nihil potest stultius. Quapropter in adeundis periculis consuetudo imitanda medicorum est, qui leviter ægrotantes leniter curant: gravioribus autem morbis periculosas curationes et ancipites adhibere coguntur. Quare in tranquillo tempestatem adversam optare dementis est; subvenire autem tempestati quâvis ratione sapientis: eoque magis, si plus adipiscare re explicatâ boni, quam addubitatâ mali. Periculosæ autem rerum actiones partim iis sunt, qui eas suscipiunt, partim rei publicæ. Itemque alii de vitâ, alii de gloriâ et benevolentiâ civium in discrimen vocantur. Promtiores igitur debemus esse ad nostra pericula, quam ad communia, dimicareque parcius de

honore et gloriâ, quam de ceteris commodis. Inventi autem multi sunt, qui non modo pecuniam, sed vitam etiam profundere pro patriâ parati essent: iidem gloriæ jacturam ne minimam quidem facere vellent, ne re publicâ quidem postulante. Ut Callicratidas, qui cum Lacedæmoniorum dux fuisset Peloponnesiaco bello, multaque fecisset egregie; vertit ad extremum omnia, cum consilio non paruit eorum, qui classem ab Arginussis removendam, nec cum Atheniensibus dimicandum putabant. Quibus ille respondit, Lacedæmonios, classe illâ amissâ, aliam parare posse: se fugere sine suo dedecore non posse. Atque hæc quidem Lacedæmoniis plaga mediocris: illa pestifera, quâ, cum Cleombrotus, invidiam timens, temere cum Epaminondâ conflixisset, Lacedæmoniorum opes corruerunt. Quanto Q. Maximus melius? de quo Ennius:

"Unus homo nobis cunctando restituit rem.
Non enim rumores ponebat ante salutem.
Ergo postque, magisque viri nunc gloria claret."

Quod genus peccandi vitandum est etiam in rebus urbanis. Sunt enim, qui, quod sentiunt, etiam si optimum sit, tamen invidiæ metu non audent dicere.

XXV. Omnino qui rei publicæ præfuturi sunt, duo Platonis præcepta teneant: unum, ut utilitatem civium sic tueantur, ut quæcumque agunt, ad eam referant, obliti commodorum suorum: alterum, ut totum corpus rei publicæ curent, ne, dum partem aliquam tuentur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio rei publicæ, ad utilitatem eorum, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est. Qui autem parti civium consulunt, partem negligunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam: ex quo evenit, ut alii populares, alii studiosi optimi cujusque videantur, pauci universorum. Hinc apud Athenienses magnæ discordiæ: in nostrâ re publicâ non solum seditiones, sed pestifera etiam bella civilia: quæ gravis, et fortis civis, et in re publicâ dignus principatu fugiet atque oderit, tradetque se totum rei publicæ, neque opes aut potentiam consectabitur, totamque eam sic tuebitur, ut omnibus consulat. Nec vero criminibus falsis in odium aut invidiam quemquam vocabit: omninoque ita justitiæ honestatique adhærescet, ut, dum ea conservet, quamvis graviter offendat, mortemque oppetat potius, quam deserat illa, quæ dixi. Miserrima omnino ambitio est honorumque contentio: de quâ præclare apud eumdem

est Platonem, similiter facere eos, qui inter se contenderent, uter potius rem publicam administraret, ut si nautæ certarent, quis eorum potissimum gubernaret. Idemque præcipit, ut eos adversarios existimemus, qui arma contra ferant; non eos, qui suo judicio tueri rem publicam velint: qualis fuit inter P. Africanum, et Q. Metellum sine acerbitate dissensio. Nec vero audiendi, graviter qui inimicis irascendum putabunt, idque magnanimi et fortis viri esse censebunt. Nihil enim laudabilius, nihil magno et præclaro viro dignius placabilitate atque clementiâ. In liberis vero populis, et in juris æquabilitate exercenda etiam est facilitas, et altitudo animi, quæ dicitur: ne, si irascamur aut intempestive accedentibus, aut impudenter rogantibus, in morositatem inutilem et odiosam incidamus. Et tamen ita probanda est mansuetudo atque clementia, ut adhibeatur rei publicæ caussâ severitas, sine quâ administrari civitas non potest. Omnis autem et animadversio, et castigatio contumeliâ vacare debet neque ad ejus, qui punitur aliquem, aut verbis fatigat, sed ad rei publicæ utilitatem referri. Cavendum est etiam, ne major pœna, quam culpa sit: et ne iisdem de caussis alii plectantur, alii ne appellentur quidem. Prohibenda autem maxime est ira in puniendo. Numquam enim, iratus qui accedet ad pœnam, mediocritatem illam tenebit, quæ est inter nimium et parum; quæ placet Peripateticis, et recte placet: modo ne laudarent iracundiam, et dicerent, utiliter a naturâ datam. Illa vero omnibus in rebus repudianda est, optandumque, ut ii, qui præsunt rei publicæ, legum similes sint, quæ ad puniendum non iracundiâ, sed æquitate ducuntur.

XXVI. Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus superbiam, fastidium arrogantiamque magno opere fugiamus. Nam ut adversas res, sic secundas immoderate ferre levitatis est: præclaraque est æquabilitas in omni vitâ, et idem semper vultus eademque frons, ut de Socrate itemque de C. Lælio accepimus. Philippum quidem Macedonum regem, rebus gestis et gloriâ superatum a filio; facilitate et humanitate video superiorem fuisse. Itaque alter semper magnus, alter sæpe turpissimus: ut recte præcipere videantur, qui monent, ut, quanto superiores sumus, tanto nos geramus summissius. Panætius quidem, Africanum, auditorem et familiarem suum, solitum ait dicere, ut equos, propter crebras contentiones præliorum ferocitate exsultantes, domitoribus tradere

soleant, ut his facilioribus possint uti; sic homines secundis rebus effrenatos sibique præfidentes tamquam in girum rationis et doctrinæ duci oportere, ut perspicerent rerum humanarum imbecillitatem varietatemque fortunæ. Atque etiam in secundissimis rebus maxime est utendum consilio amicorum, hisque major etiam, quam ante, tribuenda auctoritas. Iisdemque temporibus cavendum est, ne assentatoribus patefaciamus aures, neve adulari nos sinamus: in quo falli facile est. Tales enim nos esse putamus, ut jure laudemur. Ex quo nascuntur innumerabilia peccata, cum homines inflati opinionibus turpiter irridentur, et in maximis versantur erroribus. Sed hæc quidem hac tenus. Illud autem sic est judicandum, maximas geri res et maximi animi ab iis, qui res publicas regant, quod earum administratio latissime pateat ad plurimosque pertineat. Esse autem magni animi, et fuisse multos etiam in vitâ otiosâ, qui aut investigarent, aut conarentur magna quædam, seseque suarum rerum finibus continerent: aut interjecti inter philosophos et eos, qui rem publicam administrarent, delectarentur re suâ familiari, non eam quidem omni ratione exaggerantes, neque excludentes ab ejus usu suos: potiusque et amicis impartientes, et rei publicæ, si quando usus esset. Quæ primum bene parta sit, nullo neque turpi quæstu, neque odioso: tum quam plurimis, modo dignis, se utilem præbeat: deinde augeatur ratione, diligentiâ, parsimoniâ: nec libidini potius luxuriæque, quam liberalitati et beneficientiæ pateat. Hæc præscripta servantem licet magnifice, graviter animoseque vivere; atque etiam simpliciter, fideliter, vitæ hominum amice.

XXVII. Sequitur, ut de unâ reliquâ parte honestatis dicendum sit: in quâ verecundia, et quasi quidam ornatus vitæ, temperantia, et modestia, omnisque sedatio perturbationum animi, et rerum modus cernitur. Hoc loco continetur id, quod dici Latine decorum potest: Græce enim πρέπον dicitur. Hujus vis ea est, ut ab honesto non queat separari. Nam et quod decet, honestum est; et quod honestum est, decet. Qualis autem differentia sit honesti et decori, facilius intelligi, quam explanari potest. Quidquid est enim, quod deceat, id tum apparet, cum antegressa est honestas. Itaque non solum in hâc parte honestatis, de quâ hoc loco disserendum est, sed etiam in tribus superioribus, quid deceat, apparet. Nam et ratione uti atque oratione prudenter, et agere, quod agas, considerate:

omnique in re, quid sit veri, videre et tueri decet; contraque falli, errare, labi, decipi tam dedecet, quam delirare et mente esse captum: et justa omnia decora sunt; injusta contra, ut turpia, sic indecora. Similis est ratio fortitudinis. Quod enim viriliter animoque magno fit, id dignum viro et decorum videtur: quod contra, id ut turpe, sic indecorum. Quare pertinet quidem ad omnem honestatem hoc, quod dico, decorum: et ita pertinet, ut non reconditâ quâdam ratione cernatur, sed sit in promtu. Est enim quiddam, idque intelligitur in omni virtute, quod deceat: quod cogitatione magis a virtute potest, quam re separari. Ut venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine: sic hoc, de quo loquimur, decorum, totum illud quidem est cum virtute confusum, sed mente et cogitatione distinguitur. Est autem ejus descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum intelligimus, quod in omni honestate versatur: et aliud huic subjectum, quod pertinet ad singulas partes honestatis. Atque illud superius sic fere definiri solet: decorum id esse, quod consentaneum sit hominis excellentiæ, in eo, in quo natura ejus a reliquis animantibus differat. Quæ autem pars subjecta generi est, eam sic definiunt, ut id decorum velint esse, quod ita naturæ consentaneum sit, ut in eo moderatio et temperantia appareat cum specie quâdam liberali.

XXVIII. Hæc ita intelligi, existimare possumus ex eo decoro, quod poëtæ sequuntur: de quo alio loco plura dici solent. Sed tum servare illud poëtas, quod deceat, dicimus, cum id, quod quâque personâ dignum est, et fit, et dicitur. Ut, si Æacus aut Minos diceret,

"Oderint, dum metuant;"

aut,

"Natis sepulcro ipse est parens:"

indecorum videretur, quod eos fuisse justos accepimus. At Atreo dicente, plausus excitantur. Est enim digna personâ oratio. Sed poëtæ, quid quemque deceat, ex personâ judicabunt: nobis autem personam imposuit ipsa natura magnâ cum excellentiâ præstantiâque animantium reliquarum. Quocirca poëtæ in magnâ varietate personarum, etiam vitiosis quid conveniat, et quid deceat, videbunt: nobis autem cum a naturâ constantiæ, moderationis, temperantiæ, verecundiæ partes datæ sint; cumque eadem natura doceat non

gligere, quem ad modum nos adversus homines gemus: efficitur, ut et illud, quod ad omnem honestem pertinet, decorum, quam late fusum sit, appaat; et hoc, quod spectatur in unoquoque genere rtutis. Ut enim pulchritudo corporis aptâ composione membrorum movet oculos, et delectat hoc ipso, iod inter se omnes partes cum quodam lepore conntiunt: sic hoc decorum, quod elucet in vitâ, movet probationem eorum, quibuscum vivitur, ordine, et nstantiâ, et moderatione dictorum omnium atque ctorum. Adhibenda est igitur quædam reverentia lversus homines, et optimi cujusque, et reliquorum. am negligere, quid de se quisque sentiat, non solum rogantis est, sed etiam omnino dissoluti. Est autem iod differat, in hominum ratione habendâ, inter justiam et verecundiam. Justitiæ partes sunt, non violare omines: verecundiæ non offendere, in quo maxime erspicitur vis decori. His igitur expositis quale sit l, quod decere dicimus, intellectum puto. Officium item, quod ab eo ducitur, hanc primum habet vim, uæ deducit ad convenientiam conservationemque naaræ: quam si sequemur ducem, numquam aberrabius, consequemurque et id, quod acutum et perspicax aturâ est; et id, quod ad hominum consociationem ccommodatum; et id, quod vehemens atque forte. ed maxima vis decori in hâc inest parte, de quâ disutamus. Neque enim solum corporis, qui ad naturam pti sunt, sed multo etiam magis animi motus proandi, qui item ad naturam accommodati sunt. Duplex st enim vis animorum atque natura: una pars in ppetitu posita est, quæ est ὁρμή Græce, quæ hoainem huc et illuc rapit: altera in ratione, quæ ocet et explanat, quid faciendum fugiendumque sit. ta fit, ut ratio præsit, appetitus obtemperet.

XXIX. Omnis autem ratio vacare debet temeritate t negligentiâ: nec vero agere quidquam, cujus non ossit caussam probabilem reddere. Hæc est enim ere descriptio officii. Efficiendum autem est, ut apetitus rationi obediant, eamque neque præcurrant, iec propter pigritiam, aut ignaviam deserant: sintque ranquilli, atque omni perturbatione animi careant. Ex quo elucebit omnis constantia omnisque moderatio. Nam qui appetitus longius evagantur, et tamquam exsultantes sive cupiendo, sive fugiendo, non satis a ratione retinentur, ii sine dubio finem et modum transeunt. Relinquunt enim et abjiciunt obedientiam, nec rationi parent, cui sunt subjecti lege naturæ: a

quibus non modo animi perturbantur, sed etiam co pora. Licet ora ipsa cernere iratorum, aut eorum qui aut libidine aliquâ, aut metu commoti sunt, au voluptate nimiâ gestiunt: quorum omnium vultu voces, motus, statusque mutantur. Ex quibus illu intelligitur (ut ad officii formam revertamur) appetitu omnes contrahendos sedandosque esse, excitandamqu animadversionem et diligentiam, ut ne quid teme ac fortuitu, inconsiderate negligenterque agamus. N que enim ita generati a naturâ sumus, ut ad ludum ad jocum facti esse videamur: ad severitatem potiu et ad quædam studia graviora atque majora. Lud autem et joco uti illo quidem licet: sed sicut somn et quietibus ceteris, tum, cum gravibus seriisque rebu satisfecerimus. Ipsumque genus jocandi non prof sum, nec immodestum, sed ingenuum et facetum es debet. Ut enim pueris non omnem ludendi licentia damus, sed eam, quæ ab honestis actionibus non s aliena: sic in ipso joco aliquod probi ingenii lum eluceat. Duplex omnino est jocandi genus: unum illi rale, petulans, flagitiosum, obscenum; alterum elegan urbanum, ingeniosum, facetum. Quo genere non mod Plautus noster, et Atticorum antiqua comœdia, se etiam philosophorum Socraticorum libri referti sunt multaque multorum facete dicta; ut ea, quæ a sen Catone collecta sunt, quæ vocant ἀποφθέγματα Facilis igitur est distinctio ingenui et illiberalis joc Alter est, si tempore fit, remisso homine dignus alter ne libero quidem, si rerum turpitudo adhibetur aut verborum obscenitas. Ludendi etiam est quidam modus retinendus: ut, ne mimis omnia profundamus elatique voluptate in aliquam turpitudinem delabamur Suppeditant autem et campus noster, et studia ve nandi, honesta exempla ludendi.

XXX. Sed pertinet ad omnem officii quæstionem semper in promtu habere, quantum natura hominis pecudibus reliquisque beluis antecedat. Illæ nihil sentiunt, nisi voluptatem, ad eamque feruntur omni impetu: hominis autem mens discendo alitur et cogitando, semper aliquid aut anquirit aut agit, videndique et audiendi delectatione ducitur. Quin etiam si quis est paullo ad voluptates propensior, modo ne sit ex pecudum genere (sunt enim quidam homines non re, sed nomine) sed si quis est paullo erectior quamvis voluptate capiatur, occultat et dissimulat appetitum voluptatis, propter verecundiam. Ex quo intelligitur, corporis voluptatem non satis esse dignam hominis

æstantiâ, eamque contemni et rejici oportere: sin quispiam, qui aliquid tribuat voluptati, diligenter tenendum esse ejus fruendæ modum. Itaque victus tusque corporis ad valetudinem referatur, et ad vires, n ad voluptatem. Atque etiam si considerare volu-s, quæ sit in naturâ excellentia et dignitas; intel-mus, quam sit turpe diffluere luxuriâ, et delicate molliter vivere: quamque honestum parce, conti-ter, severe, sobrie. Intelligendum etiam est, duabus si nos a naturâ indutos esse personis: quarum una communis, ex eo, quod omnes participes sumus onis præstantiæque ejus, quâ antecellimus bestiis, uâ omne honestum decorumque trahitur, et ex quâ o inveniendi officii exquiritur: altera autem, quæ prie singulis est tributa. Ut enim in corporibus gnæ dissimilitudines sunt (alios videmus velocitate cursum, alios viribus ad luctandum valere: item-in formis aliis dignitatem inesse, aliis venustatem) in animis exsistunt majores etiam varietates. Erat L. Crasso, in L. Philippo multus lepos: major am magisque de industriâ in C. Cæsare, L. F. At lem temporibus in M. Scauro et in M. Druso ado-cente singularis severitas, in C. Lælio multa hilari-, in ejus familiari Scipione ambitio major, vita tior. De Græcis autem dulcem, et facetum, festi-que sermonis, atque in omni oratione simulatorem, m ειρωνα Græci nominaverunt, Socratem accepi-s: contra Pythagoram et Periclem summam auc-itatem consecutos, sine ullâ hilaritate. Callidum nnibalem ex Pœnorum; ex nostris ducibus Q. Max-um accepimus, facile celare, tacere, dissimulare, idiari, præcipere hostium consilia. In quo genere æci Themistoclem et Pheræum Jasonem ceteris an-ponunt: in primisque versutum et callidum factum lonis, qui, quo et tutior vita ejus esset, et plus quanto rei publicæ prodesset, furere se simulavit. nt his alii multum dispares, simplices et aperti; i nihil ex occulto, nihil de insidiis agendum putant, ritatis cultores, fraudis inimici; itemque alii, qui idvis perpetiantur, cuivis deserviant, dum, quod lint, consequantur: ut Sullam et M. Crassum vi-bamus. Quo in genere versutissimum et patientissi-um Lacedæmonium Lysandrum accepimus; contra-e Callicratidam, qui præfectus classis proximus post ysandrum fuit. Itemque in sermonibus alium quem, amvis præpotens sit, efficere, ut unus de multis se videatur: quod in Catulo, et in patre, et in filio,

idemque in Q. Mucio Manciâ vidimus. Audivi ex majoribus natu, hoc idem fuisse in P. Scipione Nasicâ: contraque patrem ejus, illum, qui Ti. Gracchi conatus perditos vindicavit, nullam comitatem habuisse sermonis: ne Xenocratem quidem, severissimum philosophorum, ob eamque rem ipsam magnum et clarum fuisse. Innumerabiles aliæ dissimilitudines sunt naturæ morumque, minime tamen vituperandorum.

XXXI. Admodum autem tenenda sunt sua cuique, non vitiosa, sed tamen propria, quo facilius decorum illud, quod quærimus, retineatur. Sic enim est faciendum, ut contra universam naturam nihil contendamus: eâ tamen conservatâ, propriam naturam sequamur; ut, etiam si sint alia graviora atque meliora, tamen nos studia nostra naturæ regulâ metiamur. Neque enim attinet repugnare naturæ, nec quidquam sequi, quod assequi non queas. Ex quo magis emergit, quale sit decorum illud, ideo, quia nihil decet "invitâ," ut aiunt, "Minervâ," id est, adversante et repugnante naturâ. Omnino si quidquam est decorum, nihil est profecto magis, quam æquabilitas universæ vitæ, tum singularum actionum; quam conservare non possis, si aliorum naturam imitans omittas tuam. Ut enim sermone eo debemus uti, qui natus est nobis, ne, ut quidam, Græca verba inculcantes jure optimo rideamur: sic in actiones omnemque vitam nullam discrepantiam conferre debemus. Atque hæc differentia naturarum tantam habet vim, ut nonnumquam mortem sibi ipse consciscere alius debeat, alius in eâdem caussâ non debeat. Num enim aliâ in caussâ M. Cato fuit, aliâ ceteri, qui se in Africâ Cæsari tradiderunt? Atqui ceteris forsitan vitio datum esset, si se interemissent, propterea quod lenior eorum vita et mores fuerant faciliores: Catoni cum incredibilem tribuisset natura gravitatem, eamque ipse perpetuâ constantiâ roborasset, semperque in proposito susceptoque consilio permansisset, moriundum potius, quam tyranni vultum aspiciendum fuit. Quam multa passus est Ulixes in illo errore diuturno, cum et mulieribus (si Circe et Calypso mulieres appellandæ sunt) inserviret, et in omni sermone omnibus affabilem et jucundum se esse vellet? Domi etiam contumelias servorum ancillarumque pertulit, ut ad id aliquando, quod cupiebat, veniret. At Ajax, quo animo traditur, millies oppetere mortem potius, quam illa perpeti maluisset. Quæ contemplantes expendere oportebit, quid quisque ha-

beat sui: eaque moderari, nec velle experiri, quam se aliena deceant. Id enim maxime quemque decet, quod est cujusque maxime suum. Suum quisque igitur noscat ingenium, acremque se et bonorum, et vitiorum suorum judicem præbeat, ne scenici plus, quam nos, videantur habere prudentiæ. Illi enim non optimas, sed sibi accommodatissimas fabulas eligunt. Qui voce freti sunt, Epigonos Medumque: qui gestu, Menalippam, Clytæmnestram: semper Rupilius, quem ego memini, Antiopam; non sæpe Æsopus Ajacem. Ergo histrio hoc videbit in scenâ, non videbit sapiens in vitâ? Ad quas igitur res aptissimi erimus, in iis potissimum elaborabimus. Sin aliquando necessitas nos ad ea detruserit, quæ nostri ingenii non erunt, omnis adhibenda erit cura, meditatio, diligentia, ut ea, si non decore, at quam minime indecore facere possimus. Nec tam est enitendum, ut bona, quæ nobis data non sint, sequamur, quam ut vitia fugiamus.

XXXII. Ac duabus iis personis, quas supra dixi, tertia adjungitur, quam casus aliqui, aut tempus imponit: quarta etiam, quam nobismet ipsi judicio nostro accommodamus. Nam regna, imperia, nobilitates, honores, divitiæ, opes, eaque, quæ sunt his contraria, in casu sita, temporibus gubernantur. Ipsi autem gerere quam personam velimus, a nostrâ voluntate proficiscitur. Itaque se alii ad philosophiam, alii ad jus civile, alii ad eloquentiam applicant; ipsarumque virtutum in aliâ alius mavult excellere. Quorum vero patres, aut majores aliquâ gloriâ præstiterunt, ii student plerumque eodem in genere laudis excellere: ut Q. Mucius, P. F. in jure civili; Paulli filius Africanus in re militari. Quidam autem ad eas laudes, quas a patribus acceperunt, addunt aliquam suam: ut hic idem Africanus eloquentiâ cumulavit bellicam gloriam: quod idem fecit Timotheus, Cononis filius, qui, cum belli laude non inferior fuisset, quam pater, ad eam laudem, doctrinæ et ingenii gloriam adjecit. Fit autem interdum, ut non nulli, omissâ imitatione majorum, suum quoddam institutum consequantur: maximeque in eo plerumque elaborant ii, qui magna sibi proponunt, obscuris orti majoribus. Hæc igitur omnia, cum quærimus, quid deceat, complecti animo et cogitatione debemus. In primis autem constituendum est, quos nos, et quales esse velimus, et in quo genere vitæ: quæ deliberatio est omnium difficillima. Ineunte enim adolescentiâ, cum est maxima imbecillitas consilii, tum id sibi quisque genus ætatis degendæ constituit, quod

maxime adamavit. Itaque ante implicatur aliquo cert genere cursuque vivendi, quam potuit, quod optimum esset, judicare. Nam quod Herculem Prodicium dicun (ut est apud Xenophontem) cum primum pubescere (quod tempus a naturâ ad deligendum, quam quisqu viam vivendi sit ingressurus, datum est) exisse in so litudinem, atque ibi sedentem diu secum multumqu dubitasse, cum duas cerneret vias, unam Voluptatis alteram Virtutis, utram ingredi melius esset; hoc Her culi, Jovis satu edito, potuit fortasse contingere: nobi non item, qui imitamur, quos cuique visum est, atqu ad eorum studia institutaque impellimur. Plerumqu autem, parentium præceptis imbuti, ad eorum con suetudinem moremque deducimur. Alii multitudin judicio feruntur, quæque majori parti pulcherrim videntur, ea maxime optant. Non nulli tamen siv felicitate quâdam, sive bonitate naturæ, sive parentiu disciplinâ, rectam vitæ secuti sunt viam.

XXXIII. Illud autem maxime rarum genus est e rum, qui aut excellente ingenii magnitudine, aut præ clarâ eruditione atque doctrinâ, aut utrâque re ornati spatium etiam deliberandi habuerunt, quem potissimum vitæ cursum sequi vellent: in quâ deliberation ad suam cujusque naturam consilium est omne revocandum. Nam cum in omnibus, quæ aguntur, ex eo quo modo quisque est natus (ut supra dictum est) quid deceat, exquirimus; tum in totâ vitâ constituendâ, multo est ei rei cura major adhibenda, ut constare in vitæ perpetuitate possimus nobismet ipsis, nec in ullo officio claudicare. Ad hanc autem rationem quoniam maximam vim natura habet, fortuna proximam; utriusque omnino habenda ratio est in deligendo genere vitæ, sed naturæ magis. Multo enim et firmior est, et constantior: ut fortuna non numquam ipsa, mortalis cum immortali naturâ pugnare videatur. Qui igitur ad naturæ suæ non vitiosæ genus consilium vivendi omne contulerit, is constantiam teneat (id enim maxime decet) nisi forte se intellexerit errasse in deligendo genere vitæ. Quod si acciderit (potest autem accidere) facienda morum institutorumque mutatio est. Eam mutationem, si tempora adjuvabunt, facilius commodiusque faciemus. Sin minus; sensim erit pedetentimque facienda: ut amicitias, quæ minus delectent et minus probentur, magis decere censent sapientes sensim dissuere, quam repente præcidere. Commutato autem genere vitæ, omni ratione curandum est, ut id bono consilio fecisse videamur. Sed quoniam paullo

nte dictum est, imitandos esse majores, primum llud exceptum sit, ne vitia sint imitanda. Deinde, si atura non feret, ut quædam imitari possit; (ut superioris Africani filius, qui hunc Paullo natum adoptavit, propter infirmitatem valetudinis non tam potuit patris similis esse, quam ille fuerat sui) si igitur non oterit sive caussas defensitare, sive populum concinibus tenere, sive bella gerere: illa tamen præstare ebebit, quæ erunt in ipsius potestate, justitiam, fiem, liberalitatem, modestiam, temperantiam, quo ninus ab eo id, quod desit, requiratur. Optima autem ereditas a patribus traditur liberis, omnique patrimoio præstantior, gloria virtutis rerumque gestarum: ui dedecori esse, nefas et impium judicandum est.

XXXIV. Et quoniam officia non eadem disparibus tatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum, alia senirum: aliquid etiam de hâc distinctione dicendum st. Est igitur adolescentis, majores natu vereri, exue his deligere optimos et probatissimos, quorum onsilio atque auctoritate nitatur. Ineuntis enim ætas inscitia senum constituenda et regenda prudentiâ t. Maxime autem hæc ætas a libidinibus arcenda t, exercendaque in labore patientiâque et animi, et orporis: ut eorum et in bellicis, et in civilibus offiis vigeat industria. Atque etiam cum relaxare animos dare se jucunditati volent, caveant intemperantiam, neminerint verecundiæ: quod erit facilius, si in ejusodi quidem rebus majores natu interesse velint. Senus autem labores corporis minuendi, exercitationes nimi etiam augendæ videntur. Danda vero opera, ut amicos, et juventutem, et maxime rem publicam onsilio et prudentiâ quam plurimum adjuvent. Nihil utem magis cavendum est senectuti, quam ne languori se desidiæque dedat. Luxuria vero cum omni tati turpis, tum senectuti fœdissima est. Sin autem bidinum etiam intemperantia accesserit, duplex mam est, quod et ipsa senectus concipit dedecus, et cit adolescentium impudentiorem intemperantiam. c ne illud quidem alienum est, de magistratuum, privatorum, de civium, de peregrinorum officiis cere. Est igitur proprium munus magistratûs, intelgere, se gerere personam civitatis, debereque ejus gnitatem et decus sustinere, servare leges, jura deribere, ea fidei suæ commissa meminisse. Privatum utem oportet æquo et pari cum civibus jure vivere, eque summissum et abjectum, neque se efferentem: m in republicâ ea velle, quæ tranquilla et honesta

sint. Talem enim et sentire bonum civem, et dicere solemus. Peregrini autem atque incolæ officium est, nihil præter suum negotium agere, nihil de alio anquirere, minimeque esse in alienâ re publicâ curiosum. Ita fere officia reperientur, cum quæretur, quid deceat, et quid aptum sit personis, temporibus, ætatibus. Nihil est autem, quod tam deceat, quam in omni re gerendâ consilioque capiendo servare constantiam.

XXXV. Sed quoniam decorum illud in omnibus factis, dictis, in corporis denique motu et statu cernitur, idque positum est in tribus rebus, formositate, ordine, ornatu ad actionem apto, difficilibus ad eloquendum, sed satis erit intelligi; in his autem tribus continetur cura etiam illa, ut probemur iis, quibus cum apud quosque vivamus: his quoque de rebus pauca dicantur. Principio, corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem: quæ formam nostram reliquamque figuram, in quâ esset species honesta, eam posuit in promtu: quæ partes autem corporis ad naturæ necessitatem datæ, aspectum essent deformem habituræ atque turpem, eas contexit atque abdidit. Hanc naturæ tam diligentem fabricam imitata est hominum verecundia. Quæ enim natura occultavit, eadem omnes, qui sanâ mente sunt, removent ab oculis: ipsique necessitati dant operam ut quam occultissime pareant: quarumque partium corporis usus sunt necessarii, eas neque partes, neque earum usus suis nominibus appellant: quodque facere turpe non est, modo occulte, id dicere obscenum est. Itaque nec aperta actio rerum illarum petulantiâ vacat, nec orationis obscenitas. Nec vero audiendi sunt Cynici, aut si qui fuerunt Stoici pæne Cynici, qui reprehendunt et irrident, quod ea, quæ turpia re non sint, nominibus ac verbis flagitiosa ducamus: illa autem, quæ turpia sint, nominibus appellemus suis. Latrocinari, fraudare, adulterare, re turpe est, sed dicitur non obscene: liberis dare operam, re honestum est, nomine obscenum: pluraque in eam sententiam ab eisdem contra verecundiam disputantur. Nos autem naturam sequamur, et ab omni, quod abhorret ab oculorum auriumque approbatione, fugiamus. Status, incessus, sessio, accubitio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum. Quibus in rebus duo maxime sunt fugienda; ne quid effeminatum aut molle, et ne quid durum aut rusticum sit. Nec vero histrionibus oratoribusque concedendum est, ut iis hæc apta sint, nobis dissoluta. Scenicorum quidem

nos tantam habet vetere disciplinâ verecundiam, ut n scenam sine subligaculo prodeat nemo. Verentur nim, ne, si quo casu evenerit, ut corporis partes uædam aperiantur, aspiciantur non decore. Nostro uidem more cum parentibus puberes filii, cum soeris generi non lavantur. Retinenda igitur est hujus eneris verecundia, præsertim naturâ ipsâ magistrâ et uce.

XXXVI. Cum autem pulchritudinis duo genera sint, uorum in altero venustas sit, in altero dignitas; veustatem, muliebrem ducere debemus; dignitatem, irilem. Ergo et a formâ removeatur omnis viro non lignus ornatus: et huic simile vitium in gestu, motuque caveatur. Nam et palæstrici motus sæpe sunt diosiores; et histrionum non nulli gestus inepti non acant offensione: et in utroque genere, quæ sunt reca et simplicia, laudantur. Formæ autem dignitas, oloris bonitate tuenda est; color excercitationibus orporis. Adhibenda præterea munditia est non odisa neque exquisita nimis, tantum quæ fugiat agresem et inhumanam negligentiam. Eadem ratio est abenda vestitûs; in quo, sicut in plerisque rebus, nediocritas optima est. Cavendum autem est, ne aut arditatibus utamur in ingressu mollioribus, ut pomarum ferculis similes esse videamur; aut in festinaionibus suscipiamus nimias celeritates: quæ cum iunt, anhelitus moventur, vultus mutantur, ora torquentur; ex quibus magna significatio fit, non adesse onstantiam. Sed multo etiam magis elaborandum est, ne animi motus a naturâ recedant: quod assequemur, si cavebimus, ne in perturbationes atque exanimationes incidamus, et si attentos animos ad decoris conservationem tenebimus. Motus autem animorum duplices sunt, alteri cogitationis, alteri appetitûs. Cogitatio in vero exquirendo maxime versatur: appetitus impellit ad agendum. Curandum est igitur, ut cogitatione ad res quam optimas utamur, appetitum rationi obedientem præbeamus.

XXXVII. Et quoniam magna vis orationis est, eaque duplex, altera contentionis, altera sermonis: contentio disceptationibus tribuatur judiciorum, concionum, senatûs; sermo in circulis, disputationibus, congressionibus familiarium versetur, sequatur etiam convivia. Contentionis præcepta rhetorum sunt; nulla sermonis: quamquam haud scio, an possint hæc quoque esse. Sed discentium studiis inveniuntur magistri: huic autem qui studeant, sunt nulli; rhetorum turbâ referta

omnia. Quamquam, quæ verborum sententiarumque præcepta sunt, eadem ad sermonem pertinebunt. Sed cum orationis indicem, vocem habeamus; in voce autem duo sequamur, ut clara sit, ut suavis: utrumque omnino a naturâ petendum est: verum alterum exercitatio augebit, alterum imitatio presse loquentium et leniter. Nihil fuit in Catulis, ut eos exquisito judicio putares uti litterarum: (quamquam erant litterati, sed et alii) hi autem optime uti linguâ Latinâ putabantur. Sonus erat dulcis; litteræ neque expressæ, neque oppressæ, ne aut obscurum esset, aut putidum. Sine contentione vox nec languens, nec canora. Uberior oratio L. Crassi, nec minus faceta: sed bene loquendi de Catulis opinio non minor. Sale vero et facetiis Cæsar, Catuli patris frater, vicit omnes, ut in ipso illo forensi genere dicendi contentiones aliorum sermone vinceret. In omnibus igitur his elaborandum est, si in omni re, quid deceat, exquirimus. Sit ergo hic sermo, in quo Socratici maxime excellunt, lenis minimeque pertinax: insit in eo lepos. Nec vero, tamquam in possessionem suam venerit, excludat alios: sed cum reliquis in rebus, tum in sermone communi, vicissitudinem non iniquam putet. Ac videat in primis, quibus de rebus loquatur: si seriis, severitatem adhibeat; si jocosis, leporem. In primisque provideat, ne sermo vitium aliquod indicet inesse in moribus: quod maxime tum solet evenire, cum studiose de absentibus detrahendi caussâ, aut per ridiculum, aut severe, maledice contumelioseque dicitur. Habentur autem plerumque sermones aut de domesticis negotiis, aut de republicâ, aut de artium studiis atque doctrinâ. Danda igitur opera est, ut etiam si aberrare ad alia cœperit, ad hæc revocetur oratio. Sed utcumque aderunt, (neque enim omnes iisdem de rebus, nec omni tempore, nec similiter delectamur) animadvertendum est etiam, qua tenus sermo delectationem habeat: et, ut incipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus.

XXXVIII. Sed quomodo in omni vitâ rectissime præcipitur, ut perturbationes fugiamus, id est, motus animi nimios, rationi non obtemperantes: sic ejusmodi motibus sermo debet vacare, ne aut ira exsistat, aut cupiditas aliqua, aut pigritia, aut ignavia, aut tale aliquid appareat. Maximeque curandum est, ut eos, quibus cum sermonem conferemus, et vereri, et diligere videamur. Objurgationes etiam non numquam incidunt necessariæ, in quibus utendum est fortasse et vocis contentione majore, et verborum gravitate

criore; id agendum etiam, ut ea facere videamur irati. ed ut ad urendum et secandum, sic ad hoc genus astigandi, raro invitique veniemus, nec umquam, nisi ecessario, si nulla reperietur alia medicina. Sed amen ira procul absit, cum quâ nihil recte fieri, nihil onsiderate potest. Magnâ autem parte clementi casigatione licet uti, gravitate tamen adjunctâ, ut et everitas adhibeatur, et contumelia repellatur. Atque tiam illud ipsum, quod acerbitatis habet objurgatio, gnificandum est, ipsius id caussâ, qui objurgetur, usceptum esse. Rectum est autem etiam in illis ontentionibus, quæ cum inimicissimis fiunt, etiam nobis indigna audiamus, tamen gravitatem retinere, acundiam pellere. Quæ enim cum aliquâ perturbaone fiunt, ea nec constanter fieri possunt, neque iis, ui adsunt, probari. Deforme etiam est, de se ipsum rædicare, falsa præsertim, et cum irrisione audienum imitari militem gloriosum.

XXXIX. Et quoniam omnia persequimur, volumus uidem certe, dicendum est etiam, qualem hominis onorati et principis domum placeat esse, cujus finis st usus, ad quem accommodanda est ædificandi decriptio: et tamen adhibenda commoditatis dignitaisque diligentia. Cn. Octavio, qui primus ex illâ amiliâ consul factus est, honori fuisse accepimus, uod præclaram ædificasset in Palatio et plenam dignitatis domum: quæ cum vulgo viseretur, suffragata omino, novo homini, ad consulatum putabatur. Hanc caurus demolitus accessionem adjunxit ædibus. Itaue ille in suam domum consulatum primus attulit: ic summi et clarissimi viri filius, in domum multilicatam, non repulsam solum retulit, sed ignominiam t calamitatem. Ornanda est enim dignitas domo, on ex domo tota quærenda: nec domo dominus, sed domino domus honestanda est. Et ut in ceteris habenda ratio non sua solum, sed etiam aliorum: sic n domo clari hominis, in quam et hospites multi ecipiendi, et admittenda hominum cujusque modi multitudo, adhibenda cura est laxitatis. Aliter ampla domus dedecori sæpe domino fit, si est in ea solitudo, t maxime, si aliquando alio domino solita est frequentari. Odiosum est enim, cum a prætereuntibus dicitur,

"O domus antiqua, heu quam dispari
Dominare domino!"

quod quidem his temporibus in multis licet dicere.

Cavendum autem est, præsertim si ipse ædifices, ne extra modum sumtu et magnificentiâ prodeas: quo in genere multum mali etiam in exemplo est. Studiose enim plerique, præsertim in hanc partem, facta principum imitantur: ut L. Luculli, summi viri, virtutem quis? at quam multi villarum magnificentiam imitati sunt? quarum quidem certe est adhibendus modus, ad mediocritatemque revocandus. Eademque mediocritas ad omnem usum cultumque vitæ transferenda est. Sed hæc hac tenus. In omni autem actione suscipiendâ tria sunt tenenda: primum, ut appetitus rationi pareat; quo nihil est ad officia conservanda accommodatius: deinde, ut animadvertatur, quanta illa res sit, quam efficere velimus; ut neve major, neve minor cura et opera suscipiatur, quam caussa postulet: tertium est, ut caveamus, ut ea, quæ pertinent ad liberalem speciem et dignitatem, moderata sint. Modus autem est optimus, decus ipsum tenere, de quo ante diximus, nec progredi longius. Horum tamen trium præstantissimum est appetitum obtemperare rationi.

XL. Deinceps de ordine rerum et de opportunitate temporum dicendum est. Hæc autem scientiâ continentur eâ, quam Græci ευταξιαν nominant: non hanc, quam interpretamur modestiam, quo in verbo modus inest; sed illa est ευταξια, in quâ intelligitur ordinis conservatio. Itaque, ut eamdem nos modestiam appellemus, sic definitur a Stoicis, ut modestia sit scientia earum rerum, quæ agentur aut dicentur, loco suo collocandarum. Ita videtur eadem vis ordinis et collocationis fore. Nam [et] ordinem sic definiunt, compositionem rerum aptis et accommodatis locis. Locum autem actionis, opportunitatem temporis esse dicunt. Tempus autem actionis opportunum Græce ευκαιρια, Latine appellatur occasio. Sic fit, ut modestia hæc, quam ita interpretamur, ut dixi, scientia sit opportunitatis idoneorum ad agendum temporum. Sed potest eadem esse prudentiæ definitio, de quâ principio diximus: hoc autem loco de moderatione, et temperantiâ, et earum similibus virtutibus quærimus. Itaque, quæ erant prudentiæ propria, suo loco dicta sunt. Quæ autem harum virtutum, de quibus jam diu loquimur, quæ pertinent ad verecundiam, et ad eorum approbationem, quibus cum vivimus, nunc dicenda sunt. Talis est igitur ordo actionum adhibendus, ut, quem ad modum in oratione constanti, sic

vitâ omnia sint apta inter se et convenientia. urpe est enim valdeque vitiosum, in re severâ convii dicta, aut delicatum aliquem inferre sermonem. ene Pericles, cum haberet collegam in præturâ Soioclen, iique de communi officio convenissent, et su formosus puer præteriret, dixissetque Sophocles, "O puerum pulchrum, Pericle!" "At enim prætom, Sophocle, decet non solum manus, sed etiam ulos abstinentes habere." Atque hoc idem Sophoes si in athletarum probatione dixisset, justâ reprensione caruisset: tanta vis est et loci, et temporis. t, si qui, cum caussam sit acturus, in itinere aut ambulatione secum ipse meditetur, aut si quid iud attentius cogitet, non reprehendatur: at hoc idem in convivio faciat, inhumanus videatur, inscitiâ mporis. Sed ea, quæ multum ab humanitate discreint, ut, si quis in foro cantet, aut si qua est alia agna perversitas, facile apparent nec magno opere lmonitionem et præcepta desiderant. Quæ autem arva videntur esse delicta, neque a multis intelligi ossunt, ab iis est diligentius declinandum. Ut in dibus aut in tibiis, quamvis paullum discrepent, taien id a sciente animadverti solet: sic videndum est vitâ, ne forte quid discrepet; vel multo etiam agis, quo major et melior actionum, quam sonoim, concentus est.

XLI. Itaque, ut in fidibus musicorum aures vel miima sentiunt: sic nos, si acres ac diligentes esse olumus animadversores vitiorum, magna sæpe intelliemus ex parvis. Ex oculorum obtutu, ex superciliom aut remissione aut contractione, ex mæstitiâ, ex ilaritate, ex risu, ex locutione, ex reticentiâ, ex contione vocis et submissione, ex ceteris similibus, cile judicabimus, quid eorum apte fiat, quid ab offio naturâque discrepet. Quo in genere non est inmmodum, quale quidque eorum sit, ex aliis judicare: t, si quid dedeceat in illis, vitemus ipsi. Fit enim escio quo modo, ut magis in aliis cernamus, quam nobismet ipsis, si quid delinquitur. Itaque facilme corriguntur in discendo, quorum vitia imitantur, mendandi caussâ, magistri. Nec vero alienum est, d ea eligenda, quæ dubitationem afferunt, adhibere octos homines, vel etiam usu peritos, et, quid iis de uoque officii genere placeat, exquirere. Major enim ars eo fere deferri solet, quo a naturâ ipsâ deducitur: n quibus videndum est, non modo quid quisque loquatur, sed etiam quid quisque sentiat, atque etiam,

quâ de caussâ quisque sentiat. Ut enim pictores, et ii, qui signa fabricantur, et vero etiam poëtæ, suum quisque opus a vulgo considerari vult; ut si quid reprehensum sit a pluribus, id corrigatur: hique et secum, et cum aliis, quid in eo peccatum sit, exquirunt: sic aliorum judicio permulta nobis et facienda, et non facienda, et mutanda, et corrigenda sunt. Quæ vero more agentur institutisque civilibus, de iis nihil est præcipiendum. Illa enim ipsa præcepta sunt. Nec quemquam hoc errore duci oportet, ut, si quid Socrates, aut Aristippus contra morem consuetudinemque civilem fecerint, locutive sint, idem sibi arbitretur facere. Magnis illi et divinis bonis hanc licentiam assequebantur. Cynicorum vero ratio tota est ejicienda. Est enim inimica verecundiæ, sine quâ nihil rectum esse potest, nihil honestum. Eos autem, quorum vita perspecta in rebus honestis atque magnis est, bene de re publicâ sentientes, ac bene meritos, aut merentes, sic, ut aliquo honore aut imperio affectos, observare et colere debemus: tribuere etiam multum senectuti: cedere iis, qui magistratum habebunt: habere delectum civis, et peregrini: in ipsoque peregrino, privatimne, an publice venerit. Ad summam, ne agam de singulis, communem totius generis hominum conciliationem et consociationem colere, tueri, servare debemus.

XLII. Jam de artificiis et quæstibus, qui liberales habendi, qui sordidi sint, hæc fere accepimus. Primum improbantur ii quæstus, qui in odia hominum incurrunt: ut portitorum, ut feneratorum. Illiberales autem et sordidi quæstus mercenariorum omnium, quorum operæ, non quorum artes emuntur. Est enim in illis ipsa merces auctoramentum servitutis. Sordidi etiam putandi, qui mercantur a mercatoribus, quod statim vendant. Nihil enim proficiant, nisi admodum mentiantur. Nec vero est quidquam turpius vanitate. Opificesque omnes in sordidâ arte versantur. Nec enim quidquam ingenuum potest habere officina. Minimeque artes eæ probandæ, quæ ministræ sunt voluptatum:

"Cetarii, lanii, coqui, fartores, piscatores,"

ut ait Terentius. Adde huc, si placet, unguentarios, saltatores, totumque ludum talarium. Quibus autem artibus aut prudentia major inest, aut non mediocris utilitas quæritur, ut medicina, ut architectura, ut doctrina rerum honestarum, hæ sunt iis, quorum ordini

conveniunt, honestæ. Mercatura autem, si tenuis est, sordida putanda est: sin magna et copiosa, multa undique apportans multisque sine vanitate impartiens, non est admodum vituperanda. Atque etiam, si satiata quæstu, vel contenta potius, ut sæpe ex alto in portum, ex ipso portu se in agros possessionesque contulerit, videtur jure optimo posse laudari. Omnium autem rerum, ex quibus aliquid adquiritur, nihil est agri culturâ melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius. De quâ, quoniam in Catone majore satis multa diximus, illinc assumes, quæ ad hunc locum pertinebunt.

XLIII. Sed ab iis partibus, quæ sunt honestatis, quem ad modum officia ducerentur, satis expositum videtur. Eorum autem ipsorum, quæ honesta sunt, potest incidere sæpe contentio et comparatio; de duobus honestis utrum honestius: qui locus a Panætio est prætermissus. Nam cum omnis honestas manet a partibus quatuor, quarum una sit cognitionis, altera communitatis, tertia magnanimitatis, quarta moderationis: hæ in deligendo officio sæpe inter se comparentur, necesse est. Placet igitur, aptiora esse naturæ ea officia, quæ ex communitate, quam ea, quæ ex cognitione ducantur: idque hoc argumento confirmari potest, quod si contigerit ea vita sapienti, ut in omnium rerum affluentibus copiis omnia, quæ cognitione digna sunt, summo otio secum ipse consideret et contempletur: tamen, si solitudo tanta sit, ut hominem videre non possit, excedat e vitâ. Princepsque omnium virtutum illa sapientia, quam σοφίαν Græci vocant (prudentiam enim, quam Græci φρόνησιν, aliam quamdam intelligimus, quæ est rerum expetendarum fugiendarumque scientia) illa autem sapientia, quam principem dixi, rerum est divinarum et humanarum scientia: in quâ continetur deorum et hominum communitas, et societas inter ipsos. Ea si maxima est, ut est, certe necesse est, quod a communitate ducatur officium, id esse maximum. Etenim cognitio contemplatioque naturæ manca quodam modo atque inchoata sit, si nulla actio rerum consequatur. Ea autem actio in hominum commodis tuendis maxime cernitur. Pertinet igitur ad societatem generis humani. Ergo hæc cognitioni anteponenda est. Atque id optimus quisque re ipsâ ostendit et judicat. Quis enim est tam cupidus in perspiciendâ cognoscendâque rerum naturâ, ut, si ei tractanti contemplantique res cognitione dignissimas subito sit

allatum periculum discrimenque patriæ, cui subvenire opitularique possit, non illa omnia relinquat atque abjiciat, etiam si dinumerare se stellas, aut metiri mundi magnitudinem posse arbitretur? Atque hoc idem in parentis, in amici re aut periculo fecerit. Quibus rebus intelligitur, studiis officiisque scientiæ præponenda esse officia justitiæ, quæ pertinent ad hominum caritatem, quâ nihil homini esse debet antiquius.

XLIV. Atque illi, quorum studia vitaque omnis in rerum cognitione versata est, tamen ab augendis hominum utilitatibus et commodis non recesserunt. Nam et erudiverunt multos, quo meliores cives utilioresque rebus suis publicis essent: ut Thebanum Epaminondam Lysis Pythagoreus, Syracusium Dionem Plato, multique multos: nosque ipsi, quidquid ad rem publicam attulimus, (si modo aliquid attulimus) a doctoribus atque doctrinâ instructi ad eam et ornati accessimus. Neque solum vivi atque præsentes studiosos discendi erudiunt atque docent, sed hoc idem etiam post mortem monumentis litterarum assequuntur. Nec enim locus ullus prætermissus est ab iis, qui ad leges, qui ad mores, qui ad disciplinam rei publicæ pertineret: ut otium suum ad nostrum negotium contulisse videantur. Ita illi ipsi doctrinæ studiis et sapientiæ dediti, ad hominum utilitatem suam intelligentiam prudentiamque potissimum conferunt. Ob eamque caussam eloqui copiose, modo prudenter, melius est, quam vel acutissime sine eloquentiâ cogitare: quod cogitatio in se ipsa vertitur, eloquentia complectitur eos, quibuscum communitate juncti sumus. Atque ut apium examina non fingendorum favorum caussâ congregantur, sed, cum congregabilia naturâ sint, fingunt favos: sic homines, ac multo etiam magis, naturâ congregati, adhibent agendi cogitandique sollertiam. Itaque nisi ea virtus, quæ constat ex hominibus tuendis id est ex societate generis humani, attingat cognitionem rerum, solivaga cognitio et jejuna videatur. Itemque magnitudo animi, remotâ communitate conjunctioneque humanâ, feritas sit quædam et immanitas. Ita fit, ut vincat cognitionis studium consociatio hominum atque communitas. Nec verum est, quod dicitur a quibusdam, propter necessitatem vitæ, quod ea, quæ natura desideraret, consequi sine aliis atque efficere non possemus, idcirco initam esse cum hominibus communitatem et societatem: quod si omnia nobis, quæ ad victum cultumque pertinent, quasi virgulâ divinâ, ut aiunt, suppeditarentur; tum optimo

quisque ingenio, negotiis omnibus omissis, totum se in cognitione et scientiâ collocaret. Non est ita. Nam et solitudinem fugeret, et socium studii quæreret: tum docere, tum discere vellet, tum audire, tum dicere. Ergo omne officium, quod ad conjunctionem hominum et ad societatem tuendam valet, anteponendum est illi officio, quod cognitione et scientiâ continetur.

XLV. Illud forsitan quærendum sit, num hæc communitas, quæ maxime est apta naturæ, sit etiam moderationi modestiæque semper anteponenda. Non placet. Sunt enim quædam partim ita fœda, partim ita flagitiosa, ut ea, ne conservandæ quidem patriæ caussâ, sapiens facturus sit. Ea Posidonius collegit permulta, sed ita tætra quædam, ita obscena, ut dictu quoque videantur turpia. Hæc igitur non suscipiet rei publicæ caussâ; ne res quidem publica pro se suscipi volet. Sed hoc commodius se res habet, quod non potest accidere tempus, ut intersit rei publicæ, quidquam illorum facere sapientem. Quare hoc quidem effectum sit, in officiis deligendis id genus officiorum excellere, quod teneatur hominum societate. Etenim cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio. Ita fit, ut agere considerate pluris sit, quam cogitare prudenter. Atque hæc quidem hac tenus. Patefactus est enim locus ipse, ut non sit difficile in exquirendo officio, quid cuique sit præponendum, videre. In ipsâ autem communitate sunt gradus officiorum: ex quibus, quid cuique præstet, intelligi possit: ut prima diis immortalibus, secunda patriæ, tertia parentibus, deinceps gradatim reliquis debeantur. Quibus ex rebus breviter disputatis intelligi potest, non solum id homines solere dubitare, honestumne, an turpe sit: sed etiam, duobus propositis honestis, utrum honestius. Hic locus a Panætio est, ut supra dixi, prætermissus. Sed jam ad reliqua pergamus.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBER SECUNDUS.

I. QUEM ad modum officia ducerentur ab honestate, Marce fili, atque ab omni genere virtutis, satis explicatum arbitror libro superiore. Sequitur, ut hæc officiorum genera persequar, quæ pertinent ad vitæ cultum, et ad earum rerum, quibus utuntur homines, facultatem, ad opes, ad copias. In quo tum quæri dixi, quid utile, quid inutile: tum ex utilibus quid utilius, aut quid maxime utile. De quibus dicere aggrediar, si pauca prius de instituto ac de judicio meo dixero. Quamquam enim libri nostri complures non modo ad legendi, sed etiam ad scribendi studium excitaverunt: tamen interdum vereor, ne quibusdam bonis viris philosophiæ nomen sit invisum, mirenturque, in eâ tantum me operæ et temporis ponere. Ego autem quam diu res publica per eos gerebatur, quibus se ipsa commiserat, omnes meas curas cogitationesque in eam conferebam. Cum autem dominatu unius omnia tenerentur, neque esset usquam consilio aut auctoritati locus, socios denique tuendæ rei publicæ, summos viros, amisissem: nec me angoribus dedidi, quibus eram confectus, nisi iis restitissem, nec rursum indignis homine docto voluptatibus. Atque utinam res publica stetisset, quo cœperat statu, nec in homines non tam commutandarum, quam evertandarum rerum cupidos, incidisset. Primum enim, ut stante re publicâ facere solebamus, in agendo plus quam in scribendo, operæ poneremus: deinde ipsis scriptis non ea, quæ nunc, sed actiones nostras mandaremus, ut sæpe fecimus. Cum autem res publica, in quâ omnis mea cura, cogitatio, opera poni solebat, nulla esset omnino, illæ scilicet litteræ conticuerunt, forenses et senatoriæ. Nihil agere autem cum animus non pos-

set, in his studiis ab initio versatus ætatis, existimavi, honestissime molestias posse deponi, si me ad philosophiam retulissem. Cui cum multum adolescens discendi causså temporis tribuissem, postea quam honoribus inservire cœpi, meque totum rei publicæ tradidi; tantum erat philosophiæ loci, quantum superfuerat amicorum et rei publicæ temporis. Id autem omne consumebatur in legendo; scribendi otium non erat.

II. Maximis igitur in malis hoc tamen boni assecuti videmur, ut ea litteris mandaremus, quæ nec satis erant nota nostris, et erant cognitione dignissima. Quid est enim, per deos, optabilius sapientiâ? quid præstantius? quid homini melius? quid homine dignius? Hanc igitur qui expetunt, philosophi nominantur: nec quidquam aliud est philosophia, si interpretari velis, præter studium sapientiæ. Sapientia autem est, (ut a veteribus philosophis definitum est) rerum divinarum et humanarum, caussarumque, quibus hæ res continentur, scientia: cujus studium qui vituperat, haud sane intelligo, quidnam sit, quod laudandum putet. Nam sive oblectatio quæritur animi requiesque curarum: quæ conferri cum eorum studiis potest, qui semper aliquid anquirunt, quod spectet et valeat ad bene beateque vivendum? sive ratio constantiæ virtutisque ducitur; aut hæc ars est, aut nulla omnino, per quam eas assequamur. Nullam dicere maximarum rerum artem esse, cum minimarum sine arte nulla sit, hominum est parum considerate loquentium, atque in maximis rebus errantium. Si autem est aliqua disciplina virtutis; ubi ea quæretur, cum ab hoc discendi genere discesseris? Sed hæc, cum ad philosophiam cohortamur, accuratius disputari solent: quod alio quodam libro fecimus. Hoc autem tempore tantum nobis declarandum fuit, cur orbati rei publicæ muneribus ad hoc nos studium potissimum contulissemus. Occurritur autem nobis, et quidem a doctis et eruditis, quærentibus, satisne constanter facere videamur, qui, cum percipi nihil posse dicamus, tamen et aliis de rebus disserere soleamus, et hoc ipso tempore præcepta officii persequamur. Quibus vellem satis cognita esset nostra sententia. Non enim sumus ii, quorum vagetur animus errore, nec habeat umquam, quid sequatur. Quæ enim esset ista mens, vel quæ vita potius, non modo disputandi, sed vivendi ratione sublatâ? Nos autem, ut ceteri alia certa, alia incerta esse dicunt, sic ab his dissentientes, alia probabilia,

contra alia dicimus. Quid est igitur, quod me impediat, ea quæ mihi probabilia videantur, sequi? quæ contra, improbare: atque affirmandi arrogantiam vitantem, fugere temeritatem, quæ a sapientiâ dissidet plurimum? Contra autem omnia disputatur a nostris, quod hoc ipsum probabile elucere non possit, nisi ex utrâque parte caussarum esset facta contentio. Sed hæc explanata sunt in Academicis nostris satis, ut arbitror, diligenter. Tibi autem, mi Cicero, quamquam in antiquissimâ nobilissimâque philosophiâ, Cratippo auctore, versaris, iis simillimo, qui ista præclara pepererunt; tamen hæc nostra, finitima vestris, ignota esse nolui. Sed jam ad instituta pergamus.

III. Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duæ ad decus honestatemque pertinent; duæ ad commoda vitæ, copias, opes, facultates: quinta ad eligendi judicium, si quando ea, quæ dixi, pugnare inter se viderentur: honestatis pars confecta est, quam quidem tibi cupio esse notissimam. Hoc autem, de quo nunc agimus, id ipsum est, quod utile appellatur. In quo lapsa consuetudo deflexit de viâ, sensimque eo deducta est, ut honestatem ab utilitate secernens et constitueret, honestum esse aliquid, quod utile non esset, et utile, quod non honestum: quâ nulla pernicies major hominum vitæ potuit afferri. Summâ quidem auctoritate philosophi, severe sane atque honeste, hæc tria genera confusa, cogitatione distinguunt. Quidquid enim justum sit, id etiam utile esse censent: itemque quod honestum, idem justum. Ex quo efficitur, ut, quidquid honestum sit, idem sit utile. Quod qui parum perspiciunt, hi sæpe versutos homines et callidos admirantes, malitiam sapientiam judicant. Quorum error eripiendus est, opinioque omnis ad eam spem traducenda, ut honestis consiliis justisque factis, non fraude et malitiâ se intelligant ea, quæ velint, consequi posse. Quæ ergo ad vitam hominum tuendam pertinent, partim sunt inanima, ut aurum, argentum, ut ea, quæ gignuntur e terrâ, ut alia generis ejusdem: partim animalia, quæ habent suos impetus et rerum appetitus. Eorum autem alia rationis expertia sunt, alia ratione utentia. Expertes rationis, equi, boves, reliquæ pecudes, apes, quarum opere efficitur aliquid ad usum hominum atque vitam. Ratione autem utentium duo genera ponunt, deorum unum, alterum hominum. Deos placatos pietas efficiet et sanctitas: proxime autem et secundum deos homines hominibus maxime utiles

esse possunt. (Earumque item rerum, quæ noceant et obsint, eadem divisio est. Sed quia deos nocere non putant, his exceptis, homines hominibus obesse plurimum arbitrantur.) Ea enim ipsa, quæ inanima diximus, pleraque sunt hominum operis effecta, quæ nec haberemus, nisi manus et ars accessisset: nec his sine hominum administratione uteremur. Neque enim valetudinis curatio, neque navigatio, neque agri cultura, neque frugum fructuumque reliquorum perceptio et conservatio sine hominum operâ ulla esse potuisset. Jam vero et earum rerum, quibus abundaremus, exportatio, et earum, quibus egeremus, invectio, certe nulla esset, nisi his muneribus homines fungerentur. Eâdemque ratione nec lapides e terrâ exciderentur ad usum nostrum necessarii,

"Nec ferrum, æs, aurum, argentum effoderetur penitus abditum,"

sine hominum labore et manu.

IV. Tecta vero, quibus et frigorum vis pelleretur, et calorum molestiæ sedarentur, unde aut initio generi humano dari potuissent, aut postea subveniri, si aut vi tempestatis, aut terræ motu, aut vetustate cecidissent, nisi communis vita ab hominibus harum rerum auxilia petere didicisset? Adde ductus aquarum, derivationes fluminum, agrorum irrigationes, moles oppositas fluctibus, portus manu factos, quæ unde sine hominum opere habere possemus? Ex quibus, multisque aliis perspicuum est, qui fructus quæque utilitates ex rebus iis, quæ sunt inanima, percipiantur, eas nos nullo modo sine hominum manu atque operâ capere potuisse. Qui denique ex bestiis fructus, aut quæ commoditas, nisi homines adjuvarent, percipi posset? Nam et qui principes inveniendi fuerunt, quem ex quâque beluâ usum habere possemus, homines certe fuerunt: nec hoc tempore sine hominum operâ aut pascere eas, aut domare, aut tueri, aut tempestivos fructus ex his capere possemus: ab eisdemque et eæ, quæ nocent, interficiuntur: et quæ usui possunt esse, capiuntur. Quid enumerem artium multitudinem, sine quibus vita omnino nulla esse potuisset? Quis enim ægris subveniret, quæ esset oblectatio valentium, qui victus, aut cultus, nisi tam multæ nobis artes ministrarent, quibus rebus exculta hominum vita tantum distat a victu et cultu bestiarum? Urbes vero sine hominum cœtu non potuissent nec ædificari, nec frequentari; ex quo leges moresque

constituti, tum juris æqua descriptio certaque vivendi disciplina. Quas res et mansuetudo animorum consecuta, et verecundia est: effectumque, ut esset vita munitior; atque ut dando et accipiendo, mutuandisque facultatibus et commodandis nullâ re egeremus.

V. Longiores hoc loco sumus, quam necesse est. Quis est enim, cui non perspicua sint illa, quæ pluribus verbis a Panætio commemorantur, neminem neque ducem belli, nec principem domi, magnas res et salutares sine hominum studiis gerere potuisse? Commemoratur ab eo Themistocles, Pericles, Cyrus, Agesilaus, Alexander; quos negat sine adjumentis hominum tantas res efficere potuisse. Utitur in re non dubiâ testibus non necessariis. Atque ut magnas utilitates adipiscimur conspiratione hominum atque consensu: sic nulla tam detestabilis pestis est, quæ non homini ab homine nascatur. Est Dicæarchi liber de interitu hominum, Peripatetici magni et copiosi: qui collectis ceteris caussis, eluvionis, pestilentiæ, vastitatis, beluarum etiam repentinæ multitudinis, quarum impetu docet quædam hominum genera esse consumta; deinde comparat, quanto plures deleti sunt homines hominum impetu, id est, bellis aut seditionibus, quam omni reliquâ calamitate. Cum igitur hic locus nihil habeat dubitationis, quin homines plurimum hominibus et prosint, et obsint: proprium hoc statuo esse virtutis conciliare animos hominum et ad usus suos adjungere. Itaque, quæ in rebus inanimis, quæque in tractatione beluarum fiunt utiliter ad hominum vitam, artibus ea tribuuntur operosis: hominum autem studia ad amplificationem nostrarum rerum promta ac parata, virorum præstantium sapientiâ et virtute excitantur. Etenim virtus omnis tribus in rebus fere vertitur: quarum una est in perspiciendo, quid in quâque re verum, sincerumque sit, quid consentaneum cuique, quid consequens, ex quo quæque gignantur, quæ cujusque rei caussa sit: alterum cohibere motus animi turbatos, quos Græci πάθη nominant; appetitionesque, quas illi ὁρμὰς, obedientes efficere rationi: tertium, iis, quibus cum congregamur, uti moderate et scienter, quorum studiis ea, quæ natura desiderat, expleta cumulataque habeamus; per eosdemque, si quid importetur nobis incommodi, propulsemus, ulciscamurque eos, qui nocere nobis conati sunt, tantâque pœnâ afficiamus, quantâ æquitas humanitasque patitur.

VI. Quibus autem rationibus hanc facultatem asse-

qui possimus, ut hominum studia complectamur eaque teneamus, dicemus, neque ita multo post: sed pauca ante dicenda sunt. Magnam vim esse in fortunâ in utramque partem, vel secundas ad res, vel adversas, quis ignorat? Nam et cum prospero flatu ejus utimur, ad exitus pervehimur optatos: et cum reflavit, affligimur. Hæc igitur ipsa fortuna ceteros casus rariores habet, primum ab inanimis procellas, tempestates, naufragia, ruinas, incendia: deinde a bestiis ictus, morsus, impetus. Hæc ergo, ut dixi, rariora. At vero interitus exercituum, ut proxime trium, sæpe multorum; clades imperatorum, ut nuper summi ac singularis viri; invidiæ præterea multitudinis, atque ob eas bene meritorum sæpe civium expulsiones, calamitates, fugæ: rursusque secundæ res, honores, imperia, victoriæ, quamquam fortuita sunt, tamen sine hominum opibus et studiis neutram in partem effici possunt. Hoc igitur cognito, dicendum est, quonam modo hominum studia ad utilitates nostras allicere atque excitare possimus. Quæ si longior fuerit oratio, cum magnitudine utilitatis comparetur. Ita fortassis etiam brevior videbitur. Quæcumque igitur homines homini tribuunt ad eum augendum atque honestandum, aut benevolentiæ gratiâ faciunt, cum aliquâ de caussâ quempiam diligunt: aut honoris, si cujus virtutem suspiciunt, quemque dignum fortunâ quam amplissimâ putant: aut cui fidem habent, et bene rebus suis consulere arbitrantur: aut cujus opes metuunt: aut contra, a quibus aliquid exspectant: ut cum reges, popularesve homines largitiones aliquas proponunt: aut postremo, pretio ac mercede ducuntur: quæ sordidissima est illa quidem ratio et inquinatissima, et iis, qui eâ tenentur, et illis, qui ad eam confugere conantur. Male enim se res habet, cum, quod virtute effici debet, id tentatur pecuniâ. Sed quoniam non numquam hoc subsidium necessarium est: quem ad modum sit utendum eo, dicemus, si prius iis de rebus, quæ virtuti propiores sunt, dixerimus. Atque etiam subjiciunt se homines imperio alterius et potestati de caussis pluribus. Ducuntur enim aut benevolentiâ, aut beneficiorum magnitudine, aut dignitatis præstantiâ, aut spe, sibi id utile futurum, aut metu, ne vi parere cogantur, aut spe largitionis promissisque capti: aut postremo, ut sæpe in nostrâ re publicâ videmus, mercede conducti.

VII. Omnium autem rerum nec aptius est quidquam

ad opes tuendas ac tenendas, quam diligi, nec alienius, quam timeri. Præclare Ennius:

> "Quem metuunt, odêre: quem quisque odit, periisse expetit."

Multorum autem odiis nullas opes posse obsistere, si antea fuit ignotum, nuper est cognitum. Nec vero hujus tyranni solum, quem armis oppressa pertulit civitas, paretque cum maxime mortuo, interitus declarat, quantum odium hominum valet ad pestem; sed reliquorum similes exitus tyrannorum, quorum haud fere quisquam talem interitum effugit. Malus est enim custos diuturnitatis metus, contraque benevolentia fidelis vel ad perpetuitatem. Sed iis, qui vi oppressos imperio coërcent, sit sane adhibenda sævitia, ut heris in famulos, si aliter teneri non possunt. Qui vero in liberâ civitate ita se instruunt, ut metuantur, his nihil potest esse dementius. Quamvis enim demersæ sint leges alicujus opibus, quamvis timefacta libertas, emergunt tamen hæc aliquando aut judiciis tacitis, aut occultis de honore suffragiis. Acriores autem morsus sunt intermissæ libertatis, quam retentæ. Quod igitur latissime patet, neque ad incolumitatem solum, sed etiam ad opes et potentiam valet plurimum, id amplectamur, ut metus absit, caritas retineatur: ita facillime, quæ volemus, et privatis in rebus, et in re publicâ consequemur. Etenim, qui se metui volent, a quibus metuentur, eosdem metuant ipsi, necesse est. Quid enim censemus, superiorem illum Dionysium, quo cruciatu timoris angi solitum, qui cultros metuens tonsorios, candente carbone adurebat capillum? Quid? Alexandrum Pheræum, quo animo vixisse arbitramur? qui, ut scriptum legimus, cum uxorem Theben admodum deligeret, tamen ad eam ex epulis in cubiculum veniens, barbarum, et eum quidem, ut scriptum est, compunctum notis Thraciis, destricto gladio jubebat anteire: præmittebatque de stipatoribus suis, qui scrutarentur arculas muliebres, et, ne quod in vestimentis occultaretur telum, exquirerent. O miserum, qui fideliorem et barbarum et stigmatiam putaret, quam conjugem! Nec eum fefellit. Ab eâ est enim ipsâ propter pellicatûs suspicionem interfectus. Nec vero ulla vis imperii tanta est, quæ, premente metu, possit esse diuturna. Testis est Phalaris, cujus est præter ceteros nobilitata crudelitas: qui non ex insidiis interiit, ut is, quem modo dixi, Alexander; non a paucis, ut hic noster: sed in

quem universa Agrigentinorum multitudo impetum fecit. Quid? Macedones nonne Demetrium reliquerunt, universique se ad Pyrrhum contulerunt? Quid? Lacedæmonios, injuste imperantes, nonne repentè omnes fere socii deseruêrunt, spectatoresque se otiosos præbuêrunt Leuctricæ calamitatis?

VIII. Externa libentius in tali re, quam domestica, recordor. Verum tamen quam diu imperium populi Romani beneficiis tenebatur, non injuriis: bella aut pro sociis, aut de imperio gerebantur; exitus erant bellorum aut mites, aut necessarii; regum, populorum, nationum portus erat et refugium senatus; nostri autem magistratus imperatoresque ex hâc unâ re maximam laudem capere studebant, si provincias, si socios æquitate et fide defendissent. Itaque illud patrocinium orbis terræ verius, quam imperium poterat nominari. Sensim hanc consuetudinem et disciplinam jam antea minuebamus: post vero Sullæ victoriam penitus amisimus. Desitum est enim videri quidquam in socios iniquum, cum exstitisset in cives tanta crudelitas. Ergo in illo secuta est honestam caussam non honesta victoria. Est enim ausus dicere, hastâ positâ, cum bona in foro venderet et bonorum virorum, et locupletium, et certe civium, prædam se suam vendere. Secutus est, qui in caussâ impiâ, victoriâ etiam fœdiore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis jure comprehenderet. Itaque, vexatis et perditis exteris nationibus, ad exemplum amissi imperii portari in triumpho Massiliam vidimus, et ex eâ urbe triumphari, sine quâ numquam nostri imperatores ex Transalpinis [bellis] triumpharunt. Multa præterea commemorarem nefaria in socios, si hoc uno quidquam sol vidisset indignius. Jure igitur plectimur. Nisi enim multorum impunita scelera tulissemus, numquam ad unum tanta pervenisset licentia: a quo quidem rei familiaris ad paucos, cupiditatum ad multos improbos venit hereditas. Nec vero umquam bellorum civilium semen et caussa deerit, dum homines perditi hastam illam cruentam et meminerint et sperabunt. Quam P. Sulla cum vibrasset, dictatore propinquo suo, idem sexto tricesimo anno post a sceleratiore hastâ non recessit. Alter autem, qui in illâ dictaturâ scriba fuerat, in hâc fuit quæstor urbanus. Ex quo debet intelligi, talibus præmiis propositis, numquam defutura bella civilia. Itaque parietes modo urbis stant et manent, iique ipsi jam extrema scelera metuentes:

rem vero publicam penitus amisimus. Atque in has clades incidimus (redeundum est enim ad propositum) dum metui, quam cari esse et diligi maluimus. Quæ si populo Romano injuste imperanti accidere potuêrunt, quid debent putare singuli? Quod cum perspicuum sit, benevolentiæ vim esse magnam, metûs imbecillam; sequitur ut disseramus, quibus rebus possimus facillime eam, quam volumus, adipisci cum honore et fide caritatem. Sed eâ non pariter omnes egemus. Nam ad cujusque vitam institutam accommodandum est, a multisne opus sit, an satis a paucis diligi. Certum igitur hoc sit, idque et primum et maxime necessarium, familiaritates habere fidas amantium nos amicorum, et nostra mirantium. Hæc enim est una res prorsus, ut non multum differat inter summos et mediocres viros; eaque utrisque est prope modum comparanda. Honore, et gloriâ, et benevolentiâ civium fortasse non æque omnes egent, sed tamen si cui hæc suppetunt, adjuvant aliquantum tum ad cetera, tum ad amicitias comparandas.

IX. Sed de amicitiâ alio libro dictum est, qui inscribitur Lælius. Nunc dicamus de gloriâ, quamquam eâ quoque de re duo sunt nostri libri; sed attingamus, quando quidem ea in rebus majoribus administrandis adjuvat plurimum. Summa igitur et perfecta gloria constat ex tribus his: si diligit multitudo, si fidem habet, si cum admiratione quâdam honore dignos putat. Hæc autem, si est simpliciter breviterque dicendum, quibus rebus pariuntur a singulis, eisdem fere a multitudine. Sed est alius quoque quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tamquam influere possimus. Ac primum de illis tribus, quæ ante dixi, benevolentiæ præcepta videamus: quæ quidem beneficiis capitur maxime: secundo autem loco beneficâ voluntate benevolentia movetur, etiam si res forte non suppetit. Vehementer autem amor multitudinis commovetur ipsâ famâ et opinione liberalitatis, beneficentiæ, justitiæ, fidei, omniumque earum virtutum, quæ pertinent ad mansuetudinem morum ac facilitatem. Etenim illud ipsum, quod honestum decorumque dicimus, quia per se nobis placet, animosque omnium naturâ et specie suâ commovet, maximeque quasi perlucet ex eis, quas commemoravi, virtutibus: idcirco illos, in quibus eas virtutes esse remur, a naturâ ipsâ diligere cogimur. Atque hæ quidem caussæ diligendi gravissimæ: possunt enim præterea non nullæ esse leviores. Fides autem ut habeatur, duabus

rebus effici potest: si existimabimur adepti conjunctam cum justitiâ prudentiam. Nam et iis fidem habemus, quos plus intelligere, quam nos, arbitramur, quosque et futura prospicere credimus, et cum res agatur in discrimenque ventum sit, expedire rem et consilium ex tempore capere posse. Hanc enim utilem homines existimant veramque prudentiam. Justis autem et fidis hominibus, id est bonis viris, ita fides habetur. ut nulla sit in his fraudis injuriæque suspicio. Itaque his salutem nostram, his fortunas, his liberos, ectissime committi arbitramur. Harum igitur duarum ad fidem faciendam justitia plus pollet: quippe um ea sine prudentiâ satis habeat auctoritatis, prudentia sine justitiâ nihil valeat ad faciendam fidem. uo enim quis versutior et callidior est, hoc invisior t suspectior, detractâ opinione probitatis. Quam ob em intelligentiæ justitia conjuncta, quantum volet, abebit ad faciendam fidem virium; justitia sine prudentiâ multum poterit; sine justitiâ nihil valebit prudentia.

X. Sed ne quis sit admiratus, cur, cum inter omnes hilosophos constet, a meque ipso sæpe disputatum it, qui unam haberet, omnes habere virtutes: nunc a sejungam, quasi possit quisquam, qui non idem rudens sit, justus esse: alia est illa, cum veritas ipsa matur in disputatione, subtilitas; alia, cum ad opininem communem omnis accommodatur oratio. Quam b rem, ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios ortes, alios bonos viros, alios prudentes esse dicamus. opularibus enim verbis est agendum, et usitatis, um loquimur de opinione populari, idque eodem nodo fecit Panætius. Sed ad propositum revertamur. rat igitur ex tribus, quæ ad gloriam pertinerent, hoc rtium, ut cum admiratione hominum, honore ab iis igni judicaremur. Admirantur igitur communiter li quidem omnia, quæ magna, et præter opinionem uam animadverterunt: separatim autem in singulis, i perspiciunt nec opinata quædam bona. Itaque eos iros suspiciunt, maximisque efferunt laudibus, in quibus existimant se excellentes quasdam, et singulares erspicere virtutes: despiciunt autem eos et contemunt, in quibus nihil virtutis, nihil animi, nihil nervrum putant. Non enim omnes eos contemnunt, de uibus male existimant. Nam quos improbos, maleicos, fraudulentos putant, et ad faciendam injuriam istructos, eos contemnunt quidem neutiquam, sed de is male existimant. Quam ob rem, ut ante dixi,

contemnuntur ii, qui 'nec sibi, nec alteri,' ut dicitur; in quibus nullus labor, nulla industria, nulla cura est. Admiratione autem afficiuntur ii, qui anteire ceteris virtute putantur, et cum omni carere dedecore, tum vero iis vitiis, quibus alii non facile possunt obsistere. Nam et voluptates, blandissimæ dominæ, majores partes animi a virtute detorquent; et dolorum cum admoventur faces, præter modum plerique exterrentur. Vita, mors, divitiæ, paupertas, omnes homines vehementissime permovent. Quæ qui in utramque partem excelso animo magnoque despiciunt, cum aliqua his ampla et honesta res objecta est, totos ad se convertit et rapit. Tum quis non admiretur splendorem pulchritudinemque virtutis?

XI. Ergo et hæc animi despicientia admirabilitatem magnam facit: et maxime justitia (ex quâ unâ virtute viri boni appellantur) mirifica quædam multitudini videtur: nec injuriâ. Nemo enim justus esse potest, qui mortem, qui dolorem, qui exsilium, qui egestatem timet, aut qui ea, quæ sunt his contraria, æquitati anteponit. Maximeque admirantur eum, qui pecuniâ non movetur: quod in quo viro perspectum sit, hunc igni spectatum arbitrantur. Itaque illa tria, quæ proposita sunt ad gloriam, omnia justitia conficit: et benevolentiam, quod prodesse vult plurimis: et ob eamdem caussam, fidem: et admirationem, quod eas res spernit et negligit, ad quas plerique inflammati aviditate rapiuntur. Ac meâ quidem sententiâ omnis ratio atque institutio vitæ adjumenta hominum desiderat: in primisque, ut habeat, quibuscum possit familiares conferre sermones: quod est difficile, nisi speciem præ te boni viri feras. Ergo etiam solitario homini, atque in agro vitam agenti, opinio justitiæ necessaria est: eoque etiam magis, quod eam si non habebunt, injusti habebuntur: nullis præsidiis septi, multis afficientur injuriis. Atque iis etiam, qui vendunt, emunt, conducunt, locant, contrahendisque negotiis implicantur, justitia ad rem gerendam necessaria est. Cujus tanta vis est, ut ne illi quidem, qui maleficio et scelere pascuntur, possint sine ullâ particulâ justitiæ vivere. Nam qui eorum cuipiam, qui unà latrocinantur, furatur aliquid, aut eripit; is sibi ne in latrocinio quidem relinquit locum. Ille autem, qui archipirata dicitur, nisi æquabiliter prædam dispartiat, aut interficiatur a sociis, aut relinquatur. Quin etiam leges latronum esse dicuntur, quibus pareant, quas observent. Itaque propter æquabilem prædæ par-

titionem et Bardylis Illyrius latro, de quo est apud Theopompum, magnas opes habuit, et multo majores Viriathus Lusitanus, cui quidem etiam exercitus nostri imperatoresque cesserunt: quem C. Lælius, is, qui sapiens usurpatur, prætor fregit, et comminuit, ferocitatemque ejus ita repressit, ut facile bellum reliquis traderet. Cum igitur tanta vis justitiæ sit, ut ea etiam latronum opes firmet atque augeat, quantam ejus vim inter leges et judicia in constitutâ re publicâ fore putamus?

XII. Mihi quidem non apud Medos solum, ut ait Herodotus, sed etiam apud majores nostros, justitiæ fruendæ caussâ videntur olim bene morati reges constituti. Nam cum premeretur inops multitudo ab iis, qui majores opes habebant: ad unum aliquem confugiebant, virtute præstantem; qui cum prohiberet injuriâ tenuiores, æquitate constituendâ summos cum infimis pari jure tenebat. Eademque constituendarum legum fuit caussa, quæ regum. Jus enim semper est quæsitum æquabile: neque enim aliter esset jus. Id si ab uno justo et bono viro consequebantur, erant eo contenti. Cum id minus contingeret, leges sunt inventæ, quæ cum omnibus semper unâ atque eâdem voce loquerentur. Ergo hoc quidem perspicuum est, eos ad imperandum deligi solitos, quorum de justitiâ magna esset opinio multitudinis. Adjuncto verò, ut iidem etiam prudentes haberentur, nihil erat, quod homines his auctoribus non posse consequi se arbitrarentur. Omni igitur ratione colenda et retinenda justitia est, tum ipsa per sese (nam aliter justitia non esset) tum propter amplificationem honoris et gloriæ. Sed ut pecuniæ non quærendæ solum ratio est, verum etiam collocandæ, quæ perpetuos sumtus suppeditet, nec solum necessarios, sed etiam liberales: sic gloria et quærenda, et collocanda ratione est. Quamquam præclare Socrates, hanc viam ad glorlam proximam et quasi compendiariam dicebat esse, si quis id ageret, ut, qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, et inani ostentatione, et ficto non modo sermone, sed etiam vultu, stabilem se gloriam consequi posse rentur, vehementer errant. Vera gloria radices agit, atque etiam propagatur: ficta omnia celeriter, tamquam flosculi, decidunt, nec simulatum potest quidquam esse diuturnum. Testes sunt permulti in utramque partem: sed brevitatis caussâ familiâ contenti erimus unâ. Ti. enim Gracchus, P. F. tam diu laudabitur, dum memoria rerum

Romanarum manebit. At ejus filii, nec vivi probabantur bonis, et mortui numerum obtinent jure cæsorum.

XIII. Qui igitur adipisci veram gloriam volet, justitiæ fungatur officiis: ea quæ essent, dictum est in libro superiore. Sed, ut facillime, quales simus, tales esse videamur, etsi in eo ipso vis maxima est, ut simus ii, qui haberi velimus, tamen quædam præcepta danda sunt. Nam si quis ab ineunte ætate habet caussam celebritatis et nominis, aut a patre acceptam (quod tibi, mi Cicero, arbitror contigisse) aut aliquo casu atque fortunâ: in hunc oculi omnium conjiciuntur, atque in eum, quid agat, quem ad modum vivat, inquiritur: et tamquam in clarissimâ luce versetur, ita nullum obscurum potest nec dictum ejus esse, nec factum. Quorum autem prima ætas propter humilitatem et obscuritatem in hominum ignoratione versatur, hi simul ac juvenes esse cœperunt, magna spectare et ad ea rectis studiis debent contendere: quod eo firmiore animo facient, quia non modo non invidetur illi ætati, verum etiam favetur. Prima est igitur adolescenti commendatio ad gloriam, si qua ex bellicis rebus comparari potest; in quâ multi apud majores nostros exstiterunt: semper enim fere bella gerebantur. Tua autem ætas incidit in id bellum, cujus altera pars sceleris nimium habuit, altera felicitatis parum. Quo tamen in bello, cum te Pompeius alæ alteri præfecisset, magnam laudem et a summo viro, et ab exercitu consequebare equitando, jaculando, omni militari labore tolerando. Atque ea quidem tua laus pariter cum re publicâ cecidit. Mihi autem hæc oratio suscepta non de te est, sed de genere toto. Quam ob rem pergamus ad ea, quæ restant. Ut igitur in reliquis rebus multo majora sunt opera animi, quam corporis: sic eæ res, quas persequimur ingenio ac ratione, graviores sunt, quam illæ, quas viribus. Prima igitur commendatio proficiscitur a modestiâ, tum pietate in parentes, [tum] in suos benevolentiâ. Facillime autem, et in optimam partem, cognoscuntur adolescentes, qui se ad claros et sapientes viros, bene consulentes rei publicæ, contulerunt: quibuscum si frequentes sunt, opinionem afferunt populo, eorum fore se similes, quos sibi [ipsi] delegerint ad imitandum. P. Rutilii adolescentiam ad opinionem et innocentiæ, et juris scientiæ, P. Mucii commendavit domus. Nam L. quidem Crassus, cum esset admodum adolescens, non aliunde mutuatus est, sed sibi ipse peperit maximam laudem ex illâ accusatione nobili et gloriosâ. Et quâ

ætate qui exercentur, laude affici solent, ut Demosthenem accepimus, eâ ætate L. Crassus ostendit, id se in foro optime jam facere, quod etiam tum poterat domi cum laude meditari.

XIV. Sed cum duplex ratio sit orationis, quarum in alterâ sermo sit; in alterâ contentio: non est id quidem dubium, quin contentio orationis majorem vim habeat ad gloriam (ea est enim, quam eloquentiam dicimus) sed tamen difficile dictu est, quanto opere conciliet animos comitas affabilitasque sermonis. Exstant epistolæ, et Philippi ad Alexandrum, et Antipatri ad Cassandrum, et Antigoni ad Philippum filium, trium prudentissimorum, (sic enim accepimus) quibus præcipiunt, ut oratione benignâ multitudinis animos ad benevolentiam alliciant, militesque blandè appellando deleniant. Quæ autem in multitudine cum contentione habetur oratio; ea sæpe universam excitat. Magna est enim admiratio copiose sapienterque dicentis: quem qui audiunt, intelligere etiam et sapere plus, quam ceteros, arbitrantur. Si vero inest in oratione mixta modestiæ gravitas, nihil admirabilius fieri potest; eoque magis, si ea sunt in adolescente. Sed, cum sint plura caussarum genera, quæ eloquentiam desiderant, multique in nostrâ re publicâ adolescentes et apud judices, et apud senatum dicendo laudem assecuti sint, maxima est admiratio in judiciis: quorum ratio duplex est. Nam ex accusatione et defensione constat: quarum etsi laudabilior est defensio, tamen accusatio probata persæpe est. Dixi paullo ante de Crasso. Idem fecit adolescens M. Antonius. Etiam P. Sulpicii eloquentiam accusatio illustravit, cum seditiosum et inutilem civem, C. Norbanum, in judicium vocavit. Sed hoc quidem non est sæpe faciendum, nec umquam nisi aut rei publicæ caussâ, ut ii, quos ante dixi, aut ulciscendi, ut duo Luculli; aut patrocinii, ut nos pro Siculis; pro Sardis: pro M. Albucio Julius. In accusando etiam M. Aquillio L. Fufii cognita industria est. Semel igitur, aut non sæpe certe. Sin erit, cui faciendum sit sæpius, rei publicæ tribuat hoc muneris, cujus inimicos ulcisci sæpius, non est reprehendendum. Modus tamen adsit. Duri enim hominis, vel potius vix hominis videtur, periculum capitis inferre multis. Id cum periculosum ipsi est, tum etiam sordidum ad famam, committere, ut accusator nominere; quod contigit M. Bruto, summo genere nato, illius filio, qui juris civilis in primis peritus fuit. Atque

etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum est, ne quem umquam innocentem judicio capitis arcessas: id enim sine scelere fieri nullo pacto potest. Nam quid est tam inhumanum, quam eloquentiam, a naturâ ad salutem hominum et ad conservationem datam, ad bonorum pestem perniciemque convertere? Nec tamen, ut hoc fugiendum est, item est habendum religioni, nocentem aliquando, modo ne nefarium impiumque defendere. Vult hoc multitudo, patitur consuetudo, fert etiam humanitas. Judicis est, semper in caussis verum sequi: patroni, non numquam veri simile, etiam si minus sit verum, defendere: quod scribere (præsertim cum de philosophiâ scriberem) non auderem, nisi idem placeret gravissimo Stoicorum Panætio. Maxime autem et gloria paritur, et gratia defensionibus: eoque major, si quando accidit, ut ei subveniatur, qui potentis alicujus opibus circumveniri urgerique videatur: ut nos et sæpe alias, et adolescentes, contra L. Sullæ dominantis opes pro S. Roscio Amerino fecimus: quæ, ut scis, exstat oratio.

XV. Sed expositis adolescentium officiis, quæ valeant ad gloriam adipiscendam deinceps de beneficientiâ ac de liberalitate dicendum est. Cujus est ratio duplex. Nam aut operâ benigne fit indigentibus, aut pecuniâ. Facilior est hæc posterior, locupleti præsertim: sed illa lautior, ac splendidior, et viro forti claroque dignior. Quamquam enim in utroque inest gratificandi liberalis voluntas, tamen altera ex arcâ, altera ex virtute depromitur: largitioque, quæ fit ex re familiari, fontem ipsum benignitatis exhaurit. Ita benignitate benignitas tollitur: quâ quo in plures usus sis, eo minus in multos uti possis. At qui operâ, id est virtute et industriâ benefici et liberales erunt, primum quo pluribus profuerint, eo plures ad benigne faciendum adjutores habebunt. Deinde consuetudine beneficientiæ paratiores erunt et tamquam exercitatiores ad bene de multis promerendum. Præclare epistolâ quâdam Alexandrum filium Philippus accusat, quod largitione benevolentiam Macedonum consectetur. "Quæ te, malum, [inquit,] ratio in istam spem induxit, ut eos tibi fideles putares fore, quos pecuniâ corrupisses? An tu id agis, ut Macedones non te regem suum, sed ministrum et præbitorem sperent fore?" Bene "Ministrum et præbitorem;" quia sordidum regi: melius etiam, quod largitionem, corruptelam esse dixit. Fit enim deterior, qui accipit, atque ad idem semper exspectandum paratior. Hoc ille filio: sed

præceptum putemus omnibus. Quam ob rem id quidem non dubium est, quin illa benignitas, quæ constat ex operâ et industriâ, et honestior sit, et latius pateat, et possit prodesse pluribus. Non numquam tamen est largiendum, nec hoc benignitatis genus omnino repudiandum est: et sæpe idoneis hominibus de re familiari impartiendum, sed diligenter atque moderate. Multi enim patrimonia effuderunt, inconsulte largiendo. Quid autem est stultius, quam quod libenter facias, curare, ut id diutius facere non possis? Atque etiam sequuntur largitionem rapinæ. Cum enim dando egere cœperint, alienis bonis manus afferre coguntur. Ita, cum benevolentiæ comparandæ caussâ benefici esse velint: non tanta studia assequuntur eorum, quibus dederunt, quanta odia eorum, quibus ademerunt. Quam ob rem nec ita claudenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit; nec ita reseranda, ut pateat omnibus: modus adhibeatur, isque referatur ad facultates. Omnino meminisse debemus id, quod a nostris hominibus sæpissime usurpatum, jam in proverbii consuetudinem venit, largitionem fundum non habere. Etenim quis potest modus esse, cum et idem qui consuerunt, et idem illud alii desiderent?

XVI. Omnino duo sunt genera largorum, quorum alteri prodigi, alteri liberales. Prodigi, qui epulis, et viscerationibus, et gladiatoriis muneribus, ludorum venationumque apparatu, pecunias profundunt in eas res, quarum memoriam aut brevem, aut nullam omnino sint relicturi. Liberales autem, qui suis facultatibus aut captos a prædonibus redimunt, aut æs alienum suscipiunt amicorum, aut in filiarum collocatione adjuvant, aut opitulantur in re vel quærendâ, vel augendâ. Itaque miror, quid in mentem venerit Theophrasto, in eo libro, quem de divitiis scripsit: in quo multa præclare: illud absurde. Est enim multus in laudandâ magnificentiâ et apparatione popularium munerum: taliumque sumtuum facultatem fructum divitiarum putat. Mihi autem ille fructus liberalitatis, cujus pauca exempla posui, multo et major videtur, et certior. Quanto Aristoteles gravius et verius nos reprehendit, qui has pecuniarum effusiones non admiremur, quæ fiunt ad multitudinem deleniendam: at ii, qui ab hoste obsidentur, si emere aquæ sextarium minâ cogerentur, hoc primo auditu incredibile nobis videri, omnesque mirari: sed, cum attenderint, veniam necessitati dare: in his immani-

bus jacturis, infinitisque sumtibus, nihil nos magno opere mirari; cum præsertim neque necessitati subveniatur, nec dignitas augeatur; ipsaque illa delectatio multitudinis sit ad breve exiguumque tempus; eaque a levissimo quoque: in quo tamen ipso una cum satietate, memoria quoque moriatur voluptatis. Bene etiam colligit, hæc pueris, et mulierculis, et servis, et servorum simillimis liberis, esse grata: gravi vero homini, et ea, quæ fiunt, judicio certo ponderanti, probari posse nullo modo. Quamquam intelligo, in nostrâ civitate inveterasse, et jam bonis temporibus, ut splendor ædilitatum ab optimis viris postuletur. Itaque et P. Crassus, cum cognomine dives, tum copiis, functus est ædilicio maximo munere, et paullo post L. Crassus cum omnium hominum moderatissimo, Q. Mucio, magnificentissimâ ædilitate functus est: deinde C. Claudius, Appii filius: multi post, Luculli, Hortensius, Silanus. Omnes autem P. Lentulus, me consule, vicit superiores. Hunc est Scaurus imitatus. Magnificentissima vero nostri Pompeii munera secundo consulatu: in quibus omnibus quid mihi placeat, vides.

XVII. Vitanda tamen est suspicio avaritiæ. Mamerco, homini divitissimo, prætermissio ædilitatis consulatûs repulsam attulit. Quare et, si postulatur a populo, bonis viris si non desiderantibus, at tamen approbantibus, faciundum est, modo pro facultatibus; nos ipsi ut fecimus: et, si quando aliqua res major atque utilior populari largitione adquiritur: ut Oresti nuper prandia in semitis decumæ nomine magno honori fuerunt. Ne M. quidem Seio vitio datum est, quod in caritate asse modium populo dedit. Magnâ enim se, et inveteratâ invidiâ, nec turpi jacturâ, quando erat ædilis, nec maximâ liberavit. Sed honori summo nuper nostro Miloni fuit, qui gladiatoribus emtis rei publicæ caussâ, quæ salute nostrâ continebatur, omnes P. Clodii conatus furoresque compressit. Caussa igitur largitionis est, si aut necesse est, aut utile. In his autem ipsis mediocritatis regula optima est. L. quidem Philippus Q. F. magno vir ingenio in primisque clarus, gloriari solebat, se sine ullo munere adeptum esse omnia, quæ haberentur amplissima. Dicebat idem Cotta, Curio. Nobis quoque licet in hoc quodam modo gloriari. Nam pro amplitudine honorum, quos cunctis suffragiis adepti sumus nostro quidem anno, quod contigit eorum nemini, quos modo nominavi, sane exiguus sumtus ædilitatis fuit. Atque

etiam illæ impensæ meliores, muri, navalia, portus, aquarum ductus, omniaque, quæ ad usum rei publicæ pertinent. Quamquam, quod præsens tamquam in manum datur, jucundius est: tamen hæc in posterum gratiora. Theatra, porticus, nova templa, verecundius reprehendo, propter Pompeium: sed doctissimi non probant, ut et hic ipse Panætius, quem multum in his libris secutus sum, non interpretatus: et Phalereus Demetrius, qui Periclem, principem Græciæ, vituperat, quod tantam pecuniam in præclara illa propylæa conjecerit. Sed de hoc genere toto, in iis libris, quos de re publicâ scripsi, diligenter est disputatum. Tota igitur ratio talium largitionum genere vitiosa est, temporibus necessaria; et tum ipsa et ad facultates accommodanda, et mediocritate moderanda est.

XVIII. In illo autem altero genere largiendi, quod a liberalitate proficiscitur, non uno modo in disparibus caussis affecti esse debemus. Alia caussa est ejus, qui calamitate premitur, et ejus, qui res meliores quærit, nullis suis rebus adversis. Propensior benignitas esse debebit in calamitosos, nisi forte erunt digni calamitate. In iis tamen, qui se adjuvari volent, non ut ne affligantur, sed ut altiorem gradum adscendant, restricti omnino esse nullo modo debemus: sed in deligendis idoneis judicium et diligentiam adhibere. Nam præclare Ennius:

"Benefacta male locata, malefacta arbitror."

Quod autem tributum est bono viro et grato, in eo cum ex ipso fructus est, tum etiam ex ceteris. Temeritate enim remotâ, gratissima est liberalitas: eoque eam studiosius plerique laudant, quod summi cujusque bonitas commune perfugium est omnium. Danda igitur opera est, ut iis beneficiis quam plurimos afficiamus, quorum memoria liberis posterisque prodatur, ut iis ingratis esse non liceat. Omnes enim immemorem beneficii oderunt: eamque injuriam in deterrendâ liberalitate sibi etiam fieri: eumque, qui faciat, communem hostem tenuiorum putant. Atque hæc benignitas etiam rei publicæ est utilis, redimi e servitute captos, locupletari tenuiores: quod quidem vulgo solitum fieri ab ordine nostro in oratione Crassi scriptum copiose videmus. Hanc ergo consuetudinem benignitatis largitioni munerum longe antepono. Hæc est gravium hominum, atque magnorum: illa quasi assentatorum populi, multitudinis levitatem voluptate quasi titillantium. Conveniet autem cum in dando

munificum esse, tum in exigendo non acerbum; in omnique re contrahendâ, vendendo, emendo, conducendo, locando, vicinitatibus et confiniis æquum et facilem, multa multis de jure suo cedentem: a litibus vero, quantum liceat, et nescio an paullo plus etiam quam liceat, abhorrentem. Est enim non modo liberale, paullum non numquam de suo jure decedere, sed interdum etiam fructuosum. Habenda autem ratio est rei familiaris, quam quidem dilabi sinere, flagitiosum est: sed ita, ut illiberalitatis avaritiæque absit suspicio. Posse enim liberalitate uti, non spoliantem se patrimonio, nimirum is est pecuniæ fructus maximus. Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas. Est enim, ut mihi quidem videtur, valde decorum, patere domus hominum illustrium illustribus hospitibus: idque etiam rei publicæ est ornamento, homines externos hoc liberalitatis genere in urbe nostrâ non egere. Est autem etiam vehementer utile iis, qui honeste posse multum volunt, per hospites apud externos populos valere opibus et gratiâ. Theophrastus quidem scribit, Cimonem Athenis etiam in suos curiales Laciadas hospitalem fuisse. Ita enim instituisse, et villicis imperavisse, ut omnia præberentur, quicumque Laciades in villam suam devertisset.

XIX. Quæ autem operâ, non largitione, beneficia dantur, hæc tum in universam rem publicam, tum in singulos cives conferuntur. Nam in jure cavere, consilio juvare, atque hoc scientiæ genere prodesse quam plurimis, vehementer et ad opes augendas pertinet, et ad gratiam. Itaque cum multa præclara majorum, tum quod optime constituti juris civilis summo semper in honore fuit cognitio atque interpretatio: quam quidem ante hanc confusionem temporum in possessione suâ principes retinuerunt: nunc ut honores, ut omnes dignitatis gradus, sic hujus scientiæ splendor deletus est: idque eo indignius, quod eo tempore hoc contigit, cum is esset, qui omnes superiores, quibus honore par esset, scientiâ facile vicisset. Hæc igitur opera, grata multis, et ad beneficiis obstringendos homines accommodata. Atque huic arti finitima est dicendi gravior facultas, et gratior, et ornatior. Quid enim eloquentiâ præstabilius, vel admiratione audientium, vel spe indigentium, vel eorum, qui defensi sunt, gratiâ? Huic ergo a majoribus nostris est in togâ dignitatis principatus datus. Diserti igitur hominis, et facile laborantis, quodque in patriis est moribus, multorum caussas, et non gravate, et gratuito defendentis beneficia et patro-

cinia late patent. Admonebat me res, ut hoc quoque loco intermissionem eloquentiæ, ne dicam interitum, deplorarem: ni vererer, ne de me ipso aliquid viderer queri. Sed tamen videmus, quibus exstinctis oratoribus, quam in paucis spes, quanto in paucioribus facultas, quam in multis sit audacia. Cum autem omnes non possint, ne multi quidem, aut juris periti esse, aut diserti: licet tamen operâ prodesse multis, beneficia petentem, commendantem judicibus et magistratibus, vigilantem pro re alterius, eos ipsos, qui aut consuluntur, aut defendunt, rogantem: quod qui faciunt, plurimum gratiæ consequuntur, latissimeque eorum manat industria. Jam illud non sunt admonendi (est enim in promtu) ut animum advertant, cum juvare alios velint, ne quos offendant. Sæpe enim aut eos lædunt, quos non debent: aut eos, quos non expedit. Si imprudentes, negligentiæ est: si scientes, temeritatis. Utendum etiam est excusatione adversus eos, quos invitus offendas, quâcumque possis, quare id, quod feceris, necesse fuerit, nec aliter facere potueris: ceterisque operis et officiis erit id, quod violatum est, compensandum.

XX. Sed cum in hominibus juvandis aut mores spectari, aut fortuna soleat: dictu quidem est proclive, itaque vulgo loquuntur, se in beneficiis collocandis mores hominum, non fortunam sequi. Honesta oratio est: sed quis est tandem, qui inopis, et optimi viri caussæ non anteponat, in operâ dandâ, gratiam fortunati et potentis? A quo enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, in eum fere est voluntas nostra propensior. Sed animadvertendum est diligentius, quæ natura rerum sit: nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest. Commode autem, quicumque dixit, pecuniam qui habeat, non reddidisse: qui reddiderit, non habere: gratiam autem et qui retulerit, habere: et qui habeat, retulisse. At, qui se locupletes, honoratos, beatos putant, ii ne obligari quidem beneficio volunt. Quin etiam beneficium se dedisse arbitrantur, cum ipsi quamvis magnum aliquod acceperint: atque etiam a se aut postulari, aut exspectari aliquid suspicantur: patrocinio vero se usos et clientes appellari, mortis instar putant. At vero ille tenuis, cum, quidquid factum sit, se spectatum, non fortunam putat, non modo illi, qui est meritus, sed etiam illis, a quibus exspectat (eget enim multis) gratum se videri studet: neque vero verbis auget suum

munus, si quo forte fungitur, sed etiam extenuat. Videndumque illud est, quod si opulentum fortunatumque defenderis, in uno illo, aut forte in liberis ejus manet gratia: sin autem inopem, probum tamen et modestum, omnes non improbi humiles (quæ magna in populo multitudo est) præsidium sibi paratum vident. Quam ob rem melius apud bonos, quam apud fortunatos, beneficium collocari puto. Danda omnino opera est, ut omni generi satis facere possimus. Sed si res in contentionem veniet, nimirum Themistocles est auctor adhibendus; qui cum consuleretur, utrum bono viro pauperi, an minus probato diviti filiam collocaret: 'Ego vero,' inquit, 'malo virum, qui pecuniâ egeat, quam pecuniam, quæ viro.' Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum: quarum magnitudo quid ad unumquemque nostrum pertinet? Illum fortasse adjuvat, qui habet: ne id quidem semper: sed fac juvare; utentior sane sit; honestior vero quo modo? Quod si etiam bonus erit vir, ne impediant divitiæ, quo minus juvetur, modo ne adjuvent: sitque omne judicium, non quam locuples, sed qualis quisque sit. Extremum autem præceptum in beneficiis, operâque dandâ est, ne quid contra æquitatem contendas, ne quid pro injuriâ. Fundamentum enim perpetuæ commendationis et famæ est justitia, sine quâ nihil potest esse laudabile.

XXI. Sed quoniam de eo genere beneficiorum dictum est, quæ ad singulos spectant: deinceps de iis, quæ ad universos, quæque ad rem publicam pertinent, disputandum est. Eorum autem ipsorum partim ejusmodi sunt, ut ad universos cives pertineant, partim singulos ut attingant, quæ sunt etiam gratiora. Danda opera est omnino, si possit, utrisque, nec minus, ut etiam singulis consulatur: sed ita, ut ea res aut prosit, aut certe ne obsit rei publicæ. C. Gracchi frumentaria magna largitio; exhauriebat igitur ærarium: modica M. Octavii, et rei publicæ tolerabilis, et plebi necessaria. Ergo et civibus, et rei publicæ salutaris. In primis autem videndum erit ei, qui rem publicam administrabit, ut suum quisque teneat, neque de bonis privatorum publice deminutio fiat. Perniciose enim Philippus in tribunatu, cum legem agrariam ferret, quam tamen antiquari facile passus est, et in eo vehementer se moderatum præbuit: sed cum in agendo multa populariter, tum illud male, non esse in civitate duo millia hominum, qui rem haberent. Capitalis oratio, et ad æquationem bonorum pertinens: quâ

peste quæ potest esse major? Hanc enim ob caussam maxime, ut sua tenerent, res publicæ civitatesque constitutæ sunt. Nam etsi duce naturâ congregabantur homines, tamen spe custodiæ rerum suarum urbium præsidia quærebant. Danda etiam opera est, ne, quod apud majores nostros sæpe fiebat, propter ærarii tenuitatem assiduitatemque bellorum, tributum sit conferendum: idque ne eveniat, multo aute erit providendum. Sin quæ necessitas hujus muneris alicui rei publicæ obvenerit (malo enim, quam nostræ ominari; neque tantum de nostrâ, sed de omni re publicâ disputo) danda erit opera, ut omnes intelligant, si salvi esse velint, necessitati esse parendum. Atque etiam omnes, qui rem publicam gubernabunt, consulere debebunt, ut earum rerum copia sit, quæ sunt necessariæ: quarum qualis comparatio fieri soleat, et debeat, non est necesse disputare. Est enim in promtu: tantum locus attingendus fuit. Caput autem est in omni procuratione negotii et muneris publici, ut avaritiæ pellatur etiam minima suspicio. 'Utinam,' inquit C. Pontius Samnis, 'ad illa tempora me fortuna reservasset, et tum essem natus, si quando Romani dona accipere cœpissent! non essem passus diutius eos imperare.' Næ illi multa sæcula exspectanda fuerunt: modo enim hoc malum in hanc rem publicam invasit. Itaque facile patior, tum potius Pontium fuisse, si quidem in illo tantum fuit. Nondum centum et decem anni sunt, cum de pecuniis repetundis a L. Pisone lata lex est, nulla antea cum fuisset. At vero postea tot leges, et proximæ quæque duriores: tot rei, tot damnati, tantum Italicum bellum propter judiciorum metum excitatum: tanta, sublatis legibus et judiciis, expilatio direptioque sociorum, ut imbecillitate aliorum, non nostrâ virtute valeamus.

XXII. Laudat Africanum Panætius, quod fuerit abstinens. Quid ni laudet? sed in illo alia majora. Laus abstinentiæ, non hominis est solum, sed etiam temporum illorum. Omni Macedonum gazâ, quæ fuit maxima, potitus Paullus tantum in ærarium pecuniæ invexit, ut unius imperatoris præda finem attulerit tributorum: at hic nihil domum suam præter memoriam nominis sempiternam detulit. Imitatus patrem Africanus, nihilo locupletior Carthagine eversâ. Quid? qui ejus collega fuit in censurâ, L. Mummius, numquid copiosior, cum copiosissimam urbem funditus sustulisset? Italiam ornare, quam domum suam, maluit: quamquam Italiâ ornatâ, domus ipsa mihi videtur or-

natior. Nullum igitur vitium tetrius est (ut eo, unde egressa est, referat se oratio) quam avaritia, præsertim in principibus rem publicam gubernantibus. Habere enim quæstui rem publicam non modo turpe est, sed sceleratum etiam et nefarium. Itaque quod Apollo Pythius oraculo edidit, Spartam nullâ re, nisi avaritiâ perituram, id videtur non solum Lacedæmoniis, sed etiam omnibus opulentis populis prædixisse. Nullâ autem re conciliare facilius benevolentiam multitudinis possunt ii, qui rei publicæ præsunt, quam abstinentiâ et continentiâ. Qui vero populares se esse volunt, ob eamque caussam aut agrariam rem tentant, ut possessores suis sedibus pellantur, aut pecunias creditas debitoribus condonandas putant: ii labefactant fundamenta rei publicæ; concordiam primum, quæ esse non potest, cum aliis adimuntur, aliis condonantur pecuniæ: deinde æquitatem, quæ tollitur omnis, si habere suum cuique non licet. Id enim est proprium (ut supra dixi) civitatis atque urbis, ut sit libera et non sollicita suæ rei cujusque custodia. Atque in hâc pernicie rei publicæ ne illam quidem consequuntur, quam putant, gratiam. Nam cui res erepta est, est inimicus: cui data, etiam dissimulat, se accipere voluisse: et maxime in pecuniis creditis occultat suum gaudium, ne videatur non fuisse solvendo. At vero ille, qui accipit injuriam, et meminit, et præ se fert dolorem suum: nec, si plures sunt ii, quibus improbe datum est, quam illi, quibus injuste ademtum est, idcirco plus etiam valent. Non enim numero hæc judicantur, sed pondere. Quam autem habet æquitatem, ut agrum multis annis, aut etiam sæculis, ante possessum, qui nullum habuit, habeat: qui autem habuit, amittat?

XXIII. Ac propter hoc injuriæ genus Lacedæmonii Lysandrum ephorum expulerunt; Agin regem, quod numquam antea apud eos acciderat, necaverunt. Exque eo tempore tantæ discordiæ secutæ sunt, ut et tyranni exsisterent, et optimates exterminarentur, et præclarissime constituta res publica dilaberetur. Nec vero ipsa solum cecidit, sed etiam reliquam Græciam evertit contagionibus malorum, quæ a Lacedæmoniis profectæ manarunt latius. Quid? nostros Gracchos, Ti. Gracchi, summi viri, filios, Africani nepotes, nonne agrariæ contentiones perdiderunt? At vero Aratus Sicyonius jure laudatur, qui, cum ejus civitas quinquaginta annos a tyrannis teneretur, profectus Argis Sicyonem, clandestino introitu urbe est potitus. Cumque

tyrannum Nicoclem improviso oppressisset, sexcentos exsules, qui fuerant ejus civitatis locupletissimi, restituit, remque publicam adventu suo liberavit. Sed cum magnam animadverteret in bonis et possessionibus difficultatem, quod et eos, quos ipse restituerat, quorum bona alii possederant, egere iniquissimum arbitrabatur, et quinquaginta annorum possessiones moveri non nimis æquum putabat, propterea quod tam longo spatio multa hereditatibus, multa emtionibus, multa dotibus tenebantur sine injuriâ: judicavit, neque illis adimi, neque his non satisfieri, quorum illa fuerant, oportere. Cum igitur statuisset, opus esse ad eam rem constituendam pecuniâ, Alexandriam se proficisci dixit, remque integram ad reditum suum jussit esse: isque celeriter ad Ptolemæum, suum hospitem, venit, qui tum regnabat alter post Alexandriam conditam: cui cum exposuisset, patriam se liberare velle, caussamque docuisset, a rege opulento vir summus facile impetravit, ut grandi pecuniâ adjuvaretur. Quam cum Sicyonem attulisset, adhibuit sibi in consilium quindecim principes, cum quibus caussas cognovit et eorum, qui aliena tenebant, et eorum, qui sua amiserant: perfecitque æstimandis possessionibus, ut persuaderet aliis, ut pecuniam accipere mallent, possessionibus cederent: aliis, ut commodius putarent, numerari sibi, quod tanti esset, quam suum recuperare. Ita perfectum est, ut omnes, concordiâ constitutâ, sine querelâ discederent. O virum magnum, dignumque, qui in nostrâ re publicâ natus esset! Sic par est agere cum civibus, non (ut bis jam vidimus) hastam in foro ponere, et bona civium voci subjicere præconis. At ille Græcus, id quod fuit sapientis et præstantis viri, omnibus consulendum putavit. Eaque est summa ratio et sapientia boni civis, commoda civium non divellere, atque omnes æquitate eâdem continere. Habitent gratis in alieno? Quid ita? Ut, cum ego emerim, ædificarim, tuear, impendam, tu, me invito, fruare meo? Quid est aliud, aliis sua eripere, aliis dare aliena? Tabulæ vero novæ quid habent argumenti, nisi ut emas meâ pecuniâ fundum: eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?

XXIV. Quam ob rem ne sit æs alienum, quod rei publicæ noceat, providendum est; quod multis rationibus caveri potest: non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum. Nec enim ulla res vehementius rem publicam continet, quam fides: quæ esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum

creditarum. Numquam vehementius actum est, quam me consule, ne solveretur. Armis et castris tentata res est ab omni genere hominum et ordine: quibus ita restiti, ut hoc tantum malum de re publicâ tolleretur. Numquam nec majus æs alienum fuit; nec melius, nec facilius dissolutum est. Fraudandi enim spe sublatâ, solvendi necessitas consecuta est. At vero hic nunc victor, tum quidem victus, quæ cogitarat, ea perfecit, cum ejus jam nihil interesset. Tanta in eo peccandi libido fuit, ut hoc ipsum eum delectaret, peccare, etiam si caussa non esset. Ab hoc igitur genere largitionis, ut aliis detur, aliis auferatur, aberunt ii, qui rem publicam tuebuntur; in primisque operam dabunt, ut juris et judiciorum æquitate suum quisque teneat: et neque tenuiores propter humilitatem circumveniantur, neque locupletibus ad sua vel tenenda, vel recuperanda obsit invidia: præterea quibuscumque rebus vel belli, vel domi poterunt, rem publicam augeant imperio, agris, vectigalibus. Hæc magnorum hominum sunt: hæc apud majores nostros factitata: hæc genera officiorum qui persequuntur, cum summâ utilitate rei publicæ magnam ipsi adipiscentur et gratiam, et gloriam. In his autem utilitatum præceptis Antipater Tyrius, Stoicus, qui Athenis nuper est mortuus, duo præterita censet esse a Panætio, valetudinis curationem, et pecuniæ. Quas res a summo philosopho præteritas arbitror, quod essent faciles: sunt certe utiles. Sed valetudo sustentatur notitiâ sui corporis; et observatione, quæ res aut prodesse soleant, aut obesse; et continentiâ in victu omni atque cultu, corporis tuendi caussâ: et prætermittendis voluptatibus; postremo arte eorum, quorum ad scientiam hæc pertinent. Res autem familiaris quæri debet iis rebus, a quibus abest turpitudo: conservari autem diligentiâ, et parsimoniâ: iisdem etiam rebus augeri. Has res commodissime Xenophon Socraticus persecutus est in eo libro, qui Œconomicus inscribitur: quem nos istâ fere ætate cum essemus, quâ es tu nunc, [e Græco] in Latinum convertimus.

XXV. Sed utilitatum comparatio, quoniam hic locus erat quartus, a Panætio prætermissus, sæpe est necessaria. Nam et corporis commoda cum externis, et externa cum corporis, et ipsa inter se corporis, et externa cum externis comparari solent. Cum externis, corporis, hoc modo comparantur: valere ut malis, quam dives esse. Cum corporis, externa hoc modo: dives esse potius, quam maximis corporis viribus. Ipsa

inter se corporis sic: ut bona valetudo voluptati anteponatur, vires celeritati. Externorum autem, ut gloria divitiis, vectigalia urbana rusticis. Ex quo genere comparationis illud est Catonis senis: a quo cum quæreretur, quid maxime in re familiari expediret, respondit, 'Bene pascere.' 'Quid secundum?' 'Satis bene pascere.' 'Quid tertium?' 'Male pascere.' 'Quid quartum?' 'Arare.' Et, cum ille, qui quæsierat, dixisset, 'Quid fenerari?' Tum Cato, 'Quid hominem, [inquit,] occidere?' Ex quo, et multis aliis, intelligi debet, utilitatum comparationes fieri solere, recteque hoc adjunctum esse quartum exquirendorum officiorum genus. Sed toto hoc de genere, de quærendâ, de collocandâ pecuniâ, etiam de utendâ, commodius a quibusdam optimis viris ad Janum medium sedentibus, quam ab ullis philosophis ullâ in scholâ disputatur. Sunt tamen ea cognoscenda. Pertinent enim ad utilitatem, de quâ hoc libro disputatum est. Reliqua deinceps persequemur.

M. TULLII CICERONIS
DE OFFICIIS
AD
MARCUM FILIUM
LIBER TERTIUS.

I. PUBLIUM Scipionem, Marce fili, eum, qui primus Africanus appellatus sit, dicere solitum scripsit Cato, qui fuit fere ejus æqualis, 'Numquam se minus otiosum esse, quam cum otiosus: nec minus solum, quam cum solus esset.' Magnifica vero vox, et magno viro, ac sapiente digna: quæ declarat, illum et in otio de negotiis cogitare, et in solitudine secum loqui solitum; ut neque cessaret umquam, et interdum colloquio alterius non egeret. Ita duæ res, quæ languorem afferunt ceteris, illum acuebant, otium et solitudo. Vellem nobis hoc idem dicere liceret: sed si minus imitatione tantam ingenii præstantiam consequi possumus, voluntate certe proxime accedimus. Nam et a re publicâ forensibusque negotiis armis impiis vique prohibiti, otium persequimur: et ob eam caussam, urbe relictâ, rura peragrantes, sæpe soli sumus. Sed nec hoc otium cum Africani otio, nec hæc solitudo cum illâ comparanda est. Ille enim requiescens a rei publicæ pulcherrimis muneribus otium sibi sumebat aliquando, et a cœtu hominum frequentiâque interdum, tamquam in portum, se in solitudinem recipiebat. Nostrum autem otium negotii inopiâ, non requiescendi studio, constitutum est. Exstincto enim senatu deletisque judiciis, quid est, quod dignum nobis aut in curiâ, aut in foro agere possimus? Ita qui in maximâ celebritate, atque in oculis civium quondam viximus; nunc fugientes conspectum sceleratorum, quibus omnia redundant, abdimus nos, quantum licet, et sæpe soli sumus. Sed quia sic ab ho-

minibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere; sed etiam excerpere ex his ipsis, si quid inesset boni: propterea et otio fruor, non illo quidem, quo debeat is, qui quondam peperisset otium civitati; nec eam solitudinem languere patior, quam mihi adfert necessitas, non voluntas. Quamquam Africanus majorem laudem meo judicio assequebatur. Nulla enim ejus ingenii monumenta mandata litteris, nullum opus otii, nullum solitudinis munus exstat. Ex quo intelligi debet, illum mentis agitatione, investigationeque earum rerum, quas cogitando consequebatur, neque otiosum, nec solum umquam fuisse. Nos autem, qui non tantum roboris habemus, ut cogitatione tacitâ a solitudine abstrahamur, ad hanc scribendi operam omne studium curamque convertimus. Itaque plura brevi tempore eversâ, quam multis annis stante re publicâ, scripsimus.

II. Sed cum tota philosophia, mi Cicero, frugifera et fructuosa, nec ulla pars ejus inculta ac deserta sit: tum nullus feracior in eâ locus est, nec uberior, quam de officiis, a quibus constanter honesteque vivendi præcepta ducuntur. Quare quamquam a Cratippo nostro, principe hujus memoriæ philosophorum, hæc te assidue audire atque accipere confido: tamen conducere arbitror, talibus aures tuas vocibus undique circumsonare; nec eas, si fieri possit, quidquam aliud audire. Quod cum omnibus est faciendum, qui vitam honestam ingredi cogitant, tum haud scio, an nemini potius, quam tibi. Sustines enim non parvam exspectationem imitandæ industriæ nostræ, magnam honorum, non nullam fortasse nominis. Suscepisti onus præterea grave et Athenarum, et Cratippi: ad quos cum tamquam ad mercaturam bonarum artium sis profectus, inanem redire turpissimum est, dedecorantem et urbis auctoritatem, et magistri. Quare quantum conniti animo potes, quantum labore contendere (si discendi labor est potius, quam voluptas) tantum fac ut efficias: neve committas, ut, cum omnia suppeditata sint a nobis, tute tibi defuisse videare. Sed hæc hactenus. Multa enim sæpe ad te cohortandi gratiâ scripsimus. Nunc ad reliquam partem propositæ divisionis revertamur. Panætius igitur, qui sine controversiâ de officiis accuratissime disputavit, quemque nos, correctione quâdam adhibitâ, potissimum secuti sumus, tribus generibus propositis, in quibus deliberare homines et consultare de officio solerent, uno, cum dubitarent, honestumne id esset, de quo

ageretur, an turpe: altero, utilene, an inutile: tertio, si id, quod speciem haberet honesti, pugnaret cum eo, quod utile videretur, quo modo ea discerni oporteret: de duobus generibus primis, tribus libris explicavit: de tertio autem genere deinceps se scripsit dicturum, nec id exsolvit, quod promiserat. Quod eo magis miror, quia scriptum a discipulo ejus Posidonio est, triginta annis vixisse Panætium, postea quam eos libros edidisset. Quem locum miror a Posidonio breviter esse tactum in quibusdam commentariis; præsertim cum scribat, nullum esse locum in totâ philosophiâ tam necessarium. Minime vero assentior iis, qui negant, eum locum a Panætio prætermissum, sed consulto relictum, nec omnino scribendum fuisse: quia numquam posset utilitas cum honestate pugnare. De quo alterum potest habere dubitationem, adhibendumne fuerit hoc genus, quod in divisione Panætii tertium est, an plane omittendum: alterum dubitari non potest, quin a Panætio susceptum sit, sed relictum. Nam qui e divisione tripartitâ duas partes absolverit, huic necesse est restare tertiam. Præterea in extremo libro tertio de hâc parte pollicetur se deinceps esse dicturum. Accedit eodem testis locuples, Posidonius, qui etiam scribit in quâdam epistolâ, P. Rutilium Rufum dicere solere, qui Panætium audierat, ut nemo pictor esset inventus, qui Coæ Veneris eam partem, quam Apelles inchoatam reliquisset, absolveret (oris enim pulchritudo reliqui corporis imitandi spem auferebat) sic ea, quæ Panætius prætermisisset [et non perfecisset] propter eorum, quæ perfecisset, præstantiam, neminem esse persecutum.

III. Quam ob rem de judicio Panætii dubitari non potest: rectene autem hanc tertiam partem ad exquirendum officium adjunxerit, an secus, de eo fortasse disputari potest. Nam sive honestum solum bonum est, ut Stoicis placet; sive quod honestum est, id ita summum bonum est, quem ad modum Peripateticis vestris videtur, ut omnia ex alterâ parte collocata, vix minimi momenti instar habeant: dubitandum non est, quin numquam possit utilitas cum honestate contendere. Itaque accepimus, Socratem exsecrari solitum eos, qui, primum hæc naturâ cohærentia, opinione distraxissent. Cui quidem ita sunt Stoici assensi, ut et quidquid honestum esset, id utile esse censerent; nec utile quidquam, quod non honestum. Quod si is esset Panætius, qui virtutem propterea colendam diceret, quod ea efficiens utilitatis esset; ut ii, qui res

expetendas vel voluptate, vel indolentiâ metiuntur: liceret ei dicere, utilitatem aliquando cum honestate pugnare. Sed cum sit is, qui id solum bonum judicet, quod honestum sit; quæ autem huic repugnent specie quâdam utilitatis, eorum neque accessione meliorem vitam fieri, nec decessione pejorem: non videtur ejus modi debuisse deliberationem introducere, in quâ, quod utile videretur, cum eo, quod honestum est, compararetur. Etenim quod summum bonum a Stoicis dicitur, convenienter naturæ vivere, id habet hanc, ut opinor, sententiam, cum virtute congruere semper: cetera autem, quæ secundum naturam essent, ita legere, si ea virtuti non repugnarent. Quod cum ita sit, putant quidam, hanc comparationem non recte introductam, nec omnino de eo genere quidquam præcipiendum fuisse. Atque illud quidem honestum, quod proprie vereque dicitur, id in sapientibus est solis, neque a virtute divelli umquam potest. In iis autem, in quibus sapientia perfecta non est, ipsum illud quidem perfectum honestum, nullo modo, similitudines honesti esse possunt. Hæc enim omnia officia, de quibus his libris disputamus, media Stoici appellant. Ea communia sunt, et late patent: quæ et ingenii bonitate multi assequuntur, et progressione discendi. Illud autem officium, quod rectum iidem appellant, perfectum atque absolutum est, et, ut iidem dicunt, omnes numeros habet; nec, præter sapientem, cadere in quemquam potest. Cum autem aliquid actum est, in quo media officia compareant, id cumulate videtur esse perfectum, propterea quod vulgus, quid absit a perfecto, non fere intelligit, quatenus autem intelligit, nihil putat prætermissum. Quod idem in poëmatis, in picturis usu venit, in aliisque compluribus, ut delectentur imperiti laudentque ea, quæ laudanda non sint, ob eam, credo, caussam, quod insit in his aliquid probi, quod capiat ignaros, qui quidem, quid in unâ quâque re vitii sit, nequeant judicare. Itaque cum sint docti a peritis, desistunt facile sententiâ.

IV. Hæc igitur officia, de quibus his libris disserimus, quasi secunda quædam honesta esse dicunt, non sapientium [modo] propria, sed cum omni hominum genere communia. Itaque his omnes, in quibus est virtutis indoles, commoventur. Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones, fortes viri commemorantur, aut cum Fabricius, Aristidesve justi nominantur, aut ab illis fortitudinis, aut ab his justitiæ, tamquam a

sapientibus, petitur exemplum. Nemo enim horum sic sapiens, ut sapientem volumus intelligi; nec ii, qui sapientes habiti et nominati, M. Cato et C. Lælius, sapientes fuerunt; ne illi quidem septem: sed ex mediorum officiorum frequentiâ similitudinem quamdam gerebant speciemque sapientium. Quocirca nec id, quod vere honestum est, fas est cum utilitatis repugnantiâ comparari: nec id, quod communiter appellamus honestum, quod colitur ab iis, qui bonos se viros haberi volunt, cum emolumentis umquam est comparandum. Tamque id honestum, quod in nostram intelligentiam cadit, tuendum conservandumqu nobis est, quam illud, quod proprie dicitur vereque est honestum, sapientibus. Aliter enim teneri non potest, si quæ ad virtutem est facta progressio. Sed hæc quidem de iis, qui conservatione officiorum existimantur boni. Qui autem omnia metiuntur emolumentis et commodis, neque ea volunt præponderari honestate, hi solent in deliberando honestum cum eo, quod utile putant, comparare: boni viri non solent. Itaque existimo, Panætium, cum dixerit, homines solere in hâc comparatione dubitare, hoc ipsum sensisse, quod dixerit, solere modo, non etiam oportere. Etenim non modo pluris putare quod utile videatur, quam quod honestum; sed hæc etiam inter se comparare, et in his addubitare, turpissimum est. Quid ergo est, quod non numquam dubitationem afferre soleat, considerandumque videatur? Credo, si quando dubitatio accidit, quale sit id, de quo consideretur. Sæpe enim tempore fit, ut, quod turpe plerumque haberi soleat, inveniatur non esse turpe. Exempli caussâ ponatur aliquid, quod pateat latius. Quod potest majus esse scelus, quam non modo hominem, sed etiam familiarem hominem occidere? Num igitur se astrinxit scelere, si qui tyrannum occidit, quamvis familiarem? Populo quidem Romano non videtur, qui ex omnibus præclaris factis illud pulcherrimum existimat. Vicit ergo utilitas honestatem? Immo vero honestatem utilitas est consecuta. Itaque, ut sine ullo errore dijudicare possimus, si quando cum illo, quod honestum intelligimus, pugnare id videbitur, quod appellamus utile, formula quædam constituenda est, quam si sequemur in comparatione rerum, ab officio numquam recedemus. Erit autem hæc formula Stoicorum rationi disciplinæque maxime consentanea: quam quidem his libris propterea sequimur, quod, quamquam et a veteribus Academicis, et a Peripate-

is vestris, qui quondam iidem erant, quæ honesta nt, anteponuntur iis, quæ videntur utilia; tamen endidius hæc ab eis disseruntur, quibus, quidquid nestum est, idem utile videtur, nec utile quidquam, od non honestum; quam ab iis, quibus honestum quid non utile, aut utile non honestum. Nobis au-n nostra Academia magnam licentiam dat, ut quod-mque maxime probabile occurrat, id nostro jure eat defendere. Sed redeo ad formulam.

V. Detrahere igitur [aliquid] alteri, et hominem minis incommodo suum augere commodum, magis t contra naturam, quam mors, quam paupertas, am dolor, quam cetera, quæ possunt aut corpori cidere, aut rebus externis. Nam principio tollit nvictum humanum et societatem. Si enim sic eri-us affecti, ut propter suum quisque emolumentum oliet, aut violet alterum, dirumpi necesse est eam, æ maxime est secundum naturam, humani generis cietatem. Ut, si unum quodque membrum sensum inc haberet, ut posse putaret se valere, si proximi embri valetudinem ad se traduxisset, debilitari, et terire totum corpus necesse esset: sic, si unus quis-ie nostrum ad se rapiat commoda aliorum, detra-itque quod cuique possit, emolumenti sui gratiâ, cietas hominum et communitas evertatur necesse t. Nam, sibi ut quisque malit, quod ad usum vitæ rtineat, quam alteri, acquirere, concessum est, non pugnante naturâ: illud natura non patitur, ut alio-m spoliis nostras facultates, copias, opes augeamus. eque vero hoc solum naturâ, id est, jure gentium, d etiam legibus populorum, quibus in singulis civi-tibus res publica continetur, eodem modo constitu-m est, ut non liceat sui commodi caussâ nocere teri. Hoc enim spectant leges, hoc volunt; incolu-iem esse civium conjunctionem: quam qui dirimunt, s morte, exsilio, vinclis, damno coërcent. Atque oc multo magis efficit ipsa naturæ ratio, quæ est x divina et humana, cui parere qui velit (omnes au-m parebunt, qui secundum naturam volunt vivere) umquam committet, ut alienum appetat, et id, quod teri detraxerit, sibi assumat. Etenim [multo] magis st secundum naturam excelsitas animi et magnitudo, emque communitas, justitia, liberalitas, quam vo-uptas, quam vita, quam divitiæ: quæ quidem con-mnere, et pro nihilo ducere, comparantem cum uti-tate communi, magni animi et excelsi est. Detrahere rgo de altero sui commodi caussâ, magis est contra

naturam, quam mors, quam dolor, quam cetera ger ris ejusdem. Itemque magis est secundum natura pro omnibus gentibus, si fieri possit, conservan aut juvandis, maximos labores molestiasque suscipe imitantem Herculem illum, quem hominum fan beneficiorum memor, in concilio cælestium colloca quam vivere in solitudine, non modo sine ullis mol tiis, sed etiam in maximis voluptatibus, abundant omnibus copiis, ut excellas etiam pulchritudine viribus. Quocirca optimo quisque et splendidissi ingenio longe illam vitam huic anteponit. Ex q efficitur, hominem naturæ obedientem, homini noc non posse. Deinde qui alterum violat, ut ipse aliq commodi consequatur; aut nihil se existimat co naturam facere; aut magis fugiendam censet morte paupertatem, dolorem, amissionem etiam liberoru propinquorum, amicorum, quam facere cuipiam juriam. Si nihil existimat contra naturam fieri minibus violandis: quid cum eo disseras, qui om hominem ex homine tollat? Sin fugiendum id quid censet, sed multo illa pejora mortem, paupertate dolorem; errat in eo, quod ullum aut corporis, a fortunæ vitium, animi vitiis gravius existimat.

VI. Ergo unum debet esse omnibus propositu ut eadem sit utilitas unius cujusque et universorun quam si ad se quisque rapiet, dissolvetur omnis h mana consortio. Atque etiam si hoc natura præscrib ut homo homini, quicumque sit, ob eam ipsam ca sam, quod is homo sit, consultum velit, necesse secundum eamdem naturam omnium utilitatem es communem. Quod si ita est, unâ continemur omn et eâdem lege naturæ: idque ipsum si ita est, ce violare alterum naturæ lege prohibemur. Verum a tem primum, verum igitur extremum. Nam ill quidem absurdum est, quod quidam dicunt, pare se, aut fratri nihil detracturos, commodi sui causs aliam rationem esse civium reliquorum. Hi sibi nil juris, nullam societatem, communis utilitatis caus statuunt esse cum civibus: quæ sententia omne societatem distrahit civitatis. Qui autem civium r tionem dicunt habendam, externorum negant, hi di munt communem humani generis societatem; q sublatâ, beneficientia, liberalitas, bonitas, justitia fu ditus tollitur. Quæ qui tollunt, etiam adversus de immortales impii judicandi sunt. Ab iis enim co stitutam inter homines societatem evertunt: cuj societatis artissimum vinculum est, magis arbitra

se contra naturam, hominem homini detrahere sui ommodi caussâ, quam omnia incommoda subire vel xterna, vel corporis, vel etiam ipsius animi, quæ acent injustitiâ. Justitia enim una virtus omnium st domina et regina virtutum. Forsitan quispiam ixerit: Nonne igitur sapiens, si fame ipse conficia-ur, abstulerit cibum alteri, homini ad nullam rem tili? Minime vero. Non enim mihi est vita mea tilior, quam animi talis affectio, neminem ut violem ommodi mei gratiâ. Quid? si Phalarim, crudelem yrannum et immanem vir bonus, ne ipse frigore con-ciatur, vestitu spoliare possit, nonne faciat? Hæc ad udicandum sunt facillima. Nam si quid ab homine d nullam partem utili, tuæ utilitatis caussâ detraxe-is, inhumane feceris, contraque naturæ legem. Sin utem is tu sis, qui multam utilitatem rei publicæ tque hominum societati, si in vitâ remaneas, afferre ossis; si quid ob eam caussam alteri detraxeris, non it reprehendendum. Sin autem id non sit ejus modi, uum cuique incommodum ferendum est potius, quam e alterius commodis detrahendum. Non igitur magis st contra naturam morbus, aut egestas, aut quid hu-us modi, quam detractio, aut appetitio alieni: sed ommunis utilitatis derelictio contra naturam est; est nim injusta. Itaque lex ipsa naturæ, quæ utilitatem hominum conservat et continet, decernit profecto, ut ab homine inerti atque inutili ad sapientem, bonum, fortem virum transferantur res ad vivendum necessa-riæ; qui, si occiderit, multum de communi utilitate detraxerit: modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimans, seseque diligens, hanc caussam habeat ad injuriam. Ita semper officio fungetur, utilitati con-sulens hominum, et ei, quam sæpe commemoro, humanæ societati. Nam quod ad Phalarim attinet, perfacile judicium est. Nulla enim nobis societas cum tyrannis, et potius summa distractio est: neque est contra naturam, spoliare eum, si possis, quem est honestum necare: atque hoc omne genus pestiferum atque impium ex hominum communitate exterminan-dum est. Etenim ut membra quædam amputantur, si et ipsa sanguine et tamquam spiritu carere cœpe-runt, et nocent reliquis partibus corporis: sic ista in figurâ hominis feritas et immanitas beluæ, a com-muni tamquam humanitatis corpore segreganda est. Hujus generis sunt quæstiones omnes eæ, in quibus ex tempore officium exquiritur.

VII. Ejus modi igitur credo res Panætium persecu-

turum fuisse, nisi aliqui casus, aut occupatio consilium ejus peremisset. Ad quas ipsas consultationes ex superioribus libris satis multa præcepta sunt, quibus perspici possit, quod sit propter turpitudinem fugiendum; quid idcirco fugiendum non sit, quod omnino turpe non est. Sed quoniam operi inchoato, propter tamen absoluto, tamquam fastigium imponimus: ut geometræ solent non omnia docere, sed postulare, ut quædam sibi concedantur, quo facilius, quæ volunt explicent: sic ego a te postulo, mi Cicero, ut mihi concedas, si potes, nihil, præter id, quod honestum sit, propter se esse expetendum. Sin hoc non licet per Cratippum: at illud certe dabis, quod honestum sit, id esse maxime propter se expetendum. Mihi utrumvis satis est: et tum hoc, tum illud probabilius videtur, nec præterea quidquam probabile. Ac primum Panætius in hoc defendendus est, quod non utilia cum honestis pugnare aliquando posse dixerit (neque enim ei fas erat) sed ea, quæ viderentur utilia. Nihil vero utile, quod non idem honestum: nihil honestum, quod non idem utile sit, sæpe testatur: negatque ullam pestem majorem in vitam hominum invasisse, quam eorum opinionem, qui ista distraxerint. Itaque non ut aliquando anteponeremus utilia honestis, sed ut ea sine errore dijudicaremus, si quando incidissent, induxit eam, quæ videretur esse, non quæ esset, repugnantiam. Hanc igitur partem relictam explebimus, nullis adminiculis, sed, ut dicitur, Marte nostro. Neque enim quidquam de hâc parte post Panætium explicatum est, quod quidem mihi probaretur, de iis, quæ in manus meas venerint.

VIII. Cum igitur aliqua species utilitatis objecta est, commoveri necesse est: sed si, cum animum attenderis, turpitudinem videas adjunctam ei rei, quæ speciem utilitatis attulerit, tum non utilitas relinquenda est, sed intelligendum, ubi turpitudo sit, ibi utilitatem esse non posse. Quod si nihil est tam contra naturam, quam turpitudo (recta enim, et convenientia, et constantia natura desiderat, aspernaturque contraria) nihilque tam secundum naturam, quam utilitas; certe in eâdem re utilitas et turpitudo esse non potest. Itemque si ad honestatem nati sumus, eaque aut sola expetenda est, ut Zenoni visum est, aut certe omni pondere gravior habenda, quam reliqua omnia, quod Aristoteli placet; necesse est, quod honestum sit, id esse aut solum, aut summum bonum: quod autem bonum, id certe utile: ita quidquid ho-

nestum, id utile. Quare error hominum non proborum, cum aliquid, quod utile visum est, arripuit, id continuo secernit ab honesto. Hinc sicæ, hinc venena, hinc falsa testamenta nascuntur: hinc furta, peculatus, expilationes direptionesque sociorum et civium: hinc opum nimiarum potentiæ non ferendæ: postremo etiam in liberis civitatibus regnandi exsistunt cupiditates, quibus nihil nec tetrius, nec fœdius excogitari potest. Emolumenta enim rerum fallacibus judiciis vident: pœnam, non dico legum, quas sæpe perrumpunt, sed ipsius turpitudinis, quæ acerbissima est, non vident. Quam ob rem hoc quidem deliberantium genus pellatur e medio (est enim totum sceleratum et impium) qui deliberant, utrum id sequantur, quod honestum esse videant, an se scientes scelere contaminent. In ipsâ enim dubitatione facinus inest, etiam si ad id non pervenerint. Ergo ea deliberanda omnino non sunt, in quibus est turpis ipsa deliberatio. Atque etiam ex omni deliberatione celandi et occultandi spes opinioque removenda est. Satis enim nobis, si modo in philosophiâ aliquid profecimus, persuasum esse debet, si omnes deos hominesque celare possimus, nihil tamen avare, nihil injuste, nihil libidinose, nihil incontinenter esse faciendum.

IX. Hinc ille Gyges inducitur a Platone: qui, cum terra discessisset magnis quibusdam imbribus, in illum hiatum descendit, æneumque equum, ut ferunt fabulæ, animadvertit, cujus in lateribus fores essent: quibus apertis, hominis mortui vidit corpus magnitudine inusitatâ, annulumque aureum in digito: quem ut detraxit, ipse induit (erat autem regius pastor) tum in concilium se pastorum recepit. Ibi cum palam ejus annuli ad palmam converteret, a nullo videbatur, ipse autem omnia videbat. Idem rursus videbatur, cum in locum annulum inverterat. Itaque hâc opportunitate annuli usus, reginæ stuprum intulit, eâ [que] adjutrice, regem dominum interemit, sustulit quos obstare arbitrabatur: nec in his eum facinoribus quisquam potuit videre. Sic repente annuli beneficio rex exortus est Lydiæ. Hunc igitur ipsum annulum si habeat sapiens, nihil plus sibi licere putet peccare, quam si non haberet. Honesta enim bonis viris, non occulta quæruntur. Atque hoc loco philosophi quidam, minime mali illi quidem, sed non satis acuti, fictam et commenticiam fabulam prolatam dicunt a Platone: quasi vero ille, aut factum id esse, aut fieri potuisse defendat. Hæc est vis hujus annuli et hujus

exempli, si nemo scitarus, nemo ne suspicaturus quidem sit, cum aliquid divitiarum, potentiæ, dominationis, libidinis caussâ feceris, si id diis hominibusque futurum sit semper ignotum, sisne facturus. Negant id fieri posse. Quamquam potest id quidem: sed quæro, quod negant posse, id si posset, quidnam facerent? Urgent rustice sane. Negant enim posse, et in eo perstant. Hoc verbum quid valeat, non vident. Cum enim quærimus, si possint celare, quid facturi sint; non quærimus, possintne celare: sed tamquam tormenta quædam adhibemus, ut, si responderint, se impunitate propositâ, facturos quod expediat, facinorosos se esse fateantur: si negent, omnia turpia per se ipsa fugienda esse concedant. Sed jam ad propositum revertamur.

X. Incidunt multæ sæpe caussæ, quæ conturbent animos utilitatis specie; non, cum hoc deliberetur, relinquendane sit honestas propter utilitatis magnitudinem (nam id quidem improbum est) sed illud, possitne id, quod utile videatur, fieri non turpiter. Cum Collatino collegæ Brutus imperium abrogabat, poterat videri facere injuste. Fuerat enim in regibus expellendis socius Bruti consiliorum et adjutor. Cum autem consilium hoc principes cepissent, cognationem Superbi, nomenque Tarquiniorum et memoriam regni esse tollendam: quod erat utile, patriæ consulere, id erat ita honestum, ut etiam ipsi Collatino placere deberet. Itaque utilitas valuit propter honestatem, sine quâ ne utilitas quidem esse potuisset. At in eo rege, qui urbem condidit, non item. Species enim utilitatis animum pepulit ejus: cui cum visum esset utilius, solum, quam cum altero regnare, fratrem interemit. Omisit hic et pietatem, et humanitatem, ut id, quod utile videbatur, neque erat, assequi posset: et tamen muri caussam opposuit, speciem honestatis neque probabilem, nec sane idoneam. Peccavit igitur, pace vel Quirini, vel Romuli dixerim. Nec tamen nostræ nobis utilitates omittendæ sunt, aliisque tradendæ, cum his ipsi egeamus: sed suæ cuique utilitati, quod sine alterius injuriâ fiat, serviendum est. Scite Chrysippus, ut multa. Qui stadium, inquit, currit, eniti et contendere debet, quam maxime possit, ut vincat; supplantare eum, qui cum certet, aut manu depellere, nullo modo debet. Sic in vitâ sibi quemque petere, quod pertineat ad usum, non iniquum est; alteri deripere, jus non est. Maxime autem perturbantur officia in amicitiis; quibus et non tribuere,

quod recte possis, et tribuere, quod non sit æquum, contra officium est. Sed hujus generis totius breve et non difficile præceptum est. Quæ enim videntur utilia, honores, divitiæ, voluptates, cetera generis ejusdem, hæc amicitiæ numquam anteponenda sunt. At neque contra rem publicam, neque contra jus jurandum ac fidem, amici caussâ, vir bonus faciet; ne si udex quidem erit de ipso amico. Ponit enim personam amici, cum induit judicis. Tantum dabit amicitiæ, ut veram amici caussam esse malit: ut orandæ litis tempus, quoad per leges liceat, accommodet. Cum vero jurato sententia dicenda sit, meminerit, deum se adhibere testem, id est, ut ego arbitror, mentem suam, quâ nihil homini dedit deus ipse divinius. taque præclarum a majoribus accepimus morem rogandi judicis, si eum teneremus, quæ salvâ fide facere possit. Hæc rogatio ad ea pertinet, quæ paullo ante dixi honeste amico a judice posse concedi. Nam, si omnia facienda sunt, quæ amici velint: non amicitiæ ales, sed conjurationes putandæ sunt. Loquor autem de communibus amicitiis. Nam in sapientibus viris perfectisque, nihil potest esse tale. Damonem et Phintiam, Pythagoreos, ferunt hoc animo inter se fuisse: ut, cum eorum alteri Dionysius tyrannus diem necis destinavisset, et is, qui morti addictus esset, paucos sibi dies commendandorum suorum caussâ postulavisset: vas factus est alter ejus sistendi; ut, si ille non revertisset, moriendum esset ipsi. Qui cum ad diem se recepisset, admiratus eorum fidem tyrannus, petivit, ut se ad amicitiam tertium adscriberent. Cum gitur id, quod utile videtur in amicitiâ, cum eo, quod honestum est, comparatur, jaceat utilitatis species, valeat honestas. Cum autem in amicitiâ, quæ honesta non sunt, postulabuntur, religio et fides anteponatur amicitiæ. Sic habebitur is, quem exquirimus, delectus officii.

XI. Sed utilitatis specie in re publicâ sæpissime peccatur, ut in Corinthi disturbatione nostri. Durius etiam Athenienses, qui sciverunt, ut Æginetis, qui classe valebant, pollices præciderentur. Hoc visum est utile. Nimis enim imminebat, propter propinquitatem, Ægina Piræo. Sed nihil, quod crudele, utile. Est enim hominum naturæ, quam sequi debemus, maxime inimica crudelitas. Male etiam qui peregrinos urbibus uti prohibent, eosque exterminant, ut Pennus apud patres nostros, Papius nuper. Nam esse pro cive, qui civis non sit, rectum est non licere:

quam tulerunt legem sapientissimi consules Crassus et Scævola: usu vero urbis prohibere peregrinos, sane inhumanum est. Illa præclara, in quibus publicæ utilitatis species præ honestate contemnitur. Plena exemplorum est nostra res publica, cum sæpe, tum maxime bello Punico secundo: quæ, Cannensi calamitate acceptâ, majores animos habuit, quam umquam rebus secundis. Nulla timoris significatio, nulla mentio pacis. Tanta vis est honesti, ut speciem utilitatis obscuret. Athenienses cum Persarum impetum nullo modo possent sustinere, statuerentque, ut urbe relictâ, conjugibus et liberis Trœzene depositis, naves conscenderent, libertatemque Græciæ classe defenderent; Cyrsilum quemdam suadentem, ut in urbe manerent, Xerxemque reciperent, lapidibus cooperuerunt. Atqui ille utilitatem sequi videbatur: sed ea nulla erat repugnante honestate. Themistocles post victoriam ejus belli, quod cum Persis fuit, dixit in concione, se habere consilium rei publicæ salutare, sed id sciri opus non esse. Postulavit, ut aliquem populus daret, quicum communicaret. Datus est Aristides. Huic ille, classem Lacedæmoniorum, quæ subducta esset ad Gytheum, clam incendi posse: quo facto frangi Lacedæmoniorum opus necesse esset. Quod Aristides cum audisset, in concionem magnâ exspectatione venit, dixitque, perutile esse consilium, quod Themistocles afferret, sed minime honestum. Itaque Athenienses, quod honestum non esset, id ne utile quidem putaverunt: totamque eam rem, quam ne audierant quidem, auctore Aristide repudiaverunt. Melius hi, quam nos, qui piratas immunes, socios vectigales habemus.

XII. Maneat ergo, quod turpe sit, id numquam esse utile: ne tum quidem, cum id, quod esse utile putes, adipiscare. Hoc enim ipsum utile putare, quod turpe sit, calamitosum est. Sed incidunt, ut supra dixi, sæpe caussæ, cum repugnare utilitas honestati videatur, ut animadvertendum sit, repugnetne plane, an possit cum honestate conjungi. Ejus generis hæ sunt quæstiones: Si, exempli gratiâ, vir bonus Alexandriâ Rhodum magnum frumenti numerum advexerit in Rhodiorum inopiâ, et fame, summâque annonæ caritate: si idem sciat, complures mercatores Alexandriâ solvisse, navesque in cursu, frumento onustas, petentes Rhodum, viderit: dicturusne sit id Rhodiis, an silentio suum quam plurimo venditurus? Sapientem et bonum virum fingimus: de ejus deliberatione et consultatione quærimus: qui celaturus Rhodios non sit, si id turpe

judicet; sed dubitet, an turpe non sit. In hujusmodi caussis aliud Diogeni Babylonio videri solet, magno et gravi Stoico: aliud Antipatro, discipulo ejus, homini acutissimo. Antipatro, omnia patefacienda, ut ne quid omnino, quod venditor norit, emtor ignoret: Diogeni, venditorem, quâ tenus jure civili constitutum sit, dicere vitia oportere, cetera sine insidiis agere; et quoniam vendat, velle quam optime vendere. Advexi, exposui, vendo meum non pluris, quam ceteri, fortasse etiam minoris, cum major est copia: cui fit injuria? Exoritur Antipatri ratio ex alterâ parte: Quid ais? Tu cum hominibus consulere debeas, et servire humanæ societati eâque lege natus sis, et ea habeas principia naturæ, quibus parere, et quæ sequi debeas, ut utilitas tua communis sit utilitas, vicissimque communis utilitas tua sit; celabis homines, quid iis adsit commoditatis et copiæ? Respondebit Diogenes fortasse sic, Aliud est celare, aliud tacere: neque ego nunc te celo, si tibi non dico, quæ natura deorum sit, qui sit finis bonorum: quæ tibi plus prodessent cognita, quam tritici vilitas. Sed numquid, quod tibi audire utile est, id mihi dicere necesse est? Immo vero, inquiet ille, necesse est, si quidem meministi, esse inter homines naturâ conjunctam societatem. Memini, inquiet ille: sed num ista societas talis est, ut nihil suum cujusquam sit? quod si ita est, ne vendendum quidem quidquam est, sed donandum.

XIII. Vides in hâc totâ disceptatione non illud dici, Quamvis hoc turpe sit; tamen, quoniam expedit, faciam: sed ita expedire, ut turpe non sit: ex alterâ autem parte, eâ re, quia turpe sit, non esse faciendum. Vendat ædes vir bonus propter aliqua vitia, quæ ipse norit, ceteri ignorent: pestilentes sint, et habeantur salubres: ignoretur, in omnibus cubiculis apparere serpentes: male materiatæ sint, ruinosæ; sed hoc, præter dominum, nemo sciat. Quæro, si hæc emtoribus venditor non dixerit, ædesque vendiderit pluris multo, quam se venditurum putarit, num [id] injuste aut improbe fecerit? Ille vero, inquit Antipater. Quid est enim aliud, erranti viam non monstrare, quod Athenis exsecrationibus publicis sanctum est, si hoc non est emtorem pati ruere, et per errorem in maximam fraudem incurrere? Plus etiam est, quam viam non monstrare. Nam est scientem in errorem alterum inducere. Diogenes contra: Num te emere coëgit, qui ne hortatus quidem est? Ille, quod non placebat, proscripsit: tu, quod placebat, emisti. Quod si qui

proscribunt 'villam bonam beneque ædificatam,' non existimantur fefellisse, etiam si illa nec bona est, nec ædificata ratione; multo minus, qui domum non laudarunt. Ubi enim judicium emtoris est, ibi fraus venditoris quæ potest esse? Sin autem dictum non omne præstandum est, quod dictum non est, id præstandum putas? Quid vero est stultius, quam venditorem, ejus rei, quam vendat, vitia narrare? Quid autem tam absurdum, quam si domini jussu ita præco prædicet? 'domum pestilentem vendo.' Sic ergo in quibusdam caussis dubiis ex alterâ parte defenditur honestas, ex alterâ ita de utilitate dicitur, ut id, quod utile videatur, non modo facere honestum sit, sed etiam, non facere, turpe. Hæc est illa, quæ videtur utilium fieri cum honestis sæpe dissensio. Quæ dijudicanda sunt. Non enim, ut quæreremus, exposuimus, sed ut explicaremus. Non igitur videtur nec frumentarius ille Rhodios, nec hic ædium venditor celare emtores debuisse. Neque enim id est celare, quidquid reticeas: sed cum, quod tu scias, id ignorare emolumenti tui caussâ velis eos, quorum intersit id scire. Hoc autem celandi genus quale sit, et cujus hominis, quis non videt? Certe non aperti, non simplicis, non ingenui, non justi, non viri boni: versuti potius, obscuri, astuti, fallacis, malitiosi, callidi, veteratoris, vafri. Hæc tot, et alia plura, nonne inutile est vitiorum subire nomina?

XIV. Quod si vituperandi sunt, qui reticuerunt, quid de iis existimandum est, qui orationis vanitatem adhibuerunt? C. Canius, eques Romanus, nec infacetus, et satis litteratus, cum se Syracusas otiandi, ut ipse dicere solebat, non negotiandi caussâ, contulisset, dictitabat, se hortulos aliquos emere velle, quo invitare amicos, et ubi se oblectare sine interpellatoribus posset. Quod cum percrebuisset, Pythius ei quidam, qui argentariam faceret Syracusis, venales quidem se hortos non habere, sed licere uti Canio, si vellet, ut suis: et simul ad cœnam hominem in hortos invitavit in posterum diem. Cum ille promisisset, tum Pythius, qui esset, ut argentarius, apud omnes ordines gratiosus, piscatores ad se convocavit, et ab his petivit, ut ante suos hortulos postridie piscarentur: dixitque, quid eos facere vellet. Ad cœnam tempore venit Canius: opipare a Pythio apparatum convivium: cymbarum ante oculos multitudo. Pro se quisque, quod ceperat, afferebat: ante pedes Pythii pisces abjiciebantur. Tum Canius, Quæso, inquit, quid est hoc, Pythi? tantumne piscium, tantumne cymbarum? Et ille, Quid

mirum? inquit; hoc loco est, Syracusis quidquid est piscium; hic aquatio: hâc villâ isti carere non possunt. Incensus Canius cupiditate, contendit a Pythio, ut venderet. Gravate ille primo. Quid multa? impetrat. Emit homo cupidus et locuples tanti, quanti Pythius voluit et emit instructos. Nomina facit, negotium conficit. Invitat Canius postridie familiares suos. Venit ipse mature: scalmum nullum videt: quærit ex proximo vicino, num feriæ quædam piscatorum essent, quod eos nullos videret. Nullæ, quod sciam, inquit [ille,] sed hic piscari nulli solent. Itaque heri mirabar, quid accidisset. Stomachari Canius. Sed quid faceret? Nondum enim Aquillius, collega et familiaris meus, protulerat de dolo malo formulas. In quibus ipsis cum ex eo quæreretur, quid esset dolus malus: respondebat, cum esset aliud simulatum, aliud actum. Hoc quidem sane luculenter, ut ab homine perito definiendi. Ergo et Pythius, et omnes aliud agentes, aliud simulantes, perfidi, improbi, malitiosi sunt. Nullum igitur factum eorum potest utile esse, cum sit tot vitiis inquinatum.

XV. Quod si Aquilliana definitio vera est, ex omni vitâ simulatio dissimulatioque tollenda est. Ita nec, ut emat melius, nec ut vendat, quidquam simulabit, aut dissimulabit vir bonus. Atque iste dolus malus et legibus erat vindicatus (ut tutela duodecim tabulis, circumscriptio adolescentium lege Lætoriâ) et sine lege judiciis, in quibus additur 'ex fide bonâ.' Reliquorum autem judiciorum hæc verba maxime excellunt, in arbitrio rei uxoriæ, 'melius æquius:' in fiduciâ, 'inter bonos bene agier.' Quid ergo? aut in eo, quod 'melius æquius,' potest ulla pars inesse fraudis? aut, cum dicitur, 'inter bonos bene agier,' quidquam agi dolose, aut malitiose potest? Dolus autem malus in simulatione, ut ait Aquillius, continetur. Tollendum est igitur ex rebus contrahendis omne mendacium. Non inlicitatorem venditor, non qui contra liceatur, emtor apponet. Uterque, si ad eloquendum venerit, non plus, quam semel, eloquetur. Q. quidem Scævola, P. F. cum postulasset, ut sibi fundus, cujus emtor erat, semel indicaretur, idque venditor ita fecisset, dixit: se pluris æstimare: addidit centum millia. Nemo est, qui hoc boni viri fuisse neget; sapientis, negant: ut si minoris, quam potuisset, vendidisset. Hæc igitur est illa pernicies, quod alios bonos, alios sapientes existimant. Ex quo Ennius 'Nequicquam sapere sapientem, qui ipse sibi prodesse non quiret.' Vere id quidem, si,

quid esset "prodesse" mihi cum Ennio conveniret. Hecatonem quidem Rhodium, discipulum Panætii, video in iis libris, quos de officiis scripsit Q. Tuberoni, dicere, Sapientis esse, nihil contra mores, leges, instituta facientem, habere rationem rei familiaris. Neque enim solum nobis divites esse volumus, sed liberis, propinquis, amicis, maximeque rei publicæ. Singulorum enim facultates et copiæ, divitiæ sunt civitatis. Huic Scævolæ factum, de quo paullo ante dixi, placere nullo modo potest. Etenim qui omnino tantum se negat facturum compendii sui caussâ, quod non liceat, huic nec laus magna tribuenda, nec gratia est. Sed sive simulatio et dissimulatio dolus malus est; perpaucæ res sunt, in quibus dolus iste malus non versetur: sive vir bonus est is, qui prodest, quibus potest, nocet nemini; certe istum virum bonum non facile reperimus. Numquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe: et quia semper est honestum virum bonum esse, semper est utile.

XVI. Ac de jure quidem prædiorum sancitum apud nos est jure civili, ut in his vendendis vitia dicerentur, quæ nota essent venditori. Nam, cum ex duodecim satis esset ea præstari, quæ essent linguâ nuncupata, quæ qui infitiatus esset, dupli pœnam subiret: a jure consultis etiam reticentiæ pœna est constituta. Quidquid enim esset in prædio vitii, id statuerunt, si venditor sciret, nisi nominatim dictum esset, præstari oportere. Ut, cum in arce augurium augures acturi essent, jussissentque Ti. Claudium Centumalum, qui ædes in Cœlio monte habebat, demoliri ea, quorum altitudo officeret auspiciis, Claudius proscripsit insulam, vendidit; emit P. Calpurnius Lanarius. Huic ab auguribus illud idem denuntiatum est. Itaque Calpurnius cum demolitus esset, cognossetque, Claudium ædes postea proscripsisse, quam esset ab auguribus demoliri jussus, arbitrum illum adegit, 'quidquid sibi dare facere oporteret ex fide bonâ.' M. Cato sententiam dixit, hujus nostri Catonis pater. Ut enim ceteri ex patribus, sic hic, qui lumen illud progenuit, ex filio est nominandus. Is igitur judex ita pronuntiavit, cum in venundando rem eam scisset, et non pronuntiasset, emtori damnum præstari oportere. Ergo ad fidem bonam statuit pertinere, notum esse emtori vitium, quod nosset venditor. Quod si recte judicavit, non recte frumentarius ille, non recte ædium pestilentium venditor tacuit. Sed hujus modi reticentiæ jure civili omnes comprehendi non

possunt: quæ autem possunt, diligenter tenentur. M. Marius Gratidianus, propinquus noster, C. Sergio Oratæ vendiderat ædes eas, quas ab eodem ipse paucis ante annis emerat. Eæ [Sergio] serviebant: sed hoc in mancipio Marius non dixerat. Adducta res in judicium est. Oratam Crassus, Gratidianum defendebat Antonius. Jus Crassus urgebat, quod vitii venditor non dixisset sciens, id oportere præstari: æquitatem Antonius, quoniam id vitium ignotum Sergio non fuisset, qui illas ædes vendidisset, nihil fuisse necesse dici: nec eum esse deceptum, qui id, quod emerat, quo jure esset, teneret. Quorsum hæc? ut illud intelligas, non placuisse majoribus nostris astutos.

XVII. Sed aliter leges, aliter philosophi tollunt astutias. Leges, quatenus manu tenere possunt; philosophi, quatenus ratione et intelligentiâ. Ratio ergo postulat, ne quid insidiose, ne quid simulate, ne quid fallaciter. Suntne igitur insidiæ, tendere plagas, etiam si excitaturus non sis, nec agitaturus? Ipsæ enim feræ nullo insequente sæpe incidunt. Sic tu ædes proscribas, tabulam, tamquam plagas, ponas, domum propter vitia vendas, in eam aliquis incurrat imprudens? Hoc quamquam video propter depravationem consuetudinis neque more turpe haberi, neque aut lege sanciri, aut jure civili: tamen naturæ lege sancitum est. Societas est enim (quod etsi sæpe dictum est, dicendum tamen est sæpius) latissime quidem quæ pateat, hominum inter homines; interior eorum, qui ejusdem gentis sunt; propior eorum, qui ejusdem civitatis. Itaque majores aliud jus gentium, aliud jus civile esse voluerunt. Quod civile, non idem continuo gentium; quod autem gentium, idem civile esse debet. Sed nos veri juris, germanæque justitiæ solidam et expressam effigiem nullam tenemus; umbrâ et imaginibus utimur. Eas ipsas utinam sequeremur. Feruntur enim ex optimis naturæ et veritatis exemplis. Nam quanti verba illa! 'uti ne propter te fidemve tuam captus fraudatusve siem.' Quam illa aurea! 'inter bonos bene agier [oportet] et sine fraudatione.' Sed, qui sint boni, et quid sit bene agi, magna quæstio est. Q. quidem Scævola, pontifex maximus, summam vim dicebat esse in omnibus iis arbitriis, in quibus adderetur, 'ex fide bonâ:' fideique bonæ nomen existimabat manare latissime, idque versari in tutelis, societatibus, fiduciis, mandatis, rebus emtis, venditis, conductis, locatis, quibus vitæ societas contineretur: in his magni esse judicis statuere (præsertim cum in plerisque es-

sent judicia contraria) quid quemque cuique præstare oporteret. Quocirca astutiæ tollendæ sunt, eaque malitia, quæ vult illa quidem videri se esse prudentiam, sed abest ab eâ distatque plurimum. Prudentia est enim locata in delectu bonorum et malorum: malitia, si omnia, quæ turpia sunt, mala sunt, mala bonis ponit ante. Nec vero in prædiis solum jus civile ductum a naturâ malitiam fraudemque vindicat; sed etiam in mancipiorum venditione venditoris fraus omnis excluditur. Qui enim scire debuit, de sanitate, de fugâ, de furtis, præstat edicto ædilium. Heredum alia caussa est. Ex quo intelligitur, quoniam juris natura fons sit, hoc secundum naturam esse, neminem id agere, ut ex alterius prædetur inscitiâ. Nec ulla pernicies vitæ major inveniri potest, quam in malitia simulatio intelligentiæ: ex quo ista innumerabilia nascuntur, ut utilia cum honestis pugnare videantur. Quotus enim quisque reperietur, qui impunitate et ignoratione omnium propositâ, abstinere possit injuriâ?

XVIII. Periclitemur, si placet, in iis quidem exemplis, in quibus peccari vulgus hominum fortasse non putat. Neque enim de sicariis, veneficiis, testamentariis, furibus, peculatoribus hoc loco disserendum est: qui non verbis sunt et disputatione philosophorum, sed vinclis et carcere fatigandi. Sed hæc consideremus, quæ faciunt ii, qui habentur boni. L. Minucii Basili, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Græciâ Romam attulerunt. Quo facilius obtinerent, scripserunt heredes secum M. Crassum et Q. Hortensium, homines ejusdem ætatis potentissimos: qui, cum illud falsum esse suspicarentur, sibi autem nullius essent conscii culpæ, alieni facinoris munusculum non repudiaverunt. Quid ergo? satin' hoc est, ut non deliquisse videantur? Mihi quidem non videtur: quamquam alterum vivum amavi, alterum non odi mortuum. Sed cum Basilus M. Satrium, sororis filium, nomen suum ferre voluisset, eumque fecisset heredem (hunc dico patronum agri Piceni et Sabini: O turpem notam temporum illorum!) num erat æquum, principes civis rem habere, ad Satrium nihil præter nomen pervenire? Etenim si is, qui non defendit injuriam, neque propulsat, cum potest, injuste facit, ut in primo libro disserui; qualis habendus est is, qui non modo non repellit, sed etiam adjuvat injuriam? Mihi quidem etiam veræ hereditates non honestæ videntur, si sunt malitiosis blanditiis offici-

orum, non veritate sed simulatione, quæsitæ. Atqui in talibus rebus aliud utile interdum, aliud honestum videri solet. Falso. Nam eadem utilitatis, quæ honestatis, est regula. Qui hoc non perviderit, ab hoc nulla fraus aberit, nullum facinus. Sic enim cogitans: Est istuc quidem honestum, verum hoc expedit; res a naturâ copulatas audebit errore divellere; qui fons est fraudium, maleficiorum, scelerum omnium.

XIX. Itaque si vir bonus habeat hanc vim, ut, si digitis concrepuerit, possit in locupletium testamenta nomen ejus irrepere, hâc vi non utatur, ne si exploratum quidem habeat, id omnino neminem umquam suspicaturum. At dares hanc vim M. Crasso, ut digitorum percussione heres posset scriptus esse, qui re verâ non esset heres; in foro, mihi crede, saltaret. Homo autem justus, isque quem sentimus virum bonum, nihil cuiquam, quod in se transferat, detrahet. Hoc qui admiratur, is se, qui sit vir bonus, nescire fateatur. At vero si quis voluerit animi sui complicatam notionem evolvere, jam se ipse doceat, eum virum bonum esse, qui prosit, quibus possit; noceat nemini, nisi lacessitus injuriâ. Quid ergo? hic non noceat, qui quodam quasi veneno perficiat, ut veros heredes moveat, in eorum locum ipse succedat? Non igitur faciat, dixerit quis, quod utile sit, quod expediat? Immo intelligat, nihil nec expedire, nec utile esse, quod sit injustum. Hoc qui non didicerit, bonus vir esse non poterit. Fimbriam consularem audiebam de patre nostro puer, judicem M. Lutatio Pinthiæ fuisse, equiti Romano sane honesto, cum is sponsionem fecisset, 'ni vir bonus esset:' itaque ei dixisse Fimbriam, se illam rem numquam judicaturum; ne aut spoliaret famâ probatum hominem, si contra judicasset; aut statuisse videretur, virum bonum esse aliquem, cum ea res innumerabilibus officiis et laudibus contineretur. Huic igitur viro bono, quem Fimbria etiam, non modo Socrates noverat, nullo modo videri potest quidquam esse utile, quod non honestum sit. Itaque talis vir non modo facere, sed ne cogitare quidem quidquam audebit, quod non audeat prædicare. Hæc non turpe est, dubitare philosophos, quæ ne rustici quidem dubitent? a quibus natum est id, quod contritum est vetustate proverbium: cum enim fidem alicujus bonitatemque laudant, dignum esse dicunt, quicum in tenebris mices. Hoc quam habet vim, nisi illam, nihil expedire, quod non deceat, etiam si id possis nullo refellente obtinere? Videsne, hoc pro-

verbio neque Gygi illi posse veniam dari, neque huic, quem paullo ante fingebam digitorum percussione hereditates omnium posse converrere? Ut enim, quod turpe est, id quamvis occultetur, tamen honestum fieri nullo modo potest: sic, quod honestum non est, id utile ut sit, effici non potest, adversante et repugnante naturâ.

XX. At enim, cum permagna præmia sunt, est caussa peccandi. C. Marius cum a spe consulatûs longe abesset, et jam septimum annum post præturam jaceret, neque petiturus umquam consulatum videretur; Q. Metellum, cujus legatus erat, summum virum et civem, cum ab eo, imperatore suo, Romam missus esset, apud populum Romanum criminatus est, bellum illum ducere: si se consulem fecissent, brevi tempore, aut vivum, aut mortuum Jugurtham se in potestatem populi Romani daturum. Itaque factus est ille quidem consul, sed a fide justitiâque discessit, qui optimum et gravissimum civem, cujus legatus, et a quo missus esset, in invidiam falso crimine adduxerit. Ne noster quidem Gratidianus officio boni viri functus est tum, cum prætor esset, collegiumque prætorum tribuni plebis adhibuissent, ut res numaria de communi sententiâ constitueretur. Jactabatur enim temporibus illis numus, sic, ut nemo posset scire, quid haberet. Conscripserunt communiter edictum cum pœnâ atque judicio; constitueruntque, ut omnes simul in rostra post meridiem escenderent. Et ceteri quidem alius alio: Marius a subselliis in rostra recta, idque quod communiter compositum fuerat, solus edixit. Et ea res, si quæris, ei magno honori fuit. Omnibus vicis statuæ: ad eas thus, cerei. Quid multa? Nemo umquam multitudini fuit carior. Hæc sunt, quæ conturbant in deliberatione nonnumquam, cum id, in quo violatur æquitas, non ita magnum; illud autem, quod ex eo paritur, permagnum videtur: ut Mario, præripere collegis et tribunis pl. popularem gratiam, non ita turpe; consulem ob eam rem fieri, quod sibi tum proposuerat, valde utile videbatur. Sed omnium una regula est, quam tibi cupio esse notissimam: aut illud, quod utile videtur, turpe ne sit: aut, si turpe est, ne videatur esse utile. Quid igitur? possumusne aut illum Marium virum bonum judicare, aut hunc? Explica atque excute intelligentiam tuam, ut videas, quæ sit in eâ species, forma, et notio viri boni. Cadit ergo in virum bonum mentiri emolumenti sui caussâ, criminari, præripere, fallere? Nihil profecto minus.

Est ergo ulla res tanti, aut commodum ullum tam xpetendum, ut viri boni et splendorem et nomen mittas? Quid est, quod afferre tantum utilitas ista, uæ dicitur, possit, quantum auferre, si boni viri noen eripuerit, fidem justitiamque detraxerit? Quid nim interest, utrum ex homine se quis conferat in eluam, an hominis figurâ immanitatem gerat beluæ?

XXI. Quid? qui omnia recta et honesta negligunt, ummodo potentiam consequantur, nonne idem faunt, quod is, qui etiam socerum habere voluit eum, ujus ipse audaciâ potens esset? Utile ei videbatur lurimum posse alterius invidiâ. Id quam injustum patriam, et quam turpe, et quam inutile esset, non idebat. Ipse autem socer in ore semper Græcos ersus de Phœnissis habebat, quos dicam ut potero; ncondite fortasse, sed tamen ut res possit intelligi:

"Nam si violandum est jus, regnandi gratiâ
Violandum est: aliis rebus pietatem colas."

apitalis Eteocles, vel potius Euripides, qui id unum, uod omnium sceleratissimum fuerat, exceperit. Quid itur minuta colligimus, hereditates, mercaturas, venitiones fraudulentas? Ecce tibi, qui rex populi Roiani dominusque omnium gentium esse concupierit, que perfecerit. Hanc cupiditatem si honestam quis se dicit, amens est. Probat enim legum et libertatis teritum; earumque oppressionem tetram et detestalem, gloriosam putat. Qui autem fatetur, honestum on esse in eâ civitate, quæ libera fuit, quæque esse ebeat, regnare; sed, qui facere possit, esse utile; quâ nc objurgatione, aut quo potius convicio a tanto rore coner avellere? Potest enim, dii immortales, iquam esse utile fœdissimum et teterrimum parridium patriæ: quamvis is, qui se eo obstrinxerit, ab pressis civibus Parens nominetur? Honestate igitur rigenda utilitas est, et quidem sic, ut hæc duo, verbo ter se discrepare, re unum sonare videantur. Non abeo, ad vulgi opinionem, quæ major utilitas, quam gnandi, esse possit: nihil contra inutilius ei, qui on juste consecutus sit, invenio, cum ad veritatem epi revocare rationem. Possunt enim cuiquam esse iles angores, sollicitudines, diurni et nocturni metus, ta insidiarum periculorumque plenissima?

"Multi iniqui atque infideles regno, pauci sunt boni,"

quit Accius. At cui regno? Quod a Tantalo et a

Pelope proditum jure obtinebatur. Nam quanto pl res ei regi putas, qui exercitu populi Romani pop lum ipsum Romanum oppressisset, civitatemque n modo liberam, sed etiam gentibus imperantem, servi sibi coëgisset? Hunc tu quas conscientiæ labes animo censes habuisse? quæ vulnera? Cujus aute vita ipsi potest utilis esse, cum ejus vitæ ea condit sit, ut, qui illam eripuerit, in maximâ et gratiâ fut rus sit, et gloriâ? Quod si hæc utilia non sunt, q maxime videntur, quia plena sunt dedecoris ac turp tudinis; satis persuasum esse debet, nihil esse util quod non honestum sit.

XXII. Quamquam id quidem, cum sæpe alias, tu Pyrrhi bello a C. Fabricio, consule iterum, et a sena nostro judicatum est. Cum enim rex Pyrrhus pop Romano bellum ultro intulisset, cumque de impe certamen esset cum rege generoso ac potente; perfu ab eo venit in castra Fabricii, eique est pollicitus præmium sibi posuisset, se, ut clam venisset, sic cl in Pyrrhi castra rediturum, et eum veneno necatur Hunc Fabricius reducendum curavit ad Pyrrhum: i que ejus factum laudatum a senatu est. Atqui si sp ciem utilitatis opinionemque quærimus, magnum ill bellum perfuga unus, et gravem adversarium impe sustulisset: sed magnum dedecus et flagitium, q cum laudis certamen fuisset, eum non virtute, s scelere superatum. Utrum igitur utilius vel Fabrici qui talis in hâc urbe, qualis Aristides Athenis fu vel senatui nostro, qui numquam utilitatem a dignita sejunxit, armis cum hoste certare, an venenis? Si gl riæ caussâ imperium expetendum est, scelus absit, quo non potest esse gloria: sin ipsæ opes expetunt quoquo modo, non poterunt utiles esse cum infami Non igitur utilis illa L. Philippi, Q. F. sententi quas civitates L. Sulla, pecuniâ acceptâ, ex senat consulto liberavisset, ut hæ rursus vectigales essen neque his pecuniam, quam pro libertate dederant, re deremus. Est ei senatus assensus. Turpe imperi Piratarum enim melior fides, quam senatûs. auctа vectigalia: utile igitur. Quousque audebu dicere quidquam utile, quod non honestum? Pote autem ulli imperio, quod gloriâ fultum esse debet, benevolentiâ sociorum, utile esse odium et infamia Ego etiam cum Catone meo sæpe dissensi. Nimi mihi præfractum videbatur ærarium vectigaliaqu defendere, omnia publicanis negare, multa sociis cum in hos benefici esse deberemus; cum illis si

gere. ut cum colonis nostris soleremus: eoque magis, quo illa ordinum conjunctio ad salutem rei publicæ pertinebat. Male etiam Curio, cum caussam Transpadanorum æquam esse dicebat: semper autem addebat, 'Vincat utilitas.' Potius diceret, non esse æquam, quia non esset utilis rei publicæ, quam, cum utilem esse diceret, non esse æquam fateretur.''

XXIII. Plenus est sextus liber de officiis Hecatonis, talium quæstionum: Sitne boni viri, in maximâ caritate annonæ, familiam non alere. In utramque partem disputat; sed tamen ad extremum utilitate officium dirigit magis, quam humanitate. Quærit, si in mari jactura facienda sit, equine pretiosi potius jacturam faciat, an servuli vilis. Hic alio res familiaris, alio ducit humanitas. Si tabulam de naufragio stultus arripuerit, extorquebitne eam sapiens, si potuerit? Negat, quia sit injurium. Quid dominus navis, eripietne suum? Minime, non plus, quam navigantem in alto ejicere de navi velit, quia sua sit. Quoad enim perventum sit eo, quo sumta navis est, non domini est navis, sed navigantium. Quid si una tabula sit, duo naufragi, iique sapientes? Sibi neuter rapiat? An alter cedat alteri? Cedat vero: sed ei, cujus magis intersit vel suâ, vel rei publicæ caussâ, vivere. Quid si hæc paria in utroque? Nullum erit certamen, sed quasi sorte aut micando victus, alteri cedat alter. Quid si pater fana expilet, cuniculos agat ad ærarium: indicetne id magistratibus filius? Nefas id quidem est. Quin etiam defendat patrem, si arguatur. Non igitur patria præstat omnibus officiis? Immo vero: sed ipsi patriæ conducit, pios cives habere in parentes. Quid si tyrannidem occupare, si patriam prodere conabitur pater? silebitne filius? Immo vero obsecrabit patrem, ne id faciat. Si nihil proficiet, accusabit, minabitur etiam. Ad extremum si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet saluti patris. Quærit etiam, si sapiens adulterinos numos acceperit imprudens pro bonis, cum id rescierit, soluturusne sit eos, si cui debeat, pro bonis? Diogenes ait: Antipater negat, cui potius assentior. Qui vinum fugiens vendat sciens, debeatne dicere? Non necesse putat Diogenes: Antipater viri boni existimat. [Hæc sunt quasi controversa jura Stoicorum.] In mancipio vendendo dicendane vitia, non ea, quæ nisi dixeris redhibeatur mancipium jure civili; sed hæc, mendacem esse, aleatorem, furacem, ebriosum? Alteri dicenda videntur, alteri non videntur. Si quis aurum vendens,

orichalcum se putet vendere, indicetne ei vir bonu aurum illud esse, an emat denario, quod sit mil denarium? Perspicuum jam est, et quid mihi vide tur, et quæ sit inter eos philosophos, quos nominav controversia.

XXIV. Pacta et promissa semperne servanda sin quæ nec vi, nec dolo malo (ut prætores solent) fact sint? Si quis medicamentum cuipiam dederit a aquam intercutem, pepigeritque, ne illo medicament umquam postea uteretur; si eo medicamento sanu factus fuerit, et annis aliquot post inciderit in eun dem morbum, nec ab eo, qui cum pepigerat, imp tret, ut iterum eo liceat uti, quid faciendum sit? Cu sit is inhumanus, qui non concedat, nec ei quidqua fiat injuriæ, vitæ et saluti consulendum. Quid? sapiens rogatus ab eo, qui eum heredem faciat, cu ei testamento sestertium millies relinquatur, ut ant quam hereditatem adeat, luce palam in foro sal id se facturum promiserit; quod aliter heredem e scripturus ille non esset: faciat, quod promiserit, ne? Promisisse nollem, et id arbitror fuisse gravitati Quoniam promisit, si saltare in foro turpe ducet, h nestius mentietur, si ex hereditate nihil ceperit: ni forte eam pecuniam in rei publicæ magnum aliquo tempus contulerit, ut vel saltare, cum patriæ co sulturus sit, turpe non sit.

XXV. Ac ne illa quidem promissa servanda sun quæ non sunt iis ipsis utilia, quibus illa promiseris.

"Sol Phaëtonti filio,"

ut redeamus ad fabulas,

"Facturum se dixit esse, quidquid optasset [sibi.
Ut curru patri' tolleretur optavit. Sublatus est.
Atque is eâ, quâ constitit, ictu deflagravit fulminis.

Quanto melius fuerat, in hoc promissum patris no esse servatum? Quid, quod Theseus exegit promissu a Neptuno? Cui cum tres optationes Neptunus de disset, optavit interitum Hippolyti filii, cum is pat suspectus esset de novercâ: quo [optato] impetrat Theseus in maximis fuit luctibus. Quid? Agamem non cum devovisset Dianæ, quod in suo regno pul cherrimum natum esset illo anno, immolavit Iphige niam, quâ nihil erat eo quidem anno natum pulchrius Promissum potius non faciendum, quam tetrum faci nus admittendum fuit. Ergo et promissa non faciend non numquam, neque semper deposita reddenda. S

gladium quis apud te sanâ mente deposuerit, repetat insaniens; reddere peccatum sit, officium non reddere. Quid, si is, qui apud te pecuniam deposuerit, bellum inferat patriæ, reddasne depositum? Non, credo. Facias enim contra rem publicam, quæ debet esse carissima. Sic multa, quæ honesta naturâ videntur esse, temporibus fiunt non honesta. Facere promissa, stare conventis, reddere deposita, commutatâ utilitate, fiunt non honesta. Ac de iis quidem, quæ videntur esse utilitates contra justitiam simulatione prudentiæ, satis arbitror dictum. Sed quoniam a quatuor fontibus honestatis primo libro officia duximus, in eisdem versabimur, cum docebimus, ea, quæ videntur esse utilia, neque sunt, quam sint virtutis inimica. Ac de prudentiâ quidem, quam vult imitari malitia; itemque de justitiâ, quæ semper est utilis, disputatum est. Reliquæ sunt duæ partes honestatis, quarum altera in animi excellentis magnitudine et præstantiâ cernitur, altera in conformatione et moderatione continentiæ et temperantiæ.

XXVI. Utile videbatur Ulixi, ut quidem [poëtæ] tragici prodiderunt: nam apud Homerum, optimum auctorem, talis de Ulixe nulla suspicio est, sed insimulant eum tragœdiæ, simulatione insaniæ militiam subterfugere voluisse. Non honestum consilium. At utile, ut aliquis fortasse dixerit, regnare, et Ithacæ vivere otiose cum parentibus, cum uxore, cum filio. Ullum tu decus in quotidianis laboribus et periculis cum hâc tranquillitate conferendum putas? Ego vero istam contemnendam et abjiciendam: quoniam, quæ honesta non sit, ne utilem quidem esse arbitror. Quid enim auditurum putas fuisse Ulixem, si in illâ simulatione perseverasset? qui cum maximas res gesserit in bello, tamen hoc audiat ab Ajace:

"Cujus ipse princeps juris jurandi fuit,
Quod omnes scitis, solus neglexit fidem.
Furere assimulavit, ne coiret, institit.
Quod ni Palamedis perspicax prudentia
Istius percepset malitiosam audaciam,
Fide sacratum jus perpetuo falleret."

Illi vero non modo cum hostibus, verum etiam cum fluctibus, id quod fecit, dimicare melius fuit, quam deserere consentientem Græciam ad bellum barbaris inferendum. Sed omittamus et fabulas, et externa: ad rem factam nostraque veniamus. M. Atilius Regulus, cum consul iterum in Africâ ex insidiis captus

esset, duce Xanthippo Lacedæmonio, imperatore au
tem patre Hannibalis Hamilcare, juratus missus es
ad senatum, ut, nisi redditi essent Pœnis captivi no
biles quidam, rediret ipse Carthaginem. Is cum Ro
mam venisset, utilitatis speciem videbat, sed eam, u
res declarat, falsam judicavit: [quæ erat talis] maner
in patriâ, esse domui suæ cum uxore, cum liberis
quam calamitatem accepisset in bello, communem
fortunæ bellicæ judicantem, tenere consularis dignita
tis gradum; quis hæc neget esse utilia? Quem cen
ses? Magnitudo animi et fortitudo negat.

XXVII. Num locupletiores quæris auctores? Harum
enim est virtutum proprium, nihil extimescere, omni
humana despicere, nihil, quod homini accidere possi
intolerandum putare. Itaque quid fecit? In senatur
venit, mandata exposuit: sententiam ne diceret, recu
savit; quam diu jure jurando hostium teneretur, no
esse se senatorem. Atque illud etiam (O stultum h
minem, dixerit quispiam, et repugnantem utili
suæ!) reddi captivos, negavit esse utile: illos eni
adolescentes esse, et bonos duces, se jam confectum
senectute. Cujus cum valuisset auctoritas, captivi re
tenti sunt, ipse Carthaginem rediit: neque eum carita
patriæ retinuit, nec suorum. Neque vero tum ignora
bat, se ad crudelissimum hostem et ad exquisita sup
plicia proficisci: sed jus jurandum conservandum pu
tabat. Itaque tum, cum vigilando necabatur, erat i
meliore caussâ, quam si domi senex captivus, perjuru
consularis remansisset. At stulte, qui non modo non
censuerit captivos remittendos, verum etiam dissuase
rit. Quo modo stulte? etiamne si rei publicæ condu
cebat? Potest autem, quod inutile rei publicæ sit, i
cuiquam civi utile esse?

XXVIII. Pervertunt homines ea, quæ sunt funda
menta naturæ, cum utilitatem ab honestate sejungunt
Omnes enim expetimus utilitatem, ad eamque rapi
mur, nec facere aliter ullo modo possumus. Nam qui
est, qui utilia fugiat? aut quis potius, qui ea non
studiosissime persequatur? Sed quia nusquam possu
mus, nisi in laude, decore, honestate utilia reperire
propterea illa prima et summa habemus; utilitati
nomen non tam splendidum, quam necessarium duci
mus. Quid est igitur, dixerit quis, in jure jurando
Num iratum timemus Jovem? At hoc quidem com
mune est omnium philosophorum, non eorum modo
qui deum nihil habere ipsum negotii [dicunt], nihi
exhibere alteri, sed eorum etiam, qui deum semper

agere aliquid, et moliri volunt, numquam nec irasci deum, nec nocere. Quid autem iratus Juppiter plus nocere potuisset, quam nocuit sibi ipse Regulus? Nulla igitur vis [fuit] religionis, quæ tantam utilitatem perverteret. An ne turpiter faceret? Primum, 'Minima de malis.' Num igitur tantum mali turpitudo ista habebat, quantum ille cruciatus? Deinde illud etiam apud Accium,

"Fregistin' fidem?
Neque dedi, neque do infideli cuiquam,"

quamquam ab impio rege dicitur, luculente tamen dicitur. Addunt etiam, quem ad modum nos dicamus, videri quædam utilia, quæ non sint: sic se dicere, videri quædam honesta, quæ non sint: ut hoc ipsum videtur honestum, conservandi juris jurandi caussâ ad cruciatum revertisse: sed fit non honestum; quia, quod per vim hostium esset actum, ratum esse non debuit. Addunt etiam, quidquid valde utile sit, id fieri honestum, etiamsi ante non videretur. Hæc ere contra Regulum. Sed prima videamus.

XXIX. Non fuit Jupiter metuendus, ne iratus noeret: qui neque irasci solet, nec nocere. Hæc quidem atio non magis contra Reguli, quam contra omne jus urandum valet. Sed in jure jurando, non qui metus, ed quæ vis sit, debet intelligi. Est enim jus jurandum ffirmatio religiosa. Quod autem affirmatè, quasi deo este, promiseris, id tenendum est. Jam enim non d iram deorum, quæ nulla est, sed ad justitiam et d fidem pertinet. Nam præclare Ennius:

"O Fides alma, apta pinnis, et Jus jurandum Jovis!"

ui Jus igitur jurandum violat, is Fidem violat, quam Capitolio vicinam Jovis Optimi Maximi, ut in atonis oratione est, majores nostri esse voluerunt. t enim ne iratus quidem Juppiter plus Regulo noisset, quam sibi nocuit ipse Regulus. Certe, si nil malum esset, nisi dolere. Id autem non modò non mmum, sed ne malum quidem esse, maximâ auc-ritate philosophi affirmant. Quorum quidem testem n mediocrem, sed haud scio an gravissimum, Relum, nolite, quæso, vituperare. Quem enim locutiorem quærimus, quam principem populi Romani, i retinendi officii caussâ, cruciatum subierit voluntium? Nam quod aiunt, 'Minima de malis;' id est, turpiter potius, quam calamitosè: an est ullum ajus malum turpitudine? Quæ si in deformitate

corporis habet aliquid offensionis, quanta illa depravatio et fœditas turpificati animi debet videri? Itaque, nervosius qui ista disserunt, solum audent malum dicere id, quod turpe sit; qui autem remissius, hi tamen non dubitant summum malum dicere. Nam illud quidem,

"Neque dedi, neque do infideli cuiquam,"

idcirco recte a poëtâ, quia, cum tractaretur Atreus, personæ serviendum fuit. Sed si hoc sibi sumunt, nullam esse fidem, quæ infideli data sit, videant, ne quæratur latebra perjurio. Est jus etiam bellicum, fidesque juris jurandi sæpe cum hoste servanda. Quod enim ita juratum est, ut mens conciperet fieri oportere, id servandum est: quod aliter, id si non feceris, nullum est perjurium. Ut, si prædonibus pactum pro capite pretium non attuleris, nulla fraus est, ne si juratus quidem id non feceris. Nam pirata non est perduellium numero definitus, sed communis hostis omnium. Cum hoc nec fides debet, nec jus jurandum esse commune. Non enim falsum jurare, perjurare est: sed, quod ex animi tui sententiâ juraris, sicut verbis concipitur more nostro, id non facere, perjurium est. Scite enim Euripides:

"Juravi linguâ, mentem injuratam gero."

Regulus vero non debuit conditiones, pactionesque bellicas, et hostiles perturbare perjurio. Cum justo enim et legitimo hoste res gerebatur, adversus quem et totum jus fetiale, et multa sunt jura communia. Quod ni ita esset, numquam claros viros senatus vinctos hostibus dedidisset.

XXX. At vero T. Veturius et Sp. Postumius, cum iterum consules essent, quia, cum male pugnatum apud Caudium esset, legionibus nostris sub jugum missis, pacem cum Samnitibus fecerant, dediti sunt his. Injussu enim populi senatûsque fecerant. Eodemque tempore Ti. Numicius, Q. Mælius, qui tum tribuni plebis erant, quod eorum auctoritate pax erat facta, dediti sunt, ut pax Samnitium repudiaretur. Atque hujus deditionis ipse Postumius, qui dedebatur, suasor et auctor fuit. Quod idem multis annis post C. Mancinus, qui, ut Numantinis, quibuscum sine senatûs auctoritate fœdus fecerat, dederetur, rogationem suasit eam, quam L. Furius, S. Atilius ex senatûs consulto ferebant: quâ acceptâ, est hostibus deditus. Honestius hic, quam Q. Pompeius, quo, cum

in eâdem caussâ esset, deprecante, accepta lex non est. Hic ea, quæ videbatur utilitas, plus valuit, quam honestas: apud superiores utilitatis species falsa ab honestatis auctoritate superata est. At non debuit ratum esse, quod erat actum per vim. Quasi vero forti viro vis possit adhiberi. Cur igitur ad senatum proficiscebatur, cum præsertim de captivis dissuasurus esset? Quod maximum in eo est, id reprehenditis. Non enim suo judicio stetit, sed suscepit caussam, ut esset judicium senatûs: cui nisi ipse auctor fuisset, captivi profecto Pœnis redditi essent. Ita incolumis in patriâ Regulus restitisset. Quod quia patriæ non utile putavit, idcirco sibi honestum et sentire illa, et pati credidit. Nam quod aiunt, quod valde utile sit, id fieri honestum: immo vero esse, non fieri. Est enim nihil utile, quod idem non honestum: nec quia utile, honestum est; sed quia honestum, utile. Quare ex multis mirabilibus exemplis, haud facile quis dixerit hoc exemplo aut laudabilius, aut præstantius.

XXXI. Sed ex totâ hâc laude Reguli unum illud est admiratione dignum, quod captivos retinendos censuit. Nam quod rediit, nobis nunc mirabile videtur: illis quidem temporibus aliter facere non potuit. Itaque ista laus non est hominis, sed temporum. Nullum enim vinculum ad astringendam fidem jure jurando majores artius esse voluerunt. Id indicant leges in XII tabulis, indicant sacratæ, indicant fœdera, quibus etiam cum hoste devincitur fides; indicant notiones animadversionesque censorum, qui nullâ de re diligentius, quam de jure jurando, judicabant. L. Manlio, A. F. cum dictator fuisset, M. Pomponius tribunus plebis diem dixit, quod is paucos sibi dies ad dictaturam gerendam addidisset. Criminabatur etiam, quod Titum filium, qui postea est Torquatus appellatus, ab hominibus relegasset et ruri habitare jussisset. Quod, cum audivisset adolescens filius negotium exhiberi patri, accurrisse Romam et cum primâ luce Pomponii domum venisse dicitur. Cui cum esset nuntiatum, qui illum iratum allaturum ad se aliquid contra patrem arbitraretur, surrexit e lectulo, remotisque arbitris, ad se adolescentem jussit venire. At ille, ut ingressus est, confestim gladium destrinxit, juravitque, se illum statim interfecturum, nisi jus jurandum dedisset, se patrem missum esse facturum. Juravit hoc coactus terrore Pomponius; rem ad populum detulit; docuit, cur sibi caussâ desistere necesse esset; Manlium missum fecit. Tantum

temporibus illis jus jurandum valebat. Atque hic T. Manlius is est, qui ad Anienem, Galli, quem ab eo provocatus occiderat, torque detracto, cognomen invenit: cujus tertio consulatu Latini ad Veserim fusi et fugati. Magnus vir in primis, et qui perindulgens in patrem, idem acerbe severus in filium.

XXXII. Sed ut laudandus Regulus in conservando jure jurando, sic decem illi, quos post Cannensem pugnam juratos ad senatum misit Hannibal, in castra redituros ea, quorum erant potiti Pœni, nisi de redimendis captivis impetravissent, si non redierunt, vituperandi. De quibus non omnes uno modo. [Nam] Polybius, bonus auctor in primis [scribit] ex decem nobilissimis, qui tum erant missi, novem revertisse, a senatu re non impetratâ: unum [ex decem] qui paullo post, quam egressus erat a castris, redisset, quasi aliquid esset oblitus, Romæ remansisse. Reditu enim in castra liberatum se esse jure jurando interpretabatur. Non recte, fraus enim astringit, non dissolvit perjurium. Fuit igitur stulta calliditas, perverse imitata prudentiam. Itaque decrevit senatus, ut ille veterator et callidus vinctus ad Hannibalem duceretur. Sed illud maximum: octo hominum millia tenebat Hannibal, non quos in acie cepisset, aut qui periculo mortis diffugissent, sed qui relicti in castris fuissent a Paullo et a Varrone consulibus. Eos senatus non censuit redimendos, cum id parvâ pecuniâ fieri posset: ut esset insitum militibus nostris aut vincere, aut emori. Quâ quidem re auditâ, fractum animum Hannibalis scribit idem, quod senatus populusque Romanus rebus afflictis tam excelso animo fuisset. Sic honestatis comparatione ea, quæ videntur utilia, vincuntur. Acilius autem, qui Græce scripsit historiam, plures ait fuisse, qui in castra revertissent, eâdem fraude, ut jure jurando liberarentur, eosque a censoribus omnibus ignominiis notatos. Sit jam hujus loci finis. Perspicuum est enim, ea, quæ timido animo, humili, demisso, fractoque fiant (quale fuisset Reguli factum, si aut de captivis, quod sibi opus esse videretur, non quod rei publicæ censuisset, aut domi remanere voluisset) non esse utilia, quia sunt flagitiosa, fœda, turpia.

XXXIII. Restat quarta pars, quæ decore, moderatione, modestiâ, continentiâ, temperantiâ, continetur. Potest igitur quidquam esse utile, quod sit huic talium virtutum choro contrarium? Atqui ab Aristippo Cyrenaici, atque Annicerii [philosophi nominati], omne

bonum in voluptate posuerunt, virtutemque censuerunt ob eam rem esse laudandam, quod efficiens esset voluptatis. Quibus obsoletis floret Epicurus, ejusdem fere adjutor auctor quesententiæ. Cum his, viris equisque, ut dicitur, si honestatem tueri ac retinere sententia est, decertandum est. Nam si non modò utilitas, sed vita omnis beata, corporis firmâ constitutione, ejusque constitutionis spe exploratâ, ut a Metrodoro scriptum est, continetur: certe hæc utilitas, et quidem summa (sic enim censent) cum honestate pugnabit. Nam ubi primum prudentiæ locus dabitur? An, ut conquirat undique suavitates? Quam miser virtutis famulatus, servientis voluptati! Quod autem munus prudentiæ? An legere intelligenter voluptates? Fac nihil isto esse jucundius: quid cogitari potest turpius? Jam, qui dolorem summum malum dicat, apud eum quem habet locum fortitudo, quæ est dolorum laborumque contemtio? Quamvis enim multis locis dicat Epicurus, sicuti dicit, satis fortiter de dolore: tamen non id spectandum est, quid dicat, sed quid consentaneum sit ei dicere, qui bona voluptate terminaverit, mala dolore: ut, si illum audiam de continentiâ et temperantiâ, dicit ille quidem multa multis locis; sed aquâ hæret, ut aiunt. Nam quî potest temperantiam laudare is, qui ponat summum bonum in voluptate? Est enim temperantia libidinum inimica, libidines autem consectatrices voluptatis. Atque in his tamen tribus generibus, quoquo modo possunt, non incallide tergiversantur. Prudentiam introducunt, scientiam suppeditantem voluptates, depellentem dolores. Fortitudinem quoque aliquo modo expediunt, cum tradunt, rationem negligendæ mortis perpetiendique doloris. Etiam temperantiam inducunt, non facillime illi quidem, sed tamen quoquo modo possunt. Dicunt enim, voluptatis magnitudinem doloris detractione finiri. Justitia vacillat, vel jacet potius, omnesque eæ virtutes, quæ in communitate cernuntur et in societate generis humani. Neque enim bonitas, nec liberalitas, nec comitas esse potest, non plus quam amicitia; si hæc non per se expetantur, sed ad voluptatem utilitatemve referantur. Conferamus igitur in pauca. Nam ut utilitatem nullam esse docuimus, quæ honestati esset contraria, sic omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam. Quo magis reprehendendos Calliphonem et Dinomachum judico, qui se diremturos controversiam putaverunt, si cum honestate voluptatem, tamquam cum homine

pecudem, copulavissent. Non recipit istam conjunctionem honestas, aspernatur, repellit. Nec vero finis bonorum, [et malorum] qui simplex esse debet, ex dissimillimis rebus misceri et temperari potest. Sed de hoc (magna enim res est) alio loco pluribus. Nunc ad propositum. Quem ad modum igitur, si quando ea, quæ videtur utilitas, honestati repugnat, dijudicanda res sit, satis est supra disputatum. Sin autem speciem utilitatis etiam voluptas habere dicetur, nulla potest esse ei cum honestate conjunctio. Nam ut tribuamus aliquid voluptati, condimenti fortasse non nihil, utilitatis certe nihil habebit.

Habes a patre munus, Marce fili, meâ quidem sententiâ, magnum; sed perinde erit, ut acceperis. Quamquam hi tibi tres libri inter Cratippi commentarios tamquam hospites erunt recipiendi. Sed ut, si ipse venissem Athenas (quod quidem esset factum, nisi me e medio cursu clarâ voce patria revocasset) aliquando me quoque audires: sic, quoniam his voluminibus ad te profecta vox est mea, tribues his temporis quantum poteris: poteris autem, quantum voles. Cum vero intellexero, te hoc scientiæ genere gaudere, tum et præsens tecum prope diem, ut spero, et dum aberis, absens loquar. Vale igitur, mi Cicero, tibique persuade, esse te quidem mihi carissimum; sed multo fore cariorem, si talibus monumentis præceptisque lætabere.

M. TULLII CICERONIS
CATO MAJOR,
SIVE
DE SENECTUTE
DIALOGUS.
AD T. POMPONIUM ATTICUM.

I. "O TITE! si quid ego adjuero, curamve levasso,
Quæ nunc te coquit, et versat, in pectore fixa,
Ecquid erit pretii?"

Licet enim versibus iisdem mihi affari te, Attice, quibus affatur Flamininum

"Ille vir, haud magnâ cum re, sed plenus fidei:"

quanquam certò scio, non, ut Flamininum,

"Sollicitari te, Tite, sic noctesque diesque."

Novi enim moderationem animi tui et æquitatem; teque non cognomen solùm Athenis deportâsse, sed humanitatem et prudentiam, intelligo. Et tamen te suspicor iisdem rebus, quibus me ipsum, interdum graviùs commoveri: quarum consolatio et major est, et in aliud tempus differenda. Nunc autem mihi visum est de Senectute aliquid ad te conscribere: hoc enim onere, quod mihi commune tecum est, aut jam urgentis, aut certè adventantis senectutis, et te et me ipsum levari volo: etsi te quidem id modicè ac sapienter, sicut omnia, et ferre et laturum esse certò scio. Sed mihi, cùm de senectute aliquid vellem scribere, tu occurrebas dignus eo munere, quo uterque nostrûm communiter uteretur. Mihi quidem ita jucunda hujus libri confectio fuit, ut non modò omnes absterserit senectutis molestias, sed effecerit mollem etiam et jucundam senectutem. Nunquam igitur satis laudari dignè poterit philosophia; cui qui pareat, omne tempus ætatis sine molestiâ possit degere. Sed de ceteris et diximus multa, et sæpe dicemus: hunc librum de

senectute ad te misimus. Omnem autem sermonem tribuimus, non Tithono, ut Aristo Chius, (parum enim esset auctoritatis in fabulâ), sed M. Catoni seni, quò majorem auctoritatem haberet oratio: apud quem, Lælium et Scipionem facimus admirantes, quòd is tam facilè senectutem ferat, iisque eum respondentem; qui si eruditiùs videbitur disputare, quàm consuevit ipse in suis libris, attribuito Græcis literis, quarum constat eum perstudiosum fuisse in senectute. Sed quid opus est plura? jam enim ipsius Catonis sermo explicabit nostram omnem de senectute sententiam.

CATO.—SCIPIO.—LÆLIUS.

II. *Scipio.* Sæpenumero mirari soleo, cum hoc C. Lælio, tum ceterarum rerum tuam excellentem, M. Cato, perfectamque sapientiam, tum vel maximè, quòd nunquam senectutem tibi gravem esse senserim; quæ plerisque senibus sic odiosa est, ut onus se Ætnâ gravius dicant sustinere. *Cato.* Rem haud sanè difficilem, Scipio et Læli, admirari videmini: quibus enim nihil opis est in ipsis ad bene beatèque vivendum, iis omnis gravis est ætas; qui autem omnia bona a se ipsis petunt, iis nihil potest malum videri, quod naturæ necessitas afferat. Quo in genere in primis est senectus; quam ut adipiscantur, omnes optant; eandem accusant adepti: tanta est inconstantia stultitiæ, atque perversitas. Obrepere aiunt eam citiùs quàm putâssent. Primùm, quis coëgit eos falsum putare? quî enim citiùs adolescentiæ senectus, quàm pueritiæ adolescentia, obrepit? Deinde, quî minùs gravis esset iis senectus, si octingentesimum annum agerent, quàm octogesimum? Præterita enim ætas, quamvis longa, cùm effluxisset, nullâ consolatione permulcere posset stultam senectutem. Quocirca, si sapientiam meam admirari soletis, (quæ utinam digna esset opinione vestrâ, nostroque cognomine!) in hoc sumus sapientes, quòd naturam, optimam ducem, tanquam Deum, sequimur, eique paremus: a quâ, non verisimile est, cùm ceteræ partesæ tatis bene descriptæ sint, extremum actum, tanquam ab inerti poëtâ, esse neglectum. Sed tamen necesse fuit esse aliquid extremum, et, tanquam in arborum baccis terræque frugibus, maturitate tempestivâ quasi vietum et caducum: quod ferendum est molliter sapienti; quid enim est aliud Gigantûm modo bellare cum Diis, nisi naturæ repugnare? *Lælius.* Atqui, Cato, gratissimum nobis (ut

etiam pro Scipione pollicear) feceris, si, (quoniam speramus, volumus quidem certè, senes fieri) antè multo a te didicerimus, quibus facillimè rationibus ingravescentem ætatem ferre possimus. *Cato.* Faciam verò, Læli; præsertim si utrique vestrûm, ut dicis, gratum futurum est. *Scipio.* Volumus sanè, nisi molestum est, Cato, tanquam aliquam viam longam confeceris, quam nobis quoque ingrediendum sit, istuc, quò pervenisti, videre, quale sit.

III. *Cato.* Faciam, ut potero, Læli: sæpe enim interfui querelis meorum æqualium, (pares autem cum paribus, veteri proverbio, facillimè congregantur) quæ C. Salinator, quæ Sp. Albinus, homines consulares, nostri fere æquales, deplorare solebant; tum quòd voluptatibus carerent, sine quibus vitam nullam putarent; tum quòd spernerentur ab iis, a quibus essent coli soliti: qui mihi non id videbantur accusare, quod esset accusandum: nam, si id culpâ senectutis accideret, eadem mihi usu evenirent, reliquisque omnibus majoribus natu; quorum ego multorum cognovi senectutem sine querelâ; qui se et libidinum vinculis laxatos esse non molestè ferrent, nec a suis despicerentur. Sed omnium istiusmodi querelarum in moribus est culpa, non in ætate: moderati enim, et nec difficiles nec inhumani senes, tolerabilem agunt senectutem: importunitas autem et inhumanitas omni ætate molesta est. *Lælius.* Est, ut dicis, Cato: sed fortasse dixerit quispiam, tibi, propter opes et copias et dignitatem tuam, tolerabiliorem senectutem videri; id autem non posse multis contingere. *Cato.* Est istuc quidem, Læli, aliquid; sed nequaquam in isto sunt omnia: ut Themistocles fertur Seriphio cuidam in jurgio respondisse, cùm ille dixisset, non eum suâ sed patriæ gloriâ splendorem assecutum; 'Nec, hercule,' inquit, 'si ego Seriphius essem, nobilis; nec tu, si Atheniensis esses, clarus unquam fuisses.' Quod eodem modo de senectute potest dici: neque enim in summâ inopiâ levis esse senectus potest, ne sapienti quidem; nec insipienti, etiam in summâ copiâ, non gravis. Aptissima omnino sunt, Scipio et Læli, arma senectutis, artes exercitationesque virtutum; quæ, in omni ætate cultæ, cùm multùm diuque vixeris, mirificos efferunt fructus; non solùm quia nunquam deserunt, ne in extremo quidem tempore ætatis (quanquam id maximum est), verùm etiam quia conscientia bene actæ vitæ, multorumque benefactorum recordatio, jucundissima est.

IV. Ego Q. Maximum (eum qui Tarentum recepit adolescens ita dilexi senem, ut æqualem: erat enim in illo viro comitate condita gravitas; nec senectu mores mutaverat; quanquam eum colere cœpi non admodum grandem natu, sed tamen jam ætate pro vectum: anno enim pòst consul primùm fuerat, quàm ego natus sum; cumque eo quartùm consule adole- centulus miles profectus sum ad Capuam, quintoqu anno pòst ad Tarentum quæstor: deinde ædilis quadriennio pòst factus sum prætor; quem magist tum gessi, consulibus Tuditano et Cethego, cùm qui dem ille, admodum senex, suasor legis Cinciæ donis et muneribus fuit. Hic et bella gerebat, u adolescens, cùm planè grandis esset; et Hannibalem juveniliter exultantem, patientiâ suâ molliebat: d quo præclarè familiaris noster Ennius:

"Unus, qui nobis cunctando restituit rem:
Non ponebat enim rumores ante salutem.
Ergo magisque magisque viri nunc gloria claret."

Tarentum verò quâ vigilantiâ, quo consilio, recepit cùm quidem, me audiente, Salinatori (qui, amisso oppido, fugerat in arcem) glorianti, atque ita dicenti "Meâ operâ, Q. Fabi, Tarentum recepisti." "Certè," inquit ridens: "nam, nisi tu amisisses, nunquam recepissem." Nec verò in armis præstantior, quàm in togâ; qui, consul iterum, Sp. Carvilio collegâ quiescente, C. Flaminio tribuno plebis, quoad potuit restitit, agrum Picentem et Gallicum viritim, contra senatûs auctoritatem, dividenti: augurque cùm esset dicere ausus est, "optimis auspiciis ea geri, quæ pro reipublicæ salute gererentur: quæ contra rempublicam ferrentur, contra auspicia ferri." Multa in eo viro præ- clara cognovi; sed nihil est admirabilius, quàm quo modo ille mortem Marci filii tulit, clari viri et con- sularis. Est in manibus laudatio; quam cùm legimus quem philosophum non contemnimus? Nec verò ille in luce modò atque in oculis civium magnus; sed intus domique præstantior. Qui sermo! quæ præcepta quanta notitia antiquitatis! quæ scientia juris augurii Multæ etiam (ut in homine Romano) literæ; omnia memoriâ tenebat, non domestica solùm, sed etiam externa bella: cujus sermone ita tum cupidè fruebar, quasi jam divinarem (id, quod evenit), illo extincto, fore, unde discerem, neminem.

V. Quorsum igitur hæc tam multa de Maximo? Quia profectò videtis, nefas esse dictu, miseram fuisse

alem senectutem. Nec tamen omnes possunt esse Scipiones, aut Maximi, ut urbium expugnationes, ut pedestres navalesve pugnas, ut bella a se gesta, ut triumphos, recordentur. Est etiam quietè et purè et eleganter actæ ætatis placida ac lenis senectus; qualem accepimus Platonis, qui uno et octogesimo anno scribens mortuus est; qualem Isocratis, qui eum librum, qui "Panathenaïcus" inscribitur, quarto et nonagesimo anno scripsisse dicitur, vixitque quinquennium postea; cujus magister, Leontinus Gorgias, centum et septem complevit annos; neque unquam in suo studio atque opere cessavit; qui, cùm ex eo quæreretur, cur tamdiu vellet esse in vitâ? "Nihil habeo," inquit "quod incusem senectutem." Præclarum responsum, et docto homine dignum! Sua enim vitia insipientes, et suam culpam, in senectutem conferunt; quod non faciebat is, cujus modò mentionem feci, Ennius;

"Sicut fortis equus, spatio qui sæpe supremo
Vicit Olympia, nunc senio confectu' quiescit."

Equi fortis et victoris senectuti comparat suam; quem quidem probè meminisse potestis; anno enim undevicesimo post ejus mortem, hi consules, T. Flamininus et Manius Acilius, facti sunt; ille autem, Cæpione, et Philippo iterum consule, mortuus est; cùm ego quidem, V et LX annos natus, legem Voconiam voce magnâ et bonis lateribus suasissem. Annos LXX natus, (tot enim vixit Ennius) ita ferebat duo, quæ maxima putantur onera, paupertatem et senectutem, ut eis pene delectari videretur. Etenim cùm contemplor animo, reperio quatuor causas, cur senectus misera videatur: unam, quòd avocet a rebus gerendis; alteram, quòd corpus faciat infirmius; tertiam, quòd privet omnibus fere voluptatibus; quartam, quòd haud procul absit a morte. Earum, si placet, causarum quanta, quàmque sit justa unaquæque, videamus.

VI. A rebus gerendis senectus abstrahit? Quibus? an iis quæ in juventute geruntur, et viribus? Nullæne igitur res sunt seniles, quæ, vel infirmis corporibus, animo tamen administrentur? Nihil ergo agebat Q. Maximus? Nihil L. Paulus, pater tuus, Scipio, socer optimi viri, filii mei? Ceteri senes, Fabricii, Curii, Coruncanii, cùm rempublicam consilio et auctoritate defendebant, nihil agebant? Ad App. Claudii senectutem accedebat etiam, ut cæcus esset; tamen is, cùm sententia senatûs inclinaret ad pacem, et

fœdus faciendum cum Pyrrho, non dubitavit dice illa, quæ versibus persecutus est Ennius:

"Quò vobis mentes, rectæ quæ stare solebant
Antehac, dementes sese flexêre viâ?"

ceteraque gravissimè: notum enim vobis carmen est et tamen ipsius Appii exstat oratio: atque hanc egit septem et decem annos post alterum consulatum cùm, inter duos consulatus, anni decem interfuissent censorque ante consulatum superiorem fuisset: ex quo intelligitur, Pyrrhi bello grandem sanè fuisse; et tamen sic à patribus accepimus. Nihil igitur afferunt qui in re gerendâ versari senectutem negant; similesque sunt iis qui gubernatorem in navigando agere nihil dicant, cùm alii malos scandant, alii per foros cursent, alii sentinam exhauriant; ille autem, clavum tenens, quietus sedeat in puppi. Non facit ea, quæ juvenes: at verò multo majora et meliora facit. Non viribus, aut velocitatibus, aut celeritate corporum, res magnæ geruntur; sed consilio, auctoritate, sententiâ; quibus non modò non orbari, sed etiam augeri, senectus solet: nisi fortè ego vobis, qui et miles, et tribunus, et legatus, et consul, versatus sum in vario genere bellorum, cessare nunc videor, cùm bella non gero. At senatui, quæ sunt gerenda, præscribo, et quomodo: Carthagini, malè jam diu cogitanti, bellum multo antè denuntio; de quâ vereri non antè desinam, quàm illam excisam esse cognovero: quam palmam utinam Dii immortales, tibi, Scipio, reservent! ut avi reliquias persequare; cujus a morte hic tertius et tricesimus est annus; sed memoriam illius viri excipient omnes anni consequentes. Anno ante me censorem mortuus est, novem annis post meum consulatum, cùm consul iterum, me consule, creatus esset. Num igitur, si ad centesimum annum vixisset, senectutis eum suæ pœniteret? nec enim excursione nec saltu, nec eminus hastis, aut comminus gladiis uteretur; sed consilio, ratione, sententiâ; quæ nisi essent in senibus, non summum consilium majores nostri appellâssent 'Senatum.' Apud Lacedæmonios quidem, ii qui amplissimum magistratum gerunt, ut sunt, sic etiam nominantur, senes. Quòd si legere aut audire voletis externa, maximas respublicas ab adolescentibus labefactas, a senibus sustentatas et restitutas, reperietis.

"Cedo, quî vestram rempublicam tantam amisistis tam citò?"

Sic enim percontanti, ut est in Nævii poetæ ludo, respondentur et alia, et hæc in primis:

"Proveniebant oratores novi, stulti, adolescentuli."

Temeritas est videlicet florentis ætatis; prudentia, senescentis.

VII. At memoria minuitur. Credo, nisi eam exerceas, aut si sis naturâ tardior. Themistocles omnium civium nomina perceperat: num igitur censetis eum, cùm ætate processisset, qui Aristides esset, Lysimachum salutare solitum? Equidem non modò eos novi, qui sunt, sed eorum patres etiam, et avos; nec sepulcra legens, vereor (quod aiunt) ne memoriam perdam: his enim ipsis legendis, redeo in memoriam mortuorum. Nec verò quemquam senum audivi oblitum, quo loco thesaurum obruisset. Omnia, quæ curant, meminerunt: vadimonia constituta: qui sibi, quibus ipsi, debeant. Quid jurisconsulti? quid pontifices? quid augures? quid philosophi senes? quàm multa meminerunt! Manent ingenia senibus, modò permaneat studium et industria; nec ea solùm in claris et honoratis viris, sed in vitâ etiam privatâ et quietâ. Sophocles ad summam senectutem tragœdias fecit; quod propter studium cùm rem familiarem negligere videretur, a filiis in judicium vocatus est; ut quemadmodum, nostro more, malè rem gerentibus patribus, bonis interdici solet, sic illum, quasi desipientem, a re familiari removerent judices. Tum senex dicitur eam fabulam quam in manibus habebat, et proximè scripserat, 'Œdipum Coloneum,' recitâsse judicibus, quæsîsseque, num illud carmen desipientis videretur? quo recitato, sententiis judicum est liberatus. Num igitur hunc, num Homerum, num Hesiodum, num Simonidem, num Stesichorum, num (quos antè dixi) Isocratem, Gorgiam, num philosophorum principes, Pythagoram, Democritum, num Platonem, num Xenocratem, num postea Zenonem, Cleanthem, aut eum, quem vos etiam Romæ vidistis, Diogenem Stoicum, coëgit in suis studiis obmutescere senectus? an non in omnibus iis studiorum agitatio vitæ æqualis fuit? Age, ut ista divina studia omittamus, possum nominare ex agro Sabino rusticos Romanos, vicinos et familiares meos, quibus absentibus, nunquam fere ulla in agro majora opera fiunt, non serendis, non percipiendis, non condendis fructibus; quanquam in illis minùs hoc mirum; nemo enim est tam senex, qui se annum non putet posse vivere; sed iidem ela-

borant in eis, quæ sciunt nihil omnino ad se pe-
nere.

"Serit arbores, quæ alteri sæculo prosint,"

ut ait Statius noster in 'Synephebis.' Nec v dubitet agricola, quamvis senex, quærenti, cui se respondere; 'Diis immortalibus, qui me non a pere modò hæc a majoribus voluerunt, sed etiam p teris prodere.'

VIII. Meliùs Cæcilius de sene alteri sæculo pr- ciente, quàm illud idem :

"Ædepol, senectus, si nihil quidquam aliud vi
Apportes tecum, cùm advenis; unum id sat est
Quòd, diu vivendo, multa, quæ non vult, videt.

Et multa, fortasse, quæ vult: atque in ea quide quæ non vult, sæpe etiam adolescentia incurrit. Il verò idem Cæcilius vitiosiùs:

"Tum equidem in senectâ hoc deputo miserrimu
Sentire eâ ætate esse se odiosum alteri."

Jucundum potiùs, quàm odiosum: ut enim adol centibus bonâ indole præditis sapientes senes del tantur, leviorque fit eorum senectus, qui a juventu coluntur et diliguntur; sic adolescentes senum pr ceptis gaudent, quibus ad virtutum studia ducuntu nec miuùs intelligo me vobis, quàm vos mihi es jucundos. Sed videtis, ut senectus non modò la guida atque iners non sit, verùm etiam sit operos et semper agens aliquid et moliens; tale scilic quale cujusque studium in superiore vitâ fuit. Qui quòd etiam addiscunt aliquid? ut Solonem versib gloriantem videmus, qui se, quotidie aliquid addisce tem, senem fieri dicit: ut ego feci, qui Græcas liter senex didici; quas quidem sic avidè arripui, qua diuturnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mi nota essent, quibus me nunc exemplis uti videt Quod cùm fecisse Socratem in fidibus audirem, velle equidem et illud: (discebant enim fidibus antiqu sed in literis certè elaboravi.

IX. Nec nunc quidem vires desidero adolescenti (is enim erat locus alter de vitiis senectutis) no plùs, quàm adolescens tauri aut elephanti desider bam. Quod est, eo decet uti; et, quicquid agas, age pro viribus. Quæ enim vox potest esse contemptio quàm Milonis Crotoniatæ? qui, cùm jam senex esse athletasque se in curriculo exercentes videret, aspe

isse lacertos suos dicitur, illacrymansque dixisse, 'At hi quidem jam mortui sunt.' Non verò tam isti, quàm tu ipse, nugator; neque enim ex te unquam es nobilitatus, sed ex lateribus et lacertis tuis. Nihil Sextus Ælius tale; nihil, multis annis antè, T. Coruncanius; nihil modò P. Crassus; a quibus jura civibus præscribebantur; quorum usque ad extremum spiritum est provecta prudentia. Orator metuo ne languescat senectute: est enim munus ejus non ingenii solùm, sed laterum etiam et virium. Omnino canorum illud in voce splendescit etiam, nescio quo pacto, in senectute; quod equidem adhuc non amisi: et videtis annos: sed tamen est decorus sermo senis quietus et remissus; facitque persæpe ipsa sibi audientiam diserti senis compta et mitis oratio. Quòd si ipse exsequi nequeas, possis tamen Scipioni præcipere et Lælio: quid enim est jucundius senectute stipatâ studiis juventutis? An ne eas quidem vires senectuti relinquemus, ut adolescentulos doceat, instituat, ad omne officii munus instruat? quo quidem opere quid potest esse præclarius? Mihi verò Cn. et P. Scipiones, et avi tui duo, L. Æmilius et P. Africanus, comitatu nobilium juvenum fortunati videbantur: nec ulli bonarum artium magistri non beati putandi, quamvis consenuerint vires atque defecerint: etsi ista ipsa defectio virium adolescentiæ vitiis efficitur sæpius, quàm senectutis: libidinosa etenim et intemperans adolescentia effetum corpus tradit senectuti. Cyrus quidem, apud Xenophontem, eo sermone quem moriens habuit, cùm admodum senex esset, negat se unquam sensisse senectutem suam imbecilliorem factam, quàm adolescentia fuisset. Ego L. Metellum memini puer (qui, cùm quadriennio post alterum consulatum pontifex maximus factus esset, viginti et duos annos ei sacerdotio præfuit) ita bonis esse viribus extremo tempore ætatis, ut adolescentiam non requireret. Nihil necesse est mihi de me ipso dicere; quamquam est id quidem senile, ætatique nostræ conceditur.

X. Videtisne, ut apud Homerum sæpissime Nestor de virtutibus suis prædicet? jam enim tertiam ætatem hominum vivebat: nec erat ei verendum, ne, vera de se prædicans, nimis videretur aut insolens aut loquax: etenim (ut ait Homerus) "ex ejus linguâ melle dulcior fluebat oratio;" quam ad suavitatem nullis egebat corporis viribus: et tamen dux ille Græciæ nusquam optat, ut Ajacis similes habeat decem, at ut Nestoris; quod si acciderit, non dubitat quin brevi

Troja sit peritura. Sed redeo ad me. Quartum an num ago et octogesimum: equidem posse vellem iden gloriari, quod Cyrus: sed tamen hoc queo dicere, no me quidem iis esse viribus, quibus aut miles bello Pu nico, aut quæstor eodem bello, aut consul in Hispani fuerim, aut quadriennio pòst, cùm tribunus militari depugnavi apud Thermopylas, Manio Acilio Glabrion consule: sed tamen (ut vos videtis) non planè m enervavit nec afflixit senectus: non curia vires mea desiderat, non Rostra, non amici, non clientes, no hospites: nec enim unquam sum assensus veteri il laudatoque proverbio, quod monet, maturè fieri se nem, si diu velis esse senex. Ego verò me minùs di senem esse mallem, quàm esse senem antè quàm es sem. Itaque nemo adhuc convenire me voluit, cu fuerim occupatus. At minus habeo virium, quàm ves trûm utervis: nec vos quidem T. Pontii centurioni vires habetis: num idcirco est ille præstantior? Mo deratio modò virium adsit; et tantum, quantum po test, quisque nitatur: næ ille non magno desideri tenebitur virium. Olympiæ per stadium ingressus ess Milo dicitur, cùm humeris sustineret bovem vivum utrùm igitur has corporis, an Pythagoræ tibi mali vires ingenii dari? Denique isto bono utare, dun adsit; cùm absit, ne requiras; nisi fortè adolescente pueritiam, paulùm ætate progressi adolescentiam, de beant requirere. Cursus est certus ætatis, et una vi naturæ, eaque simplex; suaque cuique parti ætati tempestivitas est data; ut et infirmitas puerorum, e ferocitas juvenum, et gravitas jam constantis ætatis et senectutis maturitas, naturale quiddam habeat quod suo tempore percipi debeat. Arbitror te audire Scipio, hospes tuus avitus Masinissa quæ faciat hodie nonaginta annos natus; cùm ingressus iter pedibu sit, in equum omnino non ascendere; cùm equo, e equo non descendere; nullo imbre, nullo frigore ad duci, ut capite operto sit; summam in eo esse cor poris siccitatem; itaque exsequi omnia regis officia e munera. Potest igitur exercitatio et temperantia etian senectuti conservare aliquid pristini roboris.

XI. Non sunt in senectute vires? Ne postulantu quidem vires a senectute. Ergo, et legibus et insti tutis, vacat ætas nostra muneribus iis quæ non pos sunt sine viribus sustineri: itaque non modò, quo non possumus, sed ne quantum possumus quidem cogimur. At ita multi sunt imbecilli senes, ut nullum officii aut omnino vitæ munus exsequi possint. At i

quidem non proprium senectutis est vitium, sed commune valetudinis. Quàm fuit imbecillus P. Africani filius, is qui te adoptavit! quàm tenui aut nullâ potiùs valetudine! quod ni ita fuisset, alterum ille exstitisset lumen civitatis: ad paternam enim magnitudinem animi doctrina uberior accesserat. Quid mirum igitur in senibus, si infirmi sunt aliquando, cùm ne id quidem adolescentes effugere possint? Resistendum, Læli et Scipio, senectuti est; ejusque vitia diligentiâ compensanda sunt. Pugnandum, tanquam contra morbum, sic contra senectutem; habenda ratio valetudinis; utendum exercitationibus modicis; tantum cibi et potionis adhibendum, ut reficiantur vires, non opprimantur. Nec verò corpori soli subveniendum est, sed menti atque animo multo magis: nam hæc quoque, nisi tanquam lumini oleum instilles, exstinguuntur senectute; et corpora quidem defatigatione et exercitatione ingravescunt; animi autem exercitando levantur. Nam, quos ait Cæcilius 'comicos stultos senes,' hos significat credulos, obliviosos, dissolutos; quæ vitia sunt, non senectutis, sed inertis, ignavæ, somniculosæ senectutis. Ut petulantia, ut libido, magis est adolescentium, quàm senum; nec tamen omnium adolescentium, sed non proborum; sic ista senilis stultitia, quæ deliratio appellari solet, senum levium est, non omnium. Quatuor robustos filios, quinque filias, tantam domum, tantas clientelas, Appius regebat, et senex et cæcus: intentum enim animum, tanquam arcum, habebat; nec languescens succumbebat senectuti. Tenebat non modò auctoritatem, sed etiam imperium, in suos: metuebant servi; verebantur liberi; carum omnes habebant: vigebat in illâ domo patrius mos et disciplina. Ita enim senectus honesta est, si se ipsa defendit, si jus suum retinet, si nemini emancipata est, si usque ad extremum spiritum vindicet jus suum. Ut enim adolescentem, in quo senile aliquid, sic senem, in quo est adolescentis aliquid, probo; quod qui sequitur, corpore senex esse poterit; animo nunquam erit. Septimus mihi 'Originum' liber est in manibus; omnia antiquitatis monumenta colligo; causarum illustrium, quascunque defendi, nunc quàm maximè conficio orationes: jus augurum, pontificum, civile, tracto: multùm etiam Græcis literis utor; Pythagoreorumque more, exercendæ memoriæ gratiâ, quid quoque die dixerim, audierim, egerim, commemoro vesperi. Hæ sunt exercitationes ingenii, hæc curricula mentis: in his desudans atque elabo-

rans, corporis vires non magnopere desidero. Adsum amicis; venio in senatum frequens, ultroque affero res multùm et diu cogitatas; easque tueor animi, non corporis, viribus; quæ si exsequi nequirem, tamen me lectulus oblectaret meus ea ipsa cogitantem, quæ jam agere non possem: sed, ut possim, facit acta vita: semper enim in his studiis laboribusque viventi non intelligitur, quando obrepat senectus: ita sensim sine sensu ætas senescit; nec subitò frangitur, sed diuturnitate extinguitur.

XII. Sequitur tertia vituperatio senectutis, quòd eam carere dicunt voluptatibus. O præclarum munus ætatis, siquidem id aufert nobis, quod est in adolescentiâ vitiosissimum! Accipite enim, optimi adolescentes, veterem orationem Archytæ Tarentini, magni in primis et præclari viri, quæ mihi tradita est, cùm essem adolescens Tarenti cum Q. Maximo. Nullam capitaliorem pestem, quàm corporis voluptatem, hominibus dicebat a naturâ datam: cujus voluptatis avidæ libidines temerè et effrenatè ad potiundum incitarentur. Hinc patriæ proditiones, hinc rerum publicarum eversiones, hinc cum hostibus clandestina colloquia, nasci; nullum denique scelus, nullum malum facius esse, ad quod suscipiendum non libido voluptatis impelleret; stupra verò, et adulteria, et omne tale flagitium, nullis illecebris excitari aliis, nisi voluptatis. Cúmque homini sive natura, sive quis Deus, nihil mente præstabilius dedisset; huic divino muneri ac dono nihil esse tam inimicum, quàm voluptatem: nec enim, libidine dominante, temperantiæ locum esse, neque omnino in voluptatis regno virtutem posse consistere: quod quo magis intelligi posset, fingere animo jubebat, tantâ incitatum aliquem voluptate corporis, quanta percipi posset maxima: nemini censebat fore dubium, quin tamdiu, dum ita gauderet, nihil agitare mente, nihil ratione, nihil cogitatione consequi posset. Quocirca nihil esse tam detestabile tamque pestiferum, quàm voluptatem; siquidem ea, cùm major esset atque longior, omne animi lumen extingueret. Hæc cum C. Pontio Samnite (patre ejus, a quo, Caudino prœlio, Sp. Postumius, T. Veturius consules, superati sunt) locutum Archytam, Nearchus Tarentinus, hospes noster, qui in amicitiâ populi Romani permanserat, se a majoribus natu accepisse dicebat, cùm quidem ei sermoni interfuisset Plato Atheniensis; quem Tarentum venisse, L. Camillo Appio Claudio consulibus, reperio. Quorsum hæc

ut intelligatis, si voluptatem aspernari ratione et sapientiâ non possemus, magnam habendam senectuti gratiam, quæ efficeret, ut id non liberet, quod non oporteret. Impedit enim consilium voluptas, rationi inimica; ac mentis (ut ita dicam) præstringit oculos; nec habet ullum cum virtute commercium. Invitus quidem feci, ut fortissimi viri, T. Flaminini, fratrem L. Flamininum e senatu ejicerem, septem annis pòst quàm consul fuisset: sed notandam putavi libidinem: ille enim, cum esset consul, in Galliâ exoratus in convivio a scorto est, ut securi feriret aliquem eorum, qui in vinculis essent, damnati rei capitalis. Hic, Tito fratre suo censore, qui proximus ante me fuerat, elapsus est: mihi verò et Flacco neutiquam probari potuit tam flagitiosa et tam perdita libido, quæ cum probro privato conjungeret imperii dedecus.

XIII. Sæpe audivi a majoribus natu, qui se porrò pueros a senibus audîsse dicebant, mirari solitum C. Fabricium, quod, cùm apud regem Pyrrhum legatus esset, audîsset a Thessalo Cineâ, esse quendam Athenis, qui se sapientem profiteretur; eumque dicere, Omnia, quæ faceremus, ad voluptatem esse referenda: quod ex eo audientes, M. Curium et T. Coruncanium, optare solitos, ut id Samnitibus ipsique Pyrrho persuaderetur; quo faciliùs vinci possent, cùm se voluptatibus dedissent. Vixerat M. Curius cum P. Decio, qui, quinquennio ante eum consulem, se pro republicâ quarto consulatu devoverat: nôrat eundem Fabricius: nôrat Coruncanius: qui, cùm ex suâ vitâ, tum ex ejus, quem dico, P. Decii facto, judicabant esse profectò aliquid naturâ pulchrum atque præclarum, quod suâ sponte peteretur, quodque, spretâ et contemptâ voluptate, optimus quisque sequeretur. Quorsum igitur tam multa de voluptate? quia non modò vituperatio nulla, sed etiam summa laus senectutis est, quòd ea voluptates nullas magnopere desiderat. Caret epulis, exstructisque mensis, et frequentibus poculis? caret ergo etiam vinolentiâ, et cruditate, et insomniis. Sed, si aliquid dandum est voluptati, quoniam ejus blanditiis non facilè obsistimus, (divinè enim Plato escam malorum voluptatem appellat, quòd eâ videlicet homines capiantur, ut hamo pisces) quanquam immoderatis epulis careat senectus, modicis tamen conviviis delectari potest. C. Duillium, Marci filium, qui Pœnos classe primus devicerat, redeuntem a cœnâ senem sæpe videbam puer; delectabatur crebro funali et tibicine; quæ sibi, nullo exemplo, pri-

vatus sumpserat: tantum licentiæ dabat gloria. Sed quid ego alios? ad me ipsum jam revertar. Primùm, habui semper sodales. Sodalitates autem, me quæstore, constitutæ sunt, sacris Idæis Magnæ Matris acceptis. Epulabar igitur cum sodalibus omnino modicè; sed erat quidam fervor ætatis; quâ progrediente, omnia fiunt indies mitiora: neque enim ipsorum conviviorum delectationem voluptatibus corporis magis, quàm cœtu amicorum et sermonibus, metiebar. Bene enim majores nostri accubitionem epularem amicorum, quia vitæ conjunctionem haberet, 'convivium' nominârunt, meliùs quàm Græci, qui hoc idem tum 'compotationem,' tum 'concœnationem' vocant; ut, quod in eo genere minimum est, id maximè probare videantur.

XIV. Ego verò, propter sermonis delectationem, tempestivis quoque conviviis delector; nec cum æqualibus solùm, qui pauci admodum restant, sed cum vestrâ etiam ætate, atque vobiscum; habeoque senectuti magnam gratiam, quæ mihi sermonis aviditatem auxit, potionis et cibi sustulit. Quod si quem etiam ista delectant, (ne omnino bellum indixisse videar voluptati, cujus est fortasse quidam naturalis modus) non intelligo, ne in istis quidem voluptatibus ipsis, carere sensu senectutem. Me verò et magisteria delectant a majoribus instituta; et is sermo, qui, more majorum, a summo adhibetur in poculis; et pocula, sicut in 'Symposio' Xenophontis, minuta atque rorantia, et refrigeratio æstate, et vicissim aut sol aut ignis hibernus; quæ quidem in Sabinis etiam persequi soleo: conviviumque vicinorum quotidie compleo, quod ad multam noctem, quàm maximè possumus, vario sermone producimus. At non est voluptatum tanta quasi titillatio in senibus. Credo; sed ne desideratio quidem: nihil autem molestum, quod non desideres. Bene Sophocles, cùm ex eo quidam jam affecto ætate quæreret, uteretur ne rebus venereis? 'Dii meliora!' inquit: 'libenter verò istinc, tanquam à domino agresti ac furioso, profugi.' Cupidis enim rerum talium odiosum et molestum est fortasse carere: satiatis verò et expletis jucundius est carere, quàm frui: quanquam non caret is, qui non desiderat. Ego hoc non desiderare dico esse jucundius quàm frui. Quòd si istis ipsis voluptatibus bona ætas fruitur libentiùs primùm parvulis fruitur rebus, ut diximus; deinde iis, quibus senectus, si non abunde potitur, non omnino caret. Ut Turpione Ambivio magis delectatur qui in primâ caveâ spectat; delectatur tamen etiam

qui in ultimâ; sic adolescentia, voluptates propè intuens, magis fortasse lætatur; sed delectatur etiam senectus, procul eas spectans tantum, quantum sat est. At illa quanti sunt, animum, tanquam emeritis stipendiis libidinis, ambitionis, contentionis, inimicitiarum, cupiditatum omnium, secum esse, secumque, ut dicitur, vivere! Si verò habet aliquod tanquam pabulum studii atque doctrinæ, nihil est otiosâ senectute jucundius. Mori penè videbamus in studio dimetiendi cœli atque terræ C. Gallum, familiarem patris tui, Scipio. Quoties illum lux noctu aliquid describere ingressum, quoties nox oppressit, cùm manè cœpisset! quàm delectabat eum, defectiones solis et lunæ multo antè nobis prædicere! Quid in levioribus studiis, sed tamen acutis? Quam gaudebat 'Bello' suo 'Punico' Nævius! quàm 'Truculento' Plautus! quàm 'Pseudolo!' Vidi etiam senem Livium, qui, cùm sex annos antè quàm ego natus sum, fabulam docuisset, Centone Tuditanoque consulibus, usque ad adolescentiam meam processit ætate. Quid de P. Licinii Crassi et pontificii et civilis juris studio loquar? aut de hujus P. Scipionis, qui his paucis diebus pontifex maximus factus est? Atqui eos omnes, quos commemoravi, his studiis flagrantes senes vidimus. M. verò Cethegum (quem rectè 'Suadæ medullam' dixit Ennius) quanto studio exerceri in dicendo videbamus, etiam senem! Quæ sunt igitur epularum, aut ludorum, aut scortorum voluptates cum his voluptatibus comparandæ? Atque hæc quidem studia doctrinæ; quæ quidem prudentibus et bene institutis pariter cum ætate crescunt: ut honestum illud Solonis sit, quod ait versiculo quodam (ut antè dixi), 'senescere se multa indies addiscentem;' quâ voluptate animi nulla certè potest esse major.

XV. Venio nunc ad voluptates agricolarum, quibus ego incredibiliter delector; quæ nec ullâ impediuntur senectute, et mihi ad sapientis vitam proxime videntur accedere: habent enim rationem cum terrâ, quæ nunquam recusat imperium, nec unquam sine usurâ reddit, quod accepit; sed aliàs minore, plerumque majore cum fœnore: quanquam me quidem non fructus modò, sed etiam ipsius terræ vis ac natura delectat; quæ, cùm gremio mollito ac subacto semen sparsum excepit, primùm id occæcatum cohibet: ex quo occatio, quæ hoc efficit, nominata est; deinde tepefactum vapore et compressu suo diffindit, et elicit herbescentem ex eo viriditatem; quæ, nixa fibris stir-

pium, sensim adolescit, culmoque erecta geniculato, vaginis jam quasi pubescens includitur; e quibus cùm emerserit, fundit frugem spici ordine structam, et contra avium minorum morsus munitur vallo aristarum. Quid ego vitium satus, ortus, incrementa commemorem? Satiari delectatione non possum, ut meæ senectutis requietem oblectamentaque pernoscatis; omitto enim vim ipsam omnium quæ generantur e terrâ; quæ ex fici tantulo grano, aut ex acino vinaceo, aut ex ceterarum frugum ac stirpium minutissimis seminibus, tantos truncos ramosque procreat: malleoli, plantæ, sarmenta, viviradices, propagines, nonne ea efficiunt, ut quemvis cum admiratione delectent? Vitis quidem, quæ naturâ caduca est, et, nisi fulta sit, ad terram fertur; eadem, ut se erigat, claviculis suis, quasi manibus, quicquid est nacta, complectitur: quam, serpentem multiplici lapsu et erratico, ferro amputans coërcet ars agricolarum, ne silvescat sarmentis, et in omnes partes nimia fundatur. Itaque, ineunte vere, in iis quæ relicta sunt, existit, tanquam ad articulos sarmentorum, ea, quæ gemma dicitur: a quâ oriens uva sese ostendit; quæ, et succo terræ et calore solis augescens, primò est peracerba gustatu; deinde maturata dulcescit; vestitaque pampinis, nec modico tepore caret, et nimios solis defendit ardores; quâ quid potest esse, cùm fructu lætius, tum aspectu pulchrius? cujus quidem non utilitas me solùm (ut antè dixi), sed etiam cultura, et ipsa natura delectat: adminiculorum ordines, capitum jugatio, religatio et propagatio vitium; sarmentorumque ea, quam dixi, aliorum amputatio, aliorum immissio. Quid ego irrigationes, quid fossiones agri, repastinationesque proferam, quibus fit multo terra fecundior? Quid de utilitate loquar stercorandi? Dixi in eo libro quem de rebus rusticis scripsi: de quâ doctus Hesiodus ne verbum quidem fecit, cùm de culturâ agri scriberet. At Homerus, qui multis (ut mihi videtur) antè sæculis fuit, Laërtem, lenientem desiderium quod capiebat e filio, colentem agrum, et eum stercorantem facit. Nec verò segetibus solùm et pratis et vineis et arbustis res rusticæ lætæ sunt; sed etiam hortis et pomariis; tum pecudum pastu, apium examinibus, florum omnium varietate. Nec consitiones modò delectant, sed etiam insitiones, quibus nihil invenit agricultura sollertius.

XVI. Possum persequi multa oblectamenta rerum rusticarum; sed ea ipsa, quæ dixi, fuisse sentio lon-

giora. Ignoscetis autem: nam et studio rerum rusticarum provectus sum, et senectus est naturâ loquacior; ne ab omnibus eam vitiis videar vindicare. Ergo in hâc vitâ Manius Curius, cùm de Samnitibus, de Sabinis, de Pyrrho triumphâsset, consumpsit extremum tempus ætatis; cujus quidem villam ego contemplans, (abest enim non longè a me) admirari satis non possum vel hominis ipsius continentiam, vel temporum disciplinam. Curio, ad focum sedenti, magnum auri pondus Samnites cùm attulissent, repudiati ab eo sunt: 'non enim aurum habere præclarum sibi videri' dixit; 'sed iis, qui haberent aurum, imperare.' Poteratne tantus animus non jucundam efficere senectutem? Sed venio ad agricolas, ne a me ipso recedam. In agris erant tum senatores, et iidem senes; siquidem aranti L. Quintio Cincinnato nuntiatum est, eum dictatorem esse factum: cujus dictatoris jussu, magister equitum C. Servilius Ahala Sp. Mælium, regnum appetentem, occupatum interemit. A villâ in senatum arcessebantur et Curius et ceteri senes: ex quo, qui eos arcessebant, 'viatores' nominati sunt. Num igitur horum senectus miserabilis fuit, qui se agri cultione oblectabant? Meâ quidem sententiâ, haud scio an ulla beatior esse possit; neque solùm officio, quòd hominum generi universo cultura agrorum est salutaris; sed et delectatione, quam dixi, et saturitate copiâque omnium rerum, quæ ad victum hominum, ad cultum etiam Deorum, pertinent; ut, quoniam hæc quidam desiderant, in gratiam jam cum voluptate redeamus; semper enim boni assiduique domini referta cella vinaria, olearia, etiam penaria est; villaque tota locuples est; abundat porco, hædo, agno, gallinâ, lacte, caseo, melle. Jam hortum ipsi agricolæ succidiam alteram appellant. Conditiora facit hæc supervacanei operis aucupium atque venatio. Quid de pratorum viriditate, aut arborum ordinibus, aut vinearum olivetorumque specie dicam? Brevi præcidam. Agro bene culto nil potest esse nec usu uberius, nec specie ornatius; ad quem fruendum, non modò non retardat, verùm etiam invitat atque allectat senectus. Ubi enim potest illa ætas aut calescere vel apricatione meliùs vel igni; aut vicissim umbris aquisve refrigerari salubriùs? Sibi igitur habeant arma, sibi equos, sibi hastas, sibi clavam, sibi pilam, sibi natationes et cursus; nobis senibus, ex lusionibus multis, talos relinquant et tesseras: id ipsum utrum lubebit; quoniam sine his beata esse senectus potest.

XVII. Multas ad res, perutiles Xenophontis libri sunt; quos legite quæso, studiosè, ut facitis. Quàm copiosè ab eo agricultura laudatur in eo libro, qui est de tuendâ re familiari, qui 'Œconomicus' inscribitur! Atque, ut intelligatis, nihil ei tam regale videri quàm studium agri colendi, Socrates in eo libro loquitur cum Critobulo, Cyrum minorem, regem Persarum, præstantem ingenio atque imperii gloriâ, cùm Lysander Lacedæmonius, vir summæ virtutis, venisset ad eum Sardis, eique dona a sociis attulisset; et cæteris in rebus communem erga Lysandrum atque humanum fuisse, et ei quendam conseptum agrum diligenter consitum ostendisse: cùm autem admiraretur Lysander et proceritates arborum, et directos in quincuncem ordines, et humum subactam atque puram, et suavitatem odorum qui afflarentur e floribus; tum dixisse, mirari se non modò diligentiam, sed etiam sollertiam ejus a quo essent illa dimensa atque descripta: et ei Cyrum respondisse: 'Atqui ego omnia ista sum dimensus: mei sunt ordines, mea descriptio; multæ etiam istarum arborum meâ manu sunt satæ.' Tum Lysandrum intuentem ejus purpuram et nitorem corporis, ornatumque Persicum multo auro multisque gemmis, dixisse: 'Rectè verò te, Cyre, beatum ferunt, quoniam virtuti tuæ fortuna conjuncta est.' Hâc igitur fortunâ frui licet senibus; nec ætas impedit, quominus et ceterarum rerum, et in primis agri colendi, studia teneamus usque ad ultimum tempus senectutis. Marcum quidem Valerium Corvum accepimus ad centesimum annum perduxisse, cùm esset actâ jam ætate in agris, eosque coleret; cujus inter primum et sextum consulatum sex et quadraginta anni interfuerunt: itaque, quantum spatium ætatis majores nostri ad senectutis initium esse voluerunt, tantus illi cursus honorum fuit; atque ejus extrema ætas hoc beatior, quàm media, quòd auctoritatis plus habebat, laboris verò minus. Apex autem senectutis est auctoritas. Quanta fuit in L. Cæcilio Metello! quanta in Atilio Calatino! in quem illud elogium unicum: 'Plurimæ consentiunt gentes, populi primarium fuisse virum:' notum est carmen incisum in sepulcro. Jure igitur gravis, cujus de laudibus omnium esset fama consentiens. Quem virum P. Crassum, nuper pontificem maximum, quem postea M. Lepidum eodem sacerdotio præditum, vidimus! Quid de Paulo aut Africano loquar? aut, ut jam antè, de Maximo? quorum non in sententiâ solùm, sed etiam in nutu,

residebat auctoritas. Habet senectus, honorata præsertim, tantam auctoritatem, ut ea pluris sit, quàm omnes adolescentiæ voluptates.

XVIII. Sed, in omni oratione, mementote, eam me laudare senectutem, quæ fundamentis adolescentiæ constituta sit: ex quo id efficitur, quod ego magno quondam cum assensu omnium dixi, miseram esse senectutem, quæ se oratione defenderet. Non cani, non rugæ, repentè auctoritatem arripere possunt; sed honestè acta superior ætas fructus capit auctoritatis extremos: hæc enim ipsa sunt honorabilia, quæ videntur levia atque communia, salutari, appeti, decedi, assurgi, deduci, reduci, consuli; quæ et apud nos, et in aliis civitatibus, ut quæque optimè morata, ita diligentissimè observantur. Lysandrum Lacedæmonium, cujus modò mentionem feci, dicere aiunt solitum, Lacedæmone esse honestissimum domicilium senectutis: nusquam enim tantum tribuitur ætati, nusquam est senectus honoratior. Quinetiam memoriæ proditum est, cùm Athenis, ludis, quidam in theatrum grandis natu venisset, in magno consessu locum ei a suis civibus nusquam datum: cùm autem ad Lacedæmonios accessisset, qui, cùm legati essent, certo in loco consederant, consurrexisse omnes, et senem illum sessum recepisse: quibus cùm a cuncto consessu plausus esset multiplex datus, dixisse ex iis quendam, Athenienses scire quæ recta essent, sed facere nolle. Multa in nostro collegio præclara: sed hoc, de quo agimus, in primis, quòd, ut quisque ætate antecedit, ita sententiæ principatum tenet: neque solùm honore antecedentibus, sed iis etiam qui cum imperio sunt, majores natu augures anteponuntur. Quæ sunt igitur voluptates corporis cum auctoritatis præmiis comparandæ? quibus qui splendidè usi sunt, ii mihi videntur fabulam ætatis peregisse, nec, tanquam inexercitati histriones, in extremo actu corruisse. At sunt morosi, et anxii, et iracundi, et difficiles senes; si quærimus, etiam avari: sed hæc morum vitia sunt, non senectutis. Ac morositas tamen, et ea vitia quæ dixi, habent aliquid excusationis, non illius quidem justæ, sed quæ probari posse videatur: contemni se putant, despici, illudi; præterea, in fragili corpore, odiosa omnis offensio est: quæ tamen omnia dulciora sunt et moribus bonis et artibus; idque tum in vitâ, tum in scenâ, intelligi potest ex iis fratribus, qui in Adelphis' sunt. Quanta in altero duritas, in altero comitas! Sic se res habet: ut enim non omne vinum,

sic non omnis ætas, vetustate coacescit. Severitatem in senectute probo, sed eam (sicut alia) modicam; acerbitatem nullo modo: avaritia verò senilis quid sibi velit, non intelligo: potest enim quidquam esse absurdius, quàm, quo minus viæ restat, eo plus viatici quærere?

XIX. Quarta restat causa, quæ maximè angere atque sollicitam habere nostram ætatem videtur; appropinquatio mortis; quæ certè a senectute non potest longè abesse. O miserum senem, qui mortem contemnendam esse in tam longâ ætate non viderit! quæ aut planè negligenda est, si omnino extinguit animum; aut etiam optanda, si aliquò eum deducit, ubi sit futurus æternus. Atqui tertium certè nihil inveniri potest. Quid igitur timeam, si aut non miser post mortem, aut beatus etiam, futurus sum? quanquam quis est tam stultus, quamvis sit adolescens, cui sit exploratum, se ad vesperum esse victurum? Quinetiam ætas illa multo plures, quàm nostra, mortis casus habet: faciliùs in morbos incidunt adolescentes; graviùs ægrotant; tristiùs curantur: itaque pauci veniunt ad senectutem: quod ni ita accideret, meliùs et prudentiùs viveretur: mens enim et ratio et consilium in senibus est; qui si nulli fuissent, nullæ omnino civitates essent. Sed redeo ad mortem impendentem. Quod illud est crimen senectutis, cùm illud videatis cum adolescentiâ esse commune? Sensi ego, cum in optimo filio meo, tum in exspectatis ad amplissimam dignitatem fratribus tuis, Scipio, omni ætati mortem esse communem. At sperat adolescens, diu se victurum; quod sperare idem senex non potest. Insipienter sperat: quid enim stultius, quàm incerta pro certis habere, falsa pro veris? Senex ne quod speret quidem habet. At est eo meliore conditione quàm adolescens, cùm id, quod ille sperat, hic jam consecutus est. Ille vult diu vivere; hic diu vixit. Quanquam, o Dii boni! quid est in hominis vitâ diu? da enim supremum tempus; expectemus Tartessiorum regis ætatem: fuit enim, ut scriptum video, Arganthonius quidam Gadibus, qui octoginta regnavit annos, centum et viginti vixit. Sed mihi ne diuturnum quidem quidquam videtur, in quo est aliquid extremum: cùm enim id advenit, tunc illud, quod præteriit, effluxit; tantùm remanet, quod virtute et rectè factis consecutus sis. Horæ quidem cedunt, et dies, et menses, et anni; nec præteritum tempus unquam revertitur; nec quid sequatur, sciri potest. Quod cuique temporis ad

vivendum datur, eo debet esse contentus.' Neque enim histrioni, ut placeat, peragenda est fabula, modò, in quocunque fuerit actu, probetur; neque sapienti usque ad 'Plaudite' vivendum; breve enim tempus ætatis satis est longum ad bene honestèque vivendum: sin processeris longiùs, non magis dolendum est, quàm agricolæ dolent, præteritâ verni temporis suavitate, æstatem autumnumque venisse: ver enim tanquam adolescentiam significat, ostenditque fructus futuros: reliqua tempora demetendis fructibus et percipiendis accommodata sunt: fructus autem senectutis est (ut sæpe dixi) antè partorum bonorum memoria et copia. Omnia verò, quæ secundùm naturam fiunt, sunt habenda in bonis: quid est autem tam secundum naturam, quàm senibus emori? quod idem contingit adolescentibus, adversante et repugnante naturâ. Itaque adolescentes mori sic mihi videntur, ut cùm aquæ multitudine vis flammæ opprimitur; senes autem, sicut suâ sponte, nullâ adhibitâ vi, consumptus ignis extinguitur: et, quasi poma ex arboribus, cruda si sint, vi avelluntur, si matura et cocta, decidunt; sic vitam adolescentibus vis aufert, senibus maturitas; quæ mihi quidem tam jucunda est, ut, quo propiùs ad mortem accedam, quasi terram videre videar, aliquandoque in portum ex longâ navigatione esse venturus.

XX. Omnium ætatum certus est terminus: senectutis autem nullus certus est terminus; rectèque in eâ vivitur, quoad munus officii exsequi et tueri possis, et tamen mortem contemnere; ex quo fit, ut animosior etiam senectus sit, quàm adolescentia, et fortior. Hoc illud est, quod Pisistrato tyranno a Solone responsum est, cùm illi, quærenti, 'Quâ tandem spe fretus, sibi tam audaciter obsisteret?' respondisse dicitur, 'Senectute.' Sed vivendi finis est optimus, cùm, integrâ mente ceterisque sensibus, opus ipsa suum eadem, quæ coagmentavit, natura dissolvit. Ut navem, ut ædificium idem destruit facillimè, qui construxit; sic hominem eadem optimè, quæ conglutinavit, natura dissolvit. Jam omnis conglutinatio recens ægrè, inveterata facilè, divellitur: ita fit, ut illud breve vitæ reliquum nec avidè appetendum senibus, nec sine causâ deserendum sit: vetatque Pythagoras, injussu imperatoris, id est, Dei, de præsidio et statione vitæ decedere. Solonis quidem sapientis elogium est, quo se negat velle, suam mortem dolore amicorum et lamentis vacare: vult, credo, se esse carum suis. Sed haud scio, an meliùs Ennius:

"Nemo me lacrymis decoret, neque funera fletu
Faxit."

Non censet lugendam esse mortem, quam immortalitas consequatur. Jam sensus moriendi aliquis esse potest, isque ad exiguum tempus, præsertim seni: post mortem quidem, sensns aut optandus aut nullus est. Sed hoc meditatum ab adolescentiâ debet esse, mortem ut negligamus; sine quâ meditatione, tranquillo esse animo nemo potest: moriendum enim certè est; et id incertum, an eo ipso die. Mortem igitur omnibus horis impendentem timens, quî poterit animo consistere? de quâ non ita longâ disputatione opus esse videtur, cùm recorder, non solum L. Brutum qui in liberandâ patriâ est interfectus; non duos Decios, qui ad voluntariam mortem cursum equorum incitaverunt; non M. Atilium, qui ad supplicium est profectus, ut fidem hosti datam conservaret; non duos Scipiones, qui iter Pœnis vel corporibus suis obstruere voluerunt; non avum tuum L. Paulum, qui morte luit collegæ in Cannensi ignominiâ temeritatem; non M. Marcellum, cujus interitum ne crudelissimus quidem hostis honore sepulturæ carere passus est; sed legiones nostras (quod scripsi in 'Originibus') in eum sæpe locum profectas alacri animo et erecto, unde se nunquam redituras arbitrarentur. Quod igitur adolescentes, et ii quidem non solùm indocti, sed etiam rustici, contemnunt, id docti senes extimescent? Omnino, ut mihi quidem videtur, studiorum omnium satietas vitæ facit satietatem. Sunt pueritiæ certa studia: num igitur ea desiderant adolescentes? Sunt et ineuntis adolescentiæ: num ea constans jam requirit ætas, quæ media dicitur? Sunt etiam hujus ætatis; nec ea quidem quæruntur a senectute. Sunt extrema quædam studia senectutis. Ergo, ut superiorum ætatum studia occidunt, sic occidunt etiam senectutis: quod cùm evenit, satietas vitæ tempus maturum mortis affert.

XXI. Equidem non video, cur, quid ipse sentiam de morte, non audeam vobis dicere: quod eo meliùs mihi cernere videor, quo ab eâ propiùs absum. Ego vestros patres, P. Scipio, tuque, C. Læli, viros clarissimos, mihique amicissimos, vivere arbitror, et eam quidem vitam, quæ est sola vita nominanda. Nam, dum sumus in his inclusi compagibus corporis, munere quodam necessitatis et gravi opere perfungimur. Est enim animus cœlestis ex altissimo domicilio depressus, et quasi demersus in terram, locum divinæ

naturæ æternitatique contrarium. Sed credo Deos immortales sparsisse animos in corpora humana, ut essent, qui terras tuerentur, quique, cœlestium ordinem contemplantes, imitarentur eum vitæ modo atque constantiâ. Nec me solùm ratio ac disputatio impulit, ut ita crederem; sed nobilitas etiam summorum philosophorum et auctoritas. Audiebam Pythagoram, Pythagoreosque, incolas pene nostros, qui essent Italici philosophi quondam nominati, nunquam dubitâsse, quin ex universâ mente divinâ delibatos animos haberemus: demonstrabantur mihi præterea, quæ Socrates supremo vitæ die de immortalitate animorum disseruisset, is, qui esset omnium sapientissimus oraculo Apollinis judicatus. Quid multa? sic mihi persuasi, sic sentio, cùm tanta celeritas animorum sit, tanta memoria præteritorum, futurorumque prudentia, tot artes, tantæ scientiæ, tot inventa, non posse eam naturam, quæ res eas contineat, esse mortalem; cùmque semper agitetur animus, nec principium motûs habeat, quia se ipse moveat, ne finem quidem habiturum esse motûs, quia nunquam se ipse sit relicturus: et, cùm simplex animi natura esset, neque haberet in se quidquam admixtum dispar sui atque dissimile, non posse eum dividi; quod si non possit, non posse interire: magnoque esse argumento, homines scire pleraque antè quàm nati sint, quòd jam pueri, cùm artes difficiles discant, ita celeriter res innumerabiles arripiant, ut eas non tum primùm accipere videantur, sed reminisci et recordari. Hæc Plato noster.

XXII. Apud Xenophontem autem, moriens Cyrus major hæc dicit: "Nolite arbitrari, o mihi carissimi filii! me, cùm a vobis discessero, nusquam aut nullum fore. Nec enim, dum eram vobiscum, animum meum videbatis: sed eum esse in hoc corpore, ex iis rebus quas gerebam, intelligebatis: eundem igitur esse creditote, etiam si nullum videbitis. Nec verò clarorum virorum post mortem honores permanerent, si nihil eorum ipsorum animi efficerent, quo diutiùs memoriam sui teneremus. Mihi quidem nunquam persuaderi potuit, animos, dum in corporibus essent mortalibus, vivere; cùm exîssent ex iis, emori; nec verò tum animum esse insipientem, cùm ex insipienti corpore evasisset; sed cùm omni admixtione corporis liberatus, purus et integer esse cœpisset, tum esse sapientem. Atque etiam, cùm hominis natura morte dissolvitur, ceterarum rerum perspicuum est quò quæque discedant: abeunt enim illuc omnia, unde

orta sunt; animus autem solus, nec cùm adest, nec cùm discedit, apparet. Jam verò videtis, nihil esse morti tam simile, quàm somnum. Atque dormientium animi maximè declarant divinitatem suam: multa enim, cùm remissi et liberi sunt, futura prospiciunt: ex quo intelligitur, quales futuri sint, cùm se planè corporis vinculis relaxaverint. Quare, si hæc ita sunt, sic me colitote ut Deum: sin unà est interiturus animus cum corpore, vos tamen, Deos verentes, qui hanc omnem pulchritudinem tuentur et regunt, memoriam nostri piè inviolatèque servabitis." Cyrus quidem hæc moriens.

XXIII. Nos, si placet, nostra videamus. Nemo unquam mihi, Scipio, persuadebit, aut patrem tuum Paulum, aut duos avos, Paulum et Africanum, aut Africani patrem aut patruum, aut multos præstantes viros, quos enumerare non est necesse, tanta esse conatos, quæ ad posteritatis memoriam pertinerent, nisi animo cernerent posteritatem ad se pertinere. An censes, (ut de me ipso aliquid, more senum, glorier) me tantos labores diurnos nocturnosque domi militiæque suscepturum fuisse, si iisdem finibus gloriam meam, quibus vitam, essem terminaturus? Nonne melius multo fuisset, otiosam ætatem et quietam sine ullo labore et contentione traducere? Sed, nescio quomodo, animus, erigens se, posteritatem semper ita prospiciebat, quasi, cùm excessisset e vitâ, tum denique victurus esset: quod quidem ni ita se haberet, ut animi immortales essent, haud optimi cujusque animus maximè ad immortalitatis gloriam niteretur. Quid, quòd sapientissimus quisque æquissimo animo moritur, stultissimus iniquissimo? Nonne vobis videtur animus is, qui plus cernat et longiùs, videre se ad meliora proficisci; ille autem, cui obtusior sit acies, non videre? Equidem efferor studio patres vestros, quos colui et dilexi, videndi: neque verò eos solos convenire aveo, quos ipse cognovi; sed illos etiam, de quibus audivi et legi, et ipse conscripsi. Quò quidem me proficiscentem haud sanè quis facilè retraxerit, neque, tanquam Peliam, recoxerit: et, si quis Deus mihi largiatur, ut ex hâc ætate repueriscam, et in cunis vagiam, valde recusem: nec verò velim, quasi decurso spatio, ad carceres a calce revocari. Quid enim habet vita commodi? quid non potiùs laboris? sed habeat sanè: habet certè tamen aut satietatem aut modum: non lubet enim mihi deplorare vitam, quod multi, et ii docti sæpe fecerunt: neque me

vixisse pœnitet; quoniam ita vixi, ut non frustra me natum existimem: et ex vitâ ita discedo, tanquam ex hospitio, non tanquam ex domo: commorandi enim natura diversorium nobis, non habitandi, dedit. O præclarum diem, cùm ad illud divinum animorum concilium cœtumque proficiscar; cúmque ex hâc turbâ et colluvione discedam! Proficiscar enim, non ad eos solùm viros, de quibus antè dixi, sed etiam ad Catonem meum, quo nemo vir melior natus est, nemo pietate præstantior; cujus a me corpus crematum est: quod contra decuit ab illo meum. Animus verò, non me deserens, sed respectans, in ea profectò loca discessit, quò mihi ipsi cernebat esse veniendum: quem ego meum casum fortiter ferre visus sum; non quòd æquo animo ferrem; sed me ipse consolabar, existimans, non longinquum inter nos digressum et discessum fore. His mihi rebus, Scipio, (id enim te cum Lælio admirari solere dixisti) levis est senectus, nec solùm non molesta, sed etiam jucunda. Quòd si in hoc erro, quòd animos hominum immortales esse credam, lubenter erro; nec mihi hunc errorem, quo delector, dum vivo, extorqueri volo: sin mortuus (ut quidam minuti philosophi censent) nihil sentiam; non vereor, ne hunc errorem meum mortui philosophi irrideant. Quòd si non sumus immortales futuri, tamen extingui homini suo tempore optabile est; nam habet natura, ut aliarum omnium rerum, sic vivendi modum: senectus autem peractio ætatis est, tanquam fabulæ; cujus defatigationem fugere debemus, præsertim adjunctâ satietate.

Hæc habui de senectute quæ dicerem: ad quam utinam perveniatis! ut ea, quæ ex me audîstis, re experti probare possitis.

M. TULLII CICERONIS
LAELIUS,
SIVE
DE AMICITIA
DIALOGUS.
AD T. POMPONIUM ATTICUM.

---

1. QUINTUS Mucius augur multa narrare de C. Lælio, socero suo, memoriter et jucundè solebat; nec dubitare illum in omni sermone appellare sapientem. Ego autem a patre ita eram deductus ad Scævolam, sumptâ virili togâ, ut, quoad possem et liceret, a senis latere nunquam discederem. Itaque multa ab eo prudenter disputata, multa etiam breviter et commodè dicta, memoriæ mandabam; fierique studebam ejus prudentiâ doctior. Quo mortuo, me ad pontificem Scævolam contuli, quem unum nostræ civitatis et ingenio et justitiâ præstantissimum audeo dicere. Sed de hoc aliàs; nunc redeo ad augurem. Cùm sæpe multa, tum memini, domi in hemicyclio sedentem, ut solebat, cùm et ego essem unà, et pauci admodum familiares, in eum sermonem illum incidere, qui tum fere omnibus erat in ore: meministi enim, Attice, et eo magis, quòd P. Sulpicio utebare multùm, (cùm is tribunus plebis capitali odio a Q. Pompeio, qui tum erat consul, dissideret, quocum conjunctissimè et amantissimè vixerat) quanta hominum esset vel admiratio, vel querela. Itaque tum Scævola, cùm in eam ipsam mentionem incidisset, exposuit nobis sermonem Lælii de amicitiâ, habitum ab illo secum, et cum altero genero, C. Fannio, Marci filio, paucis diebus post mortem Africani. Ejus disputationis sententias memoriæ mandavi, quas hoc libro exposui meo arbitratu; quasi enim ipsos induxi loquentes, ne 'Inquam,' et 'Inquit,' sæpius interponerentur: atque ut, tanquam a præsentibus, coràm haberi sermo videretur. Cùm enim sæpe mecum ageres, ut de amicitiâ scriberem aliquid, digna mihi res cùm omnium cog-

nitione, tum nostrâ familiaritate, visa est. Itaque feci non invitus, ut prodessem multis tuo rogatu. Sed, ut in 'Catone Majore,' qui est scriptus ad te de senectute, Catonem induxi senem disputantem, quia nulla videbatur aptior persona, quæ de illâ ætate loqueretur, quàm ejus, qui et diutissimè senex fuisset, et in ipsâ senectute præ ceteris floruisset; sic, cùm accepissemus a patribus maximè memorabilem C. Lælii et P. Scipionis familiaritatem fuisse, idonea mihi Lælii persona visa est, quæ de amicitiâ ea ipsa dissereret, quæ disputata ab eo meminisset Scævola. Genus autem hoc sermonum, positum in hominum veterum auctoritate, et eorum illustrium, plus, nescio quo pacto, videtur habere gravitatis. Itaque ipse mea legens sic afficior interdum, ut Catonem, non me, loqui existimem. Sed, ut tum ad senem senex de senectute, sic hoc libro ad amicum amicissimus de amicitiâ scripsi. Tum est Cato locutus, quo erat nemo fere senior temporibus illis, nemo prudentior: nunc Lælius, et sapiens (sic enim est habitus), et amicitiæ gloriâ excellens, de amicitiâ loquitur. Tu, velim, animum a me parumper avertas; Lælium loqui ipsum putes. C. Fannius et Q. Mucius ad socerum veniunt post mortem Africani. Ab his sermo oritur. Respondet Lælius: cujus tota disputatio est de amicitiâ, quam legens tu te ipse cognosces.

LÆLIUS.—FANNIUS.—SCÆVOLA.

II. *Fannius.* Sunt ista, Læli: nec enim melior vir fuit Africano quisquam, nec clarior. Sed existimare debes, omnium oculos in te esse conjectos: unum te sapientem et appellant et existimant. Tribuebatur hoc modò M. Catoni: scimus L. Atilium apud patres nostros appellatum esse sapientem: sed uterque alio quodam modo: Atilius, quia prudens esse in jure civili putabatur; Cato, quia multarum rerum usum habebat; multaque ejus et in senatu et in foro vel provisa prudenter, vel acta constanter, vel responsa acutè ferebantur; propterea, quasi cognomen jam habebat in senectute sapientis. Te autem alio quodam modo, non solùm naturâ et moribus, verùm etiam studio et doctrinâ, esse sapientem; nec sicut vulgus, sed ut eruditi solent appellare sapientem, qualem in totâ Græciâ neminem: (nam qui septem appellantur, eos, qui ista subtiliùs quærunt, in numero sapientium non habent:) Athenis unum accepimus, et eum quidem etiam Apollinis oraculo sapientissimum judica-

tum. Hanc esse in te sapientiam existimant, ut omnia tua in te posita ducas, humanosque casus virtute inferiores putes: itaque ex me quærunt, credo item ex te, Scævola, quonam pacto mortem Africani feras; eoque magis, quòd, his proximis Nonis, cùm in hortos D. Bruti auguris, commentandi causâ, (ut assolet) venissemus, tu non affuisti; qui diligentissimè semper illum diem et illud munus solitus esses obire. *Scævola*. Quærunt quidem, C. Læli, multi, ut est a Fannio dictum: sed ego id respondeo, quod animadverti, te dolorem, quem acceperis cùm summi viri tum amicissimi morte, ferre moderatè: nec potuisse non commoveri, nec fuisse id humanitatis tuæ: quòd autem his Nonis in nostro collegio non affuisses, valetudinem causæ, non mœstitiam fuisse. *Lælius*. Rectè tu quidem, Scævola, et verè: nec enim ab isto officio, quod semper usurpavi cùm valerem, abduci incommodo meo debui: nec ullo casu arbitror hoc constanti homini posse contingere, ut ulla intermissio fiat officii. Tu autem, Fanni, qui mihi tantum tribui dicis, quantum ego nec agnosco nec postulo, facis amicè: sed, ut mihi videris, non rectè judicas de Catone: aut enim nemo, quod quidem magis credo, aut, si quisquam, ille sapiens fuit: quomodo enim, ut alia omittam, mortem filii tulit? Memineram Paulum, videram Gallum: sed hi in pueris: Cato in perfecto et spectato viro. Quamobrem cave Catoni anteponas ne istum quidem ipsum, quem Apollo, ut ais, sapientissimum judicavit: hujus enim facta, illius dicta laudantur. De me autem (ut jam cum utroque loquar) sic habetote.

III. Ego, si Scipionis desiderio me moveri negem, quàm id rectè faciam, viderint sapientes; sed certè mentiar: moveor enim, tali amico orbatus, qualis, ut arbitror, nemo unquam erit; et, ut confirmare possum, nemo certè fuit. Sed non egeo medicinâ: me ipse consolor, et maximè illo solatio, quòd eo errore careo, quo amicorum decessu plerique angi solent. Nihil enim mali accidisse Scipioni puto: mihi accidit, si quid accidit; suis autem incommodis graviter angi, non amicum, sed se ipsum amantis est. Cum illo verò quis neget actum esse præclarè? nisi enim, quod ille minimè putabat, immortalitatem optare vellet, quid non est adeptus, quod homini fas esset optare? qui summam spem civium, quam de eo jam puero habuerant, continuò adolescens incredibili virtute superavit; qui consulatum petivit nunquam, fa

us est consul bis: primùm ante tempus; iterum ibi, suo tempore; reipublicæ penè serò; qui, duabus irbibus eversis, inimicissimis huic imperio, non modò præsentia, verùm etiam futura, bella delevit. Quid licam de moribus facillimis? de pietate in matrem? iberalitate in sorores? bonitate in suos? justitiâ in mnes? nota sunt vobis: quàm autem civitati carus uerit, mœrore funeris indicatum est. Quid igitur hunc aucorum annorum accessio juvare potuisset? Senecus enim, quamvis non sit gravis, ut memini Catoiem, anno antè quàm mortuus est, mecum et cum cipione disserere, tamen aufert eam viriditatem, in uâ etiamnum erat Scipio. Quamobrem vita quidem alis fuit, vel fortunâ vel gloriâ, ut nihil posset accelere: moriendi autem sensum celeritas abstulit: quo le genere mortis difficile dictu est; quid homines uspicentur, videtis. Hoc tamen vere licet dicere, P. cipioni, ex multis diebus, quos in vitâ celeberrimos etissimosque viderit, illum diem clarissimum fuisse, uo, senatu dimisso, domum reductus ad vesperum st à patribus conscriptis, à populi Romani sociis et atinis, pridie quàm excessit è vitâ; ut ex tam alto lignitatis gradu ad superos videatur deos potiùs, quàm d inferos, pervenisse: neque enim assentior iis, qui æc nuper disserere cœperunt, cum corporibus simul nimos interire, atque omnia morte deleri.

IV. Plus apud me antiquorum auctoritas valet, vel ostrorum majorum, qui mortuis tam religiosa jura ribuerunt; quod non fecissent profectò, si nihil ad os pertinere arbitrarentur: vel eorum, qui in hâc errâ fuerunt, magnamque Græciam (quæ nunc quilem deleta est, tum florebat) institutis et præceptis uis erudierunt; vel ejus, qui Apollinis oraculo sapintissimus est judicatus; qui non tum hoc, tum illud, t in plerisque, sed idem dicebat semper, animos honinum esse divinos, iisque, cùm e corpore excessisent, reditum in cœlum patere, optimoque et justisimo cuique expeditissimum: quod item Scipioni idebatur, qui quidem, quasi præsagiret, perpaucis nte mortem diebus, (cùm et Philus et Manilius dessent, et alii plures, tuque etiam, Scævola, mecum enisses) triduum disseruit de republicâ: cujus disputationis fuit extremum fere de immortalitate animoum; quæ se in quiete per visum ex Africano audîsse icebat. Id si ita est, ut optimi cujusque animus in orte facillimè evolet, tanquam e custodiâ vinculisque rporis; cui censemus cursum ad Deos faciliorem

fuisse, quàm Scipioni? quocirca mœrere hoc ejus eventu, vereor ne invidi magis quàm amici sit. Sin autem illa veriora, ut idem interitus sit animorum et corporum, nec ullus sensus maneat; ut nihil boni est in morte, sic certè nihil mali: sensu enim amisso, fit idem, quasi natus non esset omnino: quem tamen esse natum et nos gaudemus, et hæc civitas, dum erit, lætabitur. Quamobrem cum illo quidem, ut suprà dixi, actum optimè est; mecum incommodiùs; quem fuerat æquius, ut priùs introieram, sic priùs exire de vitâ: sed tamen recordatione nostræ amicitiæ sic fruor, ut beatè vixisse videar, quia cum Scipione vixerim: quocum mihi conjuncta cura de re publicâ et de privatâ fuit, quocum et domus et militia communis; et id, in quo est omnis vis amicitiæ, voluntatum, studiorum, sententiarum summa consensio. Itaque non tam ista me sapientiæ, quam modò Fannius commemoravit, fama delectat, falsa præsertim, quàm quòd amicitiæ nostræ memoriam spero sempiternam fore; idque mihi eo magis est cordi, quòd ex omnibus sæculis vix tria aut quatuor nominantur paria amicorum: quo in genere sperare videor Scipionis et Lælii amicitiam notam posteritati fore. *Fannius*. Istuc quidem, Læli, ita necesse est: sed, quoniam amicitiæ mentionem fecisti, et sumus otiosi, pergratum mihi feceris (spero item, Scævolæ), si, quemadmodum soles de ceteris rebus, cùm ex te quæruntur, sic de amicitiâ disputâris, quid sentias, qualem existimes, quæ præcepta des. *Scævola*. Mihi verò pergratum erit: atque, id ipsum cùm tecum agere conarer, Fannius antevertit: quamobrem utrique nostrûm gratum admodum feceris.

V. *Lælius*. Ego verò non gravarer, si mihi ipse confiderem: nam et præclara res est; et sumus, ut dixit Fannius, otiosi; sed quis ego sum? aut quæ in me est facultas? Doctorum est ista consuetudo, eaque Græcorum, ut iis ponatur, de quo disputent quamvis subitò. Magnum opus est, egetque exercitatione non parvâ. Quamobrem quæ disputari de amicitiâ possunt, ab eis censeo petatis, qui ista profitentur: ego vos hortari tantùm possum, ut amicitiam omnibus rebus humanis anteponatis: nihil est enim tam naturæ aptum, tam conveniens ad res vel secundas, vel adversas. Sed hoc primùm sentio, nisi in bonis, amicitiam esse non posse. Neque id ad vivum reseco, ut illi, qui hæc subtiliùs disserunt, fortasse verè, sed ad communem utilitatem parùm: nega

enim, quenquam virum bonum esse, nisi sapientem. Sit ita sanè: sed eam sapientiam interpretantur, quam adhuc mortalis nemo est consecutus; nos autem ea, quæ sunt in usu vitâque communi, non ea, quæ finguntur aut optantur, spectare debemus. Nunquam ego dicam, C. Fabricium, Manium Curium, T. Coruncanium, quos sapientes nostri majores judicabant, ad istorum normam fuisse sapientes. Quare sibi habeant sapientiæ nomen, et invidiosum et obscurum: concedantque, ut hi boni viri fuerint. Ne id quidem facient: negabunt id, nisi sapienti, posse concedi. Agamus igitur pingui Minervâ, ut aiunt. Qui ita se gerunt, ita vivunt, ut eorum probetur fides, integritas, æqualitas, liberalitas; nec sit in illis ulla cupiditas, vel libido, vel audacia; sintque magnâ constantiâ, ut ii fuerunt, modò quos nominavi; hos viros bonos, ut habiti sunt, sic etiam appellandos putemus; quia sequantur, quantum homines possunt, naturam, optimam bene vivendi ducem: sic enim mihi perspicere videor, ita natos esse nos, ut inter omnes esset societas quædam; major autem, ut quisque proximè accederet; itaque cives potiores, quàm peregrini; et propinqui, quàm alieni: cum his enim amicitiam natura ipsa peperit: sed ea non satis habet firmitatis; namque hôc præstat amicitia propinquitati, quòd ex propinquitate benevolentia tolli potest, ex amicitiâ non potest: sublatâ enim benevolentiâ, amicitiæ nomen tollitur; propinquitatis manet. Quanta autem vis amicitiæ sit, ex hoc intelligi maximè potest; quòd ex infinitâ societate generis humani, quam conciliavit ipsa natura, ita contracta res est et adducta in angustum, ut omnis caritas aut inter duos aut inter paucos jungeretur.

VI. Est autem amicitia nihil aliud nisi omnium divinarum humanarumque rerum, cum benevolentiâ et caritate, summa consensio: quâ quidem haud scio, an, exceptâ sapientiâ, quidquam melius homini sit a Diis immortalibus datum. Divitias alii præponunt, bonam alii valetudinem, alii potentiam, alii honores, multi etiam voluptates. Belluarum hoc quidem extremum est: illa autem superiora caduca et incerta, posita non tam in nostris consiliis, quàm in fortunæ temeritate. Qui autem in virtute summum bonum ponunt, præclarè illi quidem: sed hæc ipsa virtus amicitiam et gignit et continet: nec sine virtute amicitia esse ullo pacto potest. Jam virtutem ex consuetudine vitæ sermonisque nostri interpretemur; nec

eam, ut quidam docti, verborum magnificentiâ metiamur; virosque bonos eos, qui habentur, numeremus, Paulos, Catones, Gallos, Scipiones, Philos. His communis vita contenta est; eos autem omittamus, qui omnino nusquam reperiuntur. Tales igitur inter viros amicitia tantas opportunitates habet, quantas vix queo dicere. Principio, cui potest esse 'vita vitalis' ut ait Ennius, qui non in amici mutuâ benevolentiâ conquiescat? Quid dulcius, quam habere quîcum omnia audeas sic loqui, ut tecum? Qui esset tantus fructus in prosperis rebus, nisi haberes, qui illis æquè, ac tu ipse, gauderet? Adversas verò ferre difficile esset sine eo, qui illas graviùs etiam, quàm tu, ferret. Denique ceteræ res, quæ expetuntur, opportunæ sunt singulæ rebus fere singulis: divitiæ, ut utare; opes, ut colare; honores, ut laudere; voluptates, ut gaudeas; valetudo, ut dolore careas, et muneribus fungare corporis. Amicitia res plurimas continet: quoquo te verteris, præstò est; nullo loco excluditur; nunquam intempestiva, nunquam molesta, est. Itaque non aquâ, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur, quàm amicitiâ. Neque ego nunc de vulgari aut de mediocri (quæ tamen ipsa et delectat et prodest), sed de verâ et perfectâ loquor, qualis eorum, qui pauci nominantur, fuit: nam et secundas res splendidiores facit amicitia, et adversas, partiens communicansque, leviores.

VII. Cùmque plurimas et maximas commoditates amicitia contineat, tum illa nimirum præstat omnibus, quòd bonam spem prælucet in posterum; nec debilitari animos aut cadere patitur. Verum etiam amicum qui intuetur, tanquam exemplar aliquod intuetur sui: quocirca et absentes adsunt, et egentes abundant, et imbecilles valent, et, quod difficilius dictu est, mortui vivunt; tantus eos honos, memoria, desiderium prosequitur amicorum: ex quo illorum beata mors videtur; horum vita laudabilis. Quòd si exemeris ex naturâ rerum benevolentiæ junctionem; nec domus ulla nec urbs stare poterit; ne agri quidem cultus permanebit. Id si minùs intelligitur; quanta vis amicitiæ concordiæque sit, ex dissensionibus atque discordiis percipi potest: quæ enim domus tam stabilis, quæ tam firma civitas est, quæ non odiis atque dissidiis funditus possit everti? ex quo, quantum boni sit in amicitiâ, judicari potest. Agrigentinum quidem, doctum quendam virum, carminibus Græcis vaticinatum ferunt, quæ in rerum naturâ totoque mundo constarent, quæque moverentur, ea contrahere amici-

tiam, dissipare discordiam: atque hoc quidem omnes mortales et intelligunt et re probant. Itaque, si quando aliquod officium exstitit amici in periculis aut adeundis aut communicandis, quis est, qui id non maximis efferat laudibus? Qui clamores totâ caveâ nuper in hospitis et amici mei M. Pacuvii novâ fabulâ, cùm, ignorante rege, uter eorum esset Orestes, Pylades Orestem se esse diceret, ut pro illo necaretur; Orestes autem, ita ut erat, Orestem se esse perseveraret! Stantes plaudebant in re fictâ: quid arbitramur in verâ fuisse facturos? Facilè indicabat ipsa natura vim suam; cùm homines, quod facere ipsi non possent, id rectè fieri in altero judicarent. Hactenus mihi videor, de amicitiâ quid sentirem, potuisse dicere. Si qua præterea sunt (credo autem esse multa), ab iis, si videbitur, qui ista disputant, quæritote. *Fannius.* Nos autem a te potiùs: quanquam etiam ab istis sæpe quæsivi et audivi, non invitus equidem: sed aliud quoddam expetimus filum orationis tuæ. *Scævola.* Tum magis id diceres, Fanni, si nuper in hortis Scipionis, cùm est de republicâ disputatum, affuisses: qualis tum patronus justitiæ fuit contra accuratam orationem Phili! *Fannius.* Facile id quidem fuit, justitiam justissimo viro defendere. *Scævola.* Quid amicitiam? nonne facile ei, qui, ob eam summâ fide, constantiâ justitiâque servatam, maximam gloriam ceperit?

VIII. *Lælius.* Vim hoc quidem est afferre: quid enim refert, quâ me ratione cogatis? cogitis certè: studiis enim generorum, præsertim in re bonâ, cùm difficile est, tum ne æquum quidem, obsistere. Sæpissimè igitur mihi, de amicitiâ cogitanti, maximè illud considerandum videri solet; num, propter imbecillitatem atque inopiam, desiderata sit amicitia; ut, dandis recipiendisque meritis, quod quisque minùs per se ipse posset, id acciperet ab alio, vicissimque redderet: an esset hoc quidem proprium amicitiæ; sed antiquior et pulchrior, et magis a naturâ ipsâ profecta, alia causa: amor enim, ex quo amicitia nominata, princeps est ad benevolentiam conjungendam: nam utilitates quidem etiam ab iis percipiuntur sæpe, qui, simulatione amicitiæ, coluntur et observantur causâ temporis. In amicitiâ autem nihil fictum, nihil simulatum; et, quicquid in eâ est, id est verum et voluntarium. Quapropter a naturâ mihi videtur potius, quàm ab indigentiâ, orta amicitia, et applicatione magis animi cum quodam sensu amandi,

quàm cogitatione, quantum illa res utilitatis esset habitura. Quod quidem quale sit, etiam in bestiis quibusdam animadverti potest; quæ ex se natos ita amant ad quoddam tempus, et ab eis ita amantur, ut facilè earum sensus appareat; quod in homine multo est evidentius; primùm, ex eâ caritate quæ est inter natos et parentes, quæ dirimi, nisi detestabili scelere, non potest: deinde, cùm similis sensus exstitit amoris, si aliquem nacti sumus, cujus cum moribus et naturâ congruamus, quòd in eo quasi lumen aliquod probitatis et virtutis perspicere videamur. Nihil est enim amabilius virtute, nihil, quod magis alliciat ad diligendum: quippe cùm, propter virtutem et probitatem, eos etiam, quos nunquam vidimus, quodam modo diligamus. Quis est, qui C. Fabricii, Manî Curii, non cum caritate aliquâ et benevolentiâ memoriam usurpet, quos nunquam viderit? Quis autem est, qui Tarquinium Superbum, qui Sp. Cassium, Sp. Mælium, non oderit? Cum duobus ducibus de imperio in Italiâ decertatum, Pyrrho et Hannibale: ab altero, propter probitatem ejus, non nimis alienos animos habemus: alterum, propter crudelitatem, semper hæc civitas oderit.

IX. Quòd si tanta vis probitatis est, ut eam, vel in eis quos nunquam vidimus, vel, quod magis est, in hoste etiam diligamus; quid mirum, si animi hominum moveantur, cùm eorum, quibuscum usu conjuncti esse possunt, virtutem et bonitatem perspicere videantur? Quanquam confirmatur amor et beneficio accepto, et studio perspecto, et consuetudine adjunctâ; quibus rebus ad illum primum motum animi et amoris adhibitis, admirabilis quædam exardescit benevolentiæ magnitudo: quam si qui putant ab imbecillitate proficisci, ut sit, per quem quisque assequatur, quod desideret; humilem sanè relinquunt et minimè generosum, ut ita dicam, ortum amicitiæ, quam ex inopiâ atque indigentiâ natam volunt. Quod si ita esset; ut quisque minimum in se esse arbitraretur, ita ad amicitiam esset aptissimus; quod longè secus est. Ut enim quisque sibi plurimùm confidit, et ut quisque maximè virtute et sapientiâ sic munitus est, ut nullo egeat, suaque omnia in se ipso posita judicet, ita in amicitiis expetendis colendisque maximè excellit. Quid enim Africanus indigens mei? minimè hercle; ac ne ego quidem illius: sed ego admiratione quâdam virtutis ejus, ille vicissim opinione fortasse nonnullâ, quam de meis moribus habebat, me dilexit;

auxit benevolentiam consuetudo. Sed, quanquam utilitates multæ et magnæ consecutæ sunt, non sunt tamen ab earum spe causæ diligendi profectæ. Ut enim benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam (neque enim beneficium fœneramur, sed naturâ propensi ad liberalitatem sumus); sic amicitiam, non spe mercedis adducti, sed, quòd omnis ejus fructus in ipso amore inest, expetendam putamus. Ab iis, qui pecudum ritu ad voluptatem omnia referunt, longè dissentimus: nec mirum: nihil enim altum, nihil magnificum ac divinum, suspicere possunt, qui suas omnes cogitationes abjecerunt in rem tam humilem, tamque contemptam. Quamobrem hos quidem ab hoc sermone removeamus: ipsi autem intelligamus, naturâ gigni sensum diligendi, et benevolentiæ caritatem, factâ significatione probitatis: quam qui appetiverunt, applicant sese et propiùs admovent, ut et usu ejus, quem diligere cœperunt, fruantur, et moribus; sintque pares in amore et æquales, propensioresque ad bene merendum, quàm ad reposcendum; atque hæc inter eos sit honesta certatio: sic et utilitates ex amicitiâ maximæ capientur; et erit ejus ortus a naturâ, quàm ab imbecillitate, et gravior et verior: nam, si utilitas amicitias conglutinaret, eadem commutata dissolveret: sed, quia natura mutari non potest, idcirco veræ amicitiæ sempiternæ sunt. Ortum quidem amicitiæ videtis, nisi quid ad hæc fortè vultis. *Fannius*. Tu verò perge, Læli: pro hoc enim, qui minor est natu, meo jure respondeo. *Scævola*. Rectè tu quidem: quamobrem audiamus.

X. *Lælius*. Audite ergo, optimi viri, ea quæ sæpissimè inter me et Scipionem de amicitiâ disserebantur; quanquam ille quidem nihil difficilius esse dicebat, quàm amicitiam usque ad extremum vitæ permanere: nam, vel ut non idem expediret utrique, incidere sæpe; vel ut de republicâ non idem sentirent: mutari etiam mores hominum sæpe dicebat, aliàs adversis rebus, aliàs ætate ingravescente: atque earum rerum exemplum ex similitudine capiebat ineuntis ætatis, quòd summi puerorum amores sæpe unà cum prætextâ ponerentur: sin autem ad adolescentiam perduxissent, dirimi tamen interdum contentione vel uxoriæ conditionis, vel commodi alicujus, quòd idem adipisci uterque non posset: quòd si qui longiùs in amicitiâ provecti essent, tamen sæpe labefactari, si in honoris contentionem incidissent; pestem enim majorem esse nullam in amicitiis, quàm in plerisque pecuniæ cupi-

ditatem; in optimis quibusque honoris certamen et gloriæ: ex quo inimicitias maximas sæpe inter amicissimos exstitisse; magna enim dissidia, et plerumque justa nasci, cùm aliquid ab amicis, quod rectum non esset, postularetur; ut aut libidinis ministri, aut adjutores essent ad injuriam; quod qui recusarent, quamvis honestè id facerent, jus tamen amicitiæ deserere arguerentur ab iis, quibus obsequi nollent: illos autem, qui quidvis ab amico auderent postulare, postulatione ipsâ profiteri omnia se amici causâ esse facturos: eorum querelâ inveteratas non modò familiaritates extingui solere, sed etiam odia gigni sempiterna. Hæc ita multa quasi fata impendere amicitiis, ut omnia subterfugere non modò sapientiæ, sed etiam felicitatis, diceret sibi videri.

XI. Quamobrem id primùm videamus, si placet, quatenus amor in amicitiâ progredi debeat: num, si Coriolanus habuit amicos, ferre contra patriam arma illi cum Coriolano debuêre? num Viscellinum amici, regnum appetentem, num Sp. Mælium, debuerunt juvare? Tib. quidem Gracchum, rempublicam vexantem, a Q. Tuberone æqualibusque amicis derelictum videbamus. At C. Blosius, Cumanus, hospes familiæ vestræ, Scævola, cùm ad me, qui aderam Lænati et Rupilio consulibus in consilio, deprecatum venisset, hanc, ut sibi ignoscerem, causam afferebat, quòd tanti Tib. Gracchum fecisset, ut, quicquid ille vellet, sibi faciendum putaret. Tum ego: Etiamne, si te in Capitolium faces ferre vellet? Nunquam, inquit, voluisset id quidem. Sed, si voluisset? Paruissem. Videtis, quàm nefaria vox: et (hercle) ita fecit, vel plus etiam, quàm dixit: non enim paruit ille Tib. Gracchi temeritati, sed præfuit: nec se comitem illius furoris, sed ducem, præbuit. Itaque, hâc amentiâ, quæstione novâ perterritus, in Asiam profugit: ad hostes se contulit; pœnas reipublicæ graves justasque persolvit. Nulla est igitur excusatio peccati, si amici causâ peccaveris: nam, cùm conciliatrix amicitiæ virtutis opinio fuerit, difficile est amicitiam manere, si a virtute defeceris. Quòd si rectum statuerimus, vel concedere amicis quicquid velint, vel impetrare ab iis quicquid velimus, perfectâ quidem sapientiâ simus, si nihil habeat res vitii: sed loquimur de iis amicis qui ante oculos sunt, quos videmus, aut de quibus memoriam accepimus, aut quos novit vita communis. Ex hoc numero nobis exempla sumenda sunt, et eorum quidem maximè, qui ad sapientiam proximè accedunt.

Videmus Papum Æmilium C. Luscino familiarem fuisse (sic a patribus accepimus), bis unà consules, et collegas in censurâ: tum et cum iis, et inter se, conjunctissimos fuisse Manium Curium et T. Coruncanium, memoriæ proditum est: igitur ne suspicari quidem possumus, quenquam horum ab amico quippiam contendisse, quod contra fidem, contra jusjurandum, contra rempublicam esset: nam hoc quidem in talibus viris quid attinet dicere, 'Si contendisset, scio impetraturum non fuisse?' cùm illi sanctissimi viri fuerint: æquè autem nefas sit, tale aliquid et facere rogatum, et rogare. At verò Tib. Gracchum sequebantur C. Carbo, C. Cato, et minimè tum quidem Caius frater, nunc idem acerrimus.

XII. Hæc igitur lex in amicitiâ sanciatur, ut neque rogemus res turpes, nec faciamus rogati; turpis enim excusatio est et minimè accipienda, cùm in ceteris peccatis, tum si quis contra rempublicam se amici causâ fecisse fateatur. Etenim eo loco, Fanni et Scævola, locati sumus, ut nos longè prospicere oporteat futuros casus reipublicæ. Deflexit enim jam aliquantulum de spatio curriculoque consuetudo majorum. Tib. Gracchus regnum occupare conatus est; vel regnavit is quidem paucos menses Num quid simile populos Romanus audierat, aut viderat? Hunc, etiam post mortem, secuti amici et propinqui, quid in P. Nasiam Scipionem effecerint, sine lacrymis non queo dicere: nam Carbonem, quoquo modo potuimus, propter recentem pœnam Tib. Gracchi, sustinuimus. De C. Gracchi autem tribunatu, quid expectem, non libet augurari. Serpit deinde res, quæ proclivius ad perniciem, cùm semel cœpit, labitur. Videtis, in tabellâ jam antè quanta sit facta labes, primò Gabiniâ lege, biennio autem pòst, Cassiâ. Videre jam videor populum a senatu disjunctum, multitudinisque arbitrio res maximas agi. Plures enim discent, quemadmodum hæc fiant, quàm quemadmodum his resistatur. Quorsum hæc? Quia sine sociis nemo quicquam tale conatur. Præcipiendum est igitur bonis, ut, si in ejusmodi amicitias ignari casu aliquo inciderint, ne existiment ita se alligatos, ut ab amicis, magnâ aliquâ re in rempublicam peccantibus, non discedant. Improbis autem pœna statuenda est; nec verò minor iis qui secuti erunt alterum, quàm iis qui ipsi fuerint impietatis duces. Quis clarior in Græciâ Themistocle? quis potentior? qui, cùm, imperator bello Persico, servitute Græciam liberâsset, propterque invidiam in exilium

pulsus esset, ingratæ patriæ injuriam non tulit, quam ferre debuit: fecit idem, quod, viginti annis antè, apud nos fecerat Coriolanus. His adjutor contra patriam inventus est nemo; itaque mortem sibi uterque conscivit. Quare talis improborum consensio non modò excusatione amicitiæ tegenda non est, sed potiùs omni supplicio vindicanda; ut ne quis sibi concessum putet amicum vel bellum patriæ inferentem sequi: quod quidem, ut res cœpit ire, haud scio an aliquando futurum sit. Mihi autem non minori curæ est, qualis respublica post mortem meam futura sit, quàm qualis hodie sit.

XIII. Hæc igitur prima lex amicitiæ sanciatur, ut ab amicis honesta petamus, amicorum causâ honesta faciamus; nec expectemus quidem, dum rogemur: studium semper adsit; cunctatio absit. Consilium verò dare gaudeamus liberè: plurimùm in amicitiâ amicorum bene suadentium valeat auctoritas; eaque et adhibeatur ad monendum, non modò apertè, sed etiam acriter, si res postulabit; et adhibitæ pareatur. Nam quibusdam, quos audio sapientes habitos in Græciâ, placuisse opinor mirabilia quædam, sed nihil est, quod illi non persequantur suis argutiis: partim fugiendas esse nimias amicitias, ne necesse sit unum sollicitum esse pro pluribus: satis superque esse sibi suarum cuique rerum; alienis nimis implicari molestum esse; commodissimum esse, quàm laxissimas habenas habere amicitiæ, quas vel adducas, cùm velis, vel remittas: caput enim esse ad beatè vivendum securitatem; quâ frui non possit animus, si tanquam parturiat unus pro pluribus. Alios autem dicere aiunt multo etiam inhumaniùs, (quem locum breviter perstrinxi paulo antè) præsidii adjumentique causâ, non benevolentiæ neque caritatis, amicitias esse expetendas: itaque, ut quisque minimum firmitatis habeat, minimumque virium, ita amicitias appetere maximè: ex eo fieri ut mulierculæ magis amicitiarum præsidia quærant, quàm viri; et inopes, quàm opulenti; et calamitosi, quàm ii qui putentur beati. O præclaram sapientiam! Solem enim e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vitâ tollunt; quâ a diis immortalibus nihil melius habemus, nihil jucundius. Quæ est enim ista securitas? specie quidem blanda, sed reapse multis locis repudianda. Neque enim est consentaneum, ullam honestam rem actionemve, ne sollicitus sis, aut non suscipere, aut susceptam deponere. Quòd si curam fugimus, virtus fugienda est; quæ, necesse est, cum

aliquâ curâ res sibi contrarias aspernetur atque oderit; ut bonitas malitiam, temperantia libidinem, ignaviam fortitudo. Itaque videas rebus injustis justos maximè dolere, imbecillibus fortes, flagitiosis modestos. Ergo hoc proprium est animi bene constituti, et lætari bonis rebus, et dolere contrariis. Quamobrem, si cadit in sapientem animi dolor (qui profectò cadit, nisi ex ejus animo extirpatam humanitatem arbitremur,) quæ causa est, cur amicitiam funditus tollamus e vitâ, ne aliquas propter eam suscipiamus molestias? Quid enim interest, motu animi sublato, non dico inter hominem et pecudem, sed inter hominem et saxum aut truncum, aut quidvis generis ejusdem? Neque enim sunt isti audiendi, qui virtutem duram, et quasi ferream, esse volunt; quæ quidem est, cùm multis in rebus, tum in amicitiâ, tenera atque tractabilis; ut et bonis amici quasi diffundantur, et incommodis contrahantur. Quamobrem angor iste, qui pro amico sæpe capiendus est, non tantum valet, ut tollat e vitâ amicitiam; non plus, quàm ut virtutes, quia nonnullas curas et molestias afferunt, repudientur.

XIV. Cùm autem contrahat amicitiam (ut suprà dixi) si qua significatio virtutis eluceat, ad quam se similis animus applicet et adjungat; id cùm contingit, amor exoriatur, necesse est. Quid enim tam absurdum, quàm delectari multis inanibus rebus, ut honore, ut gloriâ, ut ædificio, ut vestitu, cultuque corporis; animo autem virtute prædito, eo, qui vel amare, vel (ut ita dicam) redamare possit, non admodum delectari? Nihil est enim remuneratione benevolentiæ, nihil vicissitudine studiorum officiorumque, jucundius. Quòd si etiam illud addimus, quod rectè addi potest, nihil esse, quod ad se rem ullam tam illiciat et tam attrahat, quàm ad amicitiam similitudo; concedetur profectò, verum esse, ut bonos boni diligant, adsciscantque sibi quasi propinquitate conjunctos atque naturâ: nihil est enim appetentius similium sui, nihil rapacius, quàm natura. Quamobrem hoc quidem, Fanni et Scævola, constat, ut opinor, bonis inter bonos quasi necessariam benevolentiam esse; qui est amicitiæ fons a naturâ constitutus. Sed eadem bonitas etiam ad multitudinem pertinet: non est enim inhumana virtus, neque immunis, neque superba; quæ etiam populos universos tueri, eisque optimè consulere, soleat: quod non faceret profectò, si a caritate vulgi abhorreret. Atque etiam mihi quidem videntur, qui utilitatis causâ fingunt amicitias, ama-

bilissimum nodum amicitiæ tollere: non enim tam utilitas parta per amicum, quàm amici amor ipse, delectat; tumque illud fit, quod ab amico est profectum, jucundum, si cum studio est profectum; tantumque abest, ut amicitiæ propter indigentiam colantur, ut ii, qui, opibus et copiis, maximèque virtute præditi (in quâ plurimum est præsidii), minimè alterius indigeant, liberalissimi sint et beneficentissimi. Atque haud scio, an ne opus sit quidem, nihil unquam omnino deesse amicis. Ubi enim studia nostra viguissent, si nunquam consilio, nunquam operâ nostrâ, nec domi nec militiæ, Scipio eguisset? Non igitur utilitatem amicitia, sed utilitas amicitiam, consecuta est.

XV. Non ergo erunt homines deliciis diffluentes audiendi, si quando de amicitiâ, quam nec usu nec ratione habent cognitam, disputabunt. Nam quis est, prô deûm fidem atque hominum! qui velit, ut neque diligat quenquam, nec ipse ab ullo diligatur, circumfluere omnibus copiis, atque in omnium rerum abundantiâ vivere? Hæc enim est tyrannorum vita; in quâ nimirum nulla fides, nulla caritas, nulla stabilis benevolentiæ potest esse fiducia; omnia semper suspecta atque sollicita; nullus locus amicitiæ. Quis enim aut eum diligat, quem metuit; aut eum, a quo se metui putat? Coluntur tamen simulatione duntaxat ad tempus. Quòd si forte (ut fit plerumque) ceciderint; tum intelligitur, quàm fuerint inopes amicorum: quod Tarquinium dixisse ferunt, exulantem se intellexisse, quos fidos amicos habuisset, quos infidos, cùm jam neutris gratiam referre posset: quanquam miror, illâ superbiâ et importunitate, si quenquam habere potuit. Atque ut hujus, quem dixi, mores veros amicos parare non potuêre; sic multorum opes præpotentium excludunt amicitias fideles. Non enim solùm ipsa Fortuna cæca est; sed eos etiam plerumque efficit cæcos, quos complexa est. Itaque efferuntur illi fere fastidio et contumaciâ; neque quicquam insipiente fortunato intolerabilius fieri potest. Atque hoc quidem videre licet, eos, qui antea commodis fuerunt moribus, imperio, potestate, prosperis rebus, immutari; spernique ab iis veteres amicitias, indulgeri novis. Quid autem stultius, quam (cùm plurimum copiis, facultatibus, opibus possint) cetera parare, quæ parantur pecuniâ, equos, famulos, vestem egregiam, vasa pretiosa; amicos non parare, optimam et pulcherrimam vitæ, ut ita dicam, supellectilem? Etenim, cetera cùm parant,

cui parent, nesciunt, nec cujus causâ laborent: ejus enim est istorum quidque, qui vincit viribus; amicitiarum sua cuique permanet stabilis et certa possessio; ut, etiam si illa maneant, quæ sunt quasi dona Fortunæ, tamen vita, inculta et deserta ab amicis, non possit esse jucunda. Sed hæc hactenus.

XVI. Constituendi autem sunt, qui sint in amicitiâ fines, et quasi termini, diligendi; de quibus tres video sententias ferri; quarum nullam probo: unam, ut eodem modo erga amicum affecti simus, quo erga nosmet ipsos: alteram, ut nostra in amicos benevolentia illorum erga nos benevolentiæ pariter æqualiterque respondeat: tertiam, ut, quanti quisque se ipse facit, tanti fiat ab amicis. Harum trium sententiarum nulli prorsus assentior; nec enim illa prima vera est, ut, quemadmodum in se quisque, sic in amicum sit animatus. Quàm multa enim, quæ nostrâ causâ nunquam faceremus, facimus causâ amicorum? precari ab indigno, supplicare; tum acerbiùs in aliquem invehi, insectarique vehementiùs; quæ in nostris rebus non satis honestè, in amicorum fiunt honestissimè: multæque res sunt, in quibus de suis commodis viri boni multa detrahunt, detrahique patiuntur, ut iis amici potiùs, quàm ipsi, fruantur. Altera sententia est, quæ definit amicitiam paribus officiis ac voluntatibus. Hoc quidem est nimis exiguè et exiliter ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et datorum. Ditior mihi et affluentior videtur esse vera amicitia; nec observare restrictè, ne plus reddat quàm acceperit; neque enim verendum est, ne quid excidat, aut ne quid in terram defluat, aut ne plus æquo quid in amicitiam congeratur. Tertius verò ille finis deterrimus, ut, quanti quisque se ipse faciat, tanti fiat ab amicis: sæpe enim in quibusdam aut animus abjectior est, aut spes amplificandæ fortunæ fractior. Non est igitur amici, talem esse in eum, qualis ille in se est; sed potiùs eniti, et efficere, ut amici jacentem animum excitet, inducatque spem cogitationemque meliorem. Alius igitur finis veræ amicitiæ constituendus est, si priùs, quid maximè reprehendere Scipio solitus sit, edixero. Negabat ullam vocem inimiciorem amicitiæ potuisse reperiri, quàm ejus, qui dixisset, ita amare oportere, ut si aliquando esset osurus: nec verò se adduci posse, ut hoc, quemadmodum putaretur, a Biante esse dictum crederet, qui sapiens habitus esset unus e septem; sed impuri cujusdam, aut ambitiosi, aut omnia ad suam potentiam

revocantis, esse sententiam. Quonam enim modo quisquam amicus esse poterit, cui se putabit inimicum esse posse? Quinetiam necesse erit cupere et optare, ut quàm sæpissime peccet amicus, quo plures det sibi tanquam ansas ad reprehendendum: rursum autem rectè factis commodisque amicorum necesse erit angi, dolere, invidere: quare hoc quidem præceptum, cujuscunque est, ad tollendam amicitiam valet. Illud potiùs præcipiendum fuit, ut eam diligentiam adhiberemus in amicitiis comparandis, ut nequando amare inciperemus eum, quem aliquando odisse possemus. Quinetiam, si minùs felices in diligendo fuissemus, ferendum id Scipio potiùs, quàm inimicitiarum tempus cogitandum, putabat.

XVII. His igitur finibus utendum arbitror, ut, cùm emendati mores amicorum sint, tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum, voluntatum, sine ullâ exceptione, communitas; ut, etiam si qua fortuna acciderit, ut minùs justæ amicorum voluntates adjuvandæ sint, in quibus eorum aut caput agatur, aut fama, declinandum sit de viâ, modò ne summa turpitudo sequatur. Est enim quatenus amicitiæ dari venia possit: nec verò negligenda est fama: nec mediocre telum ad res gerendas existimare oportet benevolentiam civium: quam blanditiis et assentationibus colligere turpe est: virtus, quam sequitur caritas, minimè repudianda est. Sed sæpe, redeo enim ad Scipionem, cujus omnis sermo erat de amicitiâ, querebatur, quòd omnibus in rebus homines diligentiores essent; ut, capras et oves quot quisque haberet, dicere posset; amicos quot haberet, non posset dicere; et in illis quidem parandis adhibere curam, in amicis eligendis negligentes esse: nec habere quasi signa quædam et notas, quibus eos, qui ad amicitiam essent idonei, judicarent. Sunt igitur firmi, et stabiles, et constantes, eligendi; cujus generis est magna penuria: et judicare difficile est sanè, nisi expertum; experiendum autem est in ipsâ amicitiâ: ita præcurrit amicitia judicium, tollitque experiendi potestatem. Est igitur prudentis, sustinere, ut currum, sic impetum benevolentiæ; quo utamur quasi equis tentatis, sic amicitiis, aliquâ parte periclitatis moribus amicorum. Quidam sæpe in parvâ pecuniâ perspiciuntur, quàm sint leves; quidam, quos parva movere non potuit, cognoscuntur in magnâ: sin verò erunt aliqui reperti, qui pecuniam præferre amicitiæ, sordidum existiment; ubi eos inveniemus, qui honores, magistratus, imperia, potestates

opes, amicitiæ non anteponent? ut, cùm ex alterâ parte proposita hæc sint, ex alterâ jus amicitiæ, non multo illa malint? Imbecilla enim natura est ad contemnendam potentiam; quam etiam si neglectâ amicitiâ consecuti sunt, excusatum iri se arbitrantur, quia non sine magnâ causâ sit neglecta amicitia. Itaque veræ amicitiæ difficillimè reperiuntur in iis, qui in honoribus reque publicâ versantur: ubi enim istum invenias, qui honorem amici anteponat suo? Quid? hæc ut omittam, quàm graves, quam difficiles, plerisque videntur calamitatum societates! ad quas non est facile inventu qui descendant. Quanquam Ennius rectè:

"Amicus certus in re incertâ cernitur:"

tamen hæc duo levitatis et infirmitatis plerosque convincunt; si aut in bonis rebus contemnunt, aut in malis deserunt.

XVIII. Qui igitur utrâque in re gravem, constantem, stabilem se in amicitiâ præstiterit, hunc ex maximè raro hominum genere judicare debemus, et pæne divino. Firmamentum autem stabilitatis constantiæque ejus, quam in amicitiâ quærimus, fides est: nihil enim est stabile, quod infidum est. Simplicem præterea, et communem, et consentientem, et qui rebus iisdem moveatur, eligi par est: quæ omnia pertinent ad fidelitatem: neque enim fidum potest esse multiplex ingenium et tortuosum; neque verò, qui non iisdem rebus movetur, naturâque consentit, aut fidus aut stabilis potest esse. Addendum eodem est, ut ne criminibus aut inferendis delectetur, aut credat oblatis: quæ omnia pertinent ad eam, quam jamdudum tracto, constantiam. Ita fit verum illud, quod initio dixi, amicitiam, nisi inter bonos, esse non posse. Est enim boni viri (quem eundem sapientem licet dicere) hæc duo tenere in amicitiâ: primùm, nequid fictum sit, neve simulatum: apertè enim vel odisse, magis ingenui est, quàm fronte occultare sententiam; deinde, non solùm ab aliquo allatas criminationes repellere, sed ne ipsum quidem esse suspiciosum, semper aliquid existimantem ab amico esse violatum. Accedat huc suavitas quædam oportet sermonum atque morum, haudquaquam mediocre condimentum amicitiæ. Tristitia autem, et in omni re severitas, habet illa quidem gravitatem: sed amicitia remissior esse debet, et liberior, et dulcior, et ad omnem comitatem facilitatemque proclivior.

XIX. Existit autem hoc loco quædam quæstio subdifficilis: numquando amici novi, digni amicitiâ, veteribus sint anteponendi, ut equis vetulis teneros anteponere solemus. Indigna homine dubitatio: non enim esse debent amicitiarum, sicut aliarum rerum satietates. Veterrima quæque (ut ea vina, quæ vetustatem ferunt) esse debent suavissima; verumque illud est, quod dicitur, 'multos modios salis simul edendos esse,' ut amicitiæ munus expletum sit; novitates autem, si spem afferunt, ut, tanquam in herbis non fallacibus, fructus appareat, non sunt illæ quidem repudiandæ: vetustas tamen loco suo conservanda est; maxima est enim vis vetustatis et consuetudinis. Quin ipso equo, cujus modò mentionem feci, si nulla res impediat, nemo est, qui non eo, quo consuevit, libentiùs, utatur quàm intractato et novo. Nec verò in hoc quod est animal, sed in iis etiam quæ sunt inanimata, consuetudo valet: cùm locis etiam ipsis montuosis delectemur et silvestribus, in quibus diutiùs commorati sumus. Sed maximum est in amicitiâ, superiorem parem esse inferiori: sæpe enim excellentiæ quædam sunt, qualis erat Scipionis in nostro, ut ita dicam, grege. Nunquam se ille Philo, nunquam Rupilio, nunquam Mummio anteposuit, nunquam inferioris ordinis amicis. Q. verò Maximum, fratrem, egregium virum, omnino sibi nequaquam parem, quòd is anteibat ætate, tanquam superiorem colebat; suosque omnes per se esse ampliores volebat. Quod faciendum imitandumque est omnibus: ut, si quam præstantiam virtutis, ingenii, fortunæ consecuti sunt, impertiant eam suis, communicentque cum proximis: ut, si parentibus nati sint humilibus, si propinquos habeant imbecilliores vel animo vel fortunâ, eorum augeant opes, eisque honori sint et dignitati: ut, in fabulis, qui aliquamdiu, propter ignorationem stirpis et generis, in famulatu fuerint, cùm cogniti sunt, et aut deorum aut regum filii inventi, retinent tamen caritatem in pastores, quos patres multos annos esse duxerunt. Quod quidem est multo profectò magis in veris patribus certisque faciendum: fructus enim ingenii et virtutis, omnisque præstantiæ, tum maximus capitur, cùm in proximum quemque confertur.

XX. Ut igitur ii, qui sunt in amicitiæ conjunctionisque necessitudine superiores, exæquare se cum inferioribus debent; sic inferiores non dolere se a suis aut ingenio, aut fortunâ, aut dignitate superari; quorum plerique aut queruntur semper aliquid, aut etiam

exprobrant; eoque magis, si habere se putant, quod officiosè, et amicè, aut cum labore aliquo suo factum queant dicere. Odiosum sanè genus hominum officia exprobrantium; quæ meminisse debet is, in quem collata sunt, non commemorare, qui contulit. Quamobrem, ut ii, qui superiores sunt, submittere se debent in amicitiâ; sic quodam modo inferiores extollere. Sunt enim quidam, qui molestas amicitias faciunt, cùm ipsi se contemni putant; quod non fere contingit, nisi iis qui etiam contemnendos se arbitrantur; qui hâc opinione, non modò verbis, sed etiam opere levandi sunt. Tantum autem cuique tribuendum, primùm, quantum ipse efficere possis; deinde etiam, quantum ille, quem diligas atque adjuves, sustinere. Non enim tu possis, quantumvis licet excellas, omnes tuos ad honores amplissimos producere: ut Scipio P. Rutilium potuit consulem efficere, fratrem ejus Lucium non potuit. Quòd si etiam possis quidvis deferre ad alterum, videndum est tamen, quid ille possit sustinere. Omnino amicitiæ, corroboratis jam confirmatisque et ingeniis et ætatibus, judicandæ sunt; nec, si qui ineunte ætate venandi aut pilæ studiosi fuerint, eos habere necessarios oportet, quos tum eodem studio præditos dilexerunt: isto enim modo nutrices et pædagogi, jure vetustatis, plurimum benevolentiæ postulabunt; qui negligendi quidem non sunt, sed alio quodam modo colendi: aliter amicitiæ stabiles permanere non possunt: dispares enim mores disparia studia sequuntur, quorum dissimilitudo dissociat amicitias. Nec ob aliam causam ullam boni improbis, improbi bonis, amici esse non possunt, nisi quòd tanta est inter eos, quanta maxima potest esse, morum studiorumque distantia. Rectè etiam præcipi potest in amicitiis, ne intemperata quædam benevolentia, quod persæpe fit, impediat magnas utilitates amicorum. Nec enim, ut ad fabulas redeam, Trojam Neoptolemus capere potuisset, si Lycomedem, apud quem erat educatus, multis cum lacrymis iter suum impedientem, audire voluisset. Et sæpe incidunt magnæ res, ut discedendum sit ab amicis: quas qui impedire vult, quòd desiderium non facilè ferat, is et infirmus est mollisque naturâ, et ob eam ipsam causam in amicitiâ parùm justus. Atque in omni re considerandum est, et quid postules ab amico, et quid patiare a te impetrari.

XXI. Est etiam quasi quædam calamitas in amicitiis dimittendis nonnunquam necessaria: jam enim a

sapientium familiaritatibus ad vulgares amicitias oratio nostra delabitur. Erumpunt sæpe vitia amicorum tum in ipsos amicos, tum in alienos; quorum tamen ad amicos redundet infamia. Tales igitur amicitiæ sunt remissione usûs eluendæ, et, ut Catonem dicere audivi, dissuendæ magis quàm discindendæ; nisi quædam admodum intolerabilis injuria exarserit, ut neque rectum neque honestum sit, neque fieri possit, ut non statim alienatio disjunctioque facienda sit. Si autem aut morum aut studiorum commutatio quædam, ut fieri solet, facta erit, aut in reipublicæ partibus dissensio intercesserit, (loquor enim jam, ut paulò antè dixi, non de sapientium, sed de communibus amicitiis) cavendum erit, ne non solùm amicitiæ depositæ, sed inimicitiæ etiam susceptæ videantur: nihil enim est turpius, quàm cum eo bellum gerere, quîcum familiariter vixeris. Ab amicitiâ Q. Pompeii meo nomine se removerat, ut scitis, Scipio: propter dissensionem autem, quæ erat in republicâ, alienatus est a collegâ nostro Metello. Utrumque egit graviter, auctoritate, et offensione animi non acerbâ. Quamobrem primùm danda opera est, nequa amicorum discidia fiant; sin tale aliquid evenerit, ut extinctæ potiùs amicitiæ, quàm oppressæ esse videantur. Cavendum verò, ne etiam in graves inimicitias convertant se amicitiæ: ex quibus jurgia, maledicta, contumeliæ gignuntur; quæ tamen si tolerabilia erunt, ferendæ sunt, et hic honos veteri amicitiæ tribuendus, ut is in culpâ sit, qui faciat, non qui patiatur injuriam. Omnino omnium horum vitiorum atque incommodorum una cautio est, atque una provisio; ut ne nimis citò diligere incipiant, neve non dignos. Digni autem sunt amicitiâ, quibus in ipsis inest causa, cur diligantur. Rarum genus, (et quidem omnia præclara rara) nec quicquam difficilius, quàm reperire, quod sit omni ex parte in suo genere perfectum. Sed plerique neque in rebus humanis quicquam bonum nôrunt, nisi quod fructuosum sit; et amicos, tanquam pecudes, eos potissimùm diligunt, ex quibus sperant se maximum fructum esse capturos: ita pulcherrimâ illâ et maximè naturali carent amicitiâ, per se et propter se expetendâ: nec ipsi sibi exemplo sunt, hæc vis amicitiæ qualis et quanta sit: ipse enim se quisque diligit, non ut aliquam a se ipse mercedem exigat caritatis suæ, sed quòd per se sibi quisque carus est: quod nisi idem in amicitiam transferatur, verus amicus nunquam reperietur; est enim is quidem tanquam

alter idem. Quòd si hoc apparet in bestiis, volucribus, nantibus, agrestibus, cicuribus, feris, primùm ut se diligant ipsæ (id enim pariter cum omni animante nascitur); deinde, ut requirant atque appetant, ad quas se applicent ejusdem generis animantes; idque faciunt cum desiderio, et cum quâdam similitudine amoris humani; quanto id magis in homine fit naturâ, qui et se ipse diligit, et alterum anquirit, cujus animum ita cum suo misceat, ut efficiat pæne unum ex duobus!

XXII. Sed plerique perversè, ne dicam impudenter, amicum habere talem volunt, quales ipsi esse non possunt; quæque ipsi non tribuunt amicis, hæc ab iis desiderant. Par est autem, primùm ipsum esse virum bonum, tum alterum similem sui quærere. In talibus ea, quam jamdudum tractamus, stabilitas amicitæ confirmari potest; cùm homines, benevolentiâ conjuncti, primùm cupiditatibus iis, quibus ceteri serviunt, imperabunt; deinde æquitate justitiâque gaudebunt; omniaque alter pro altero suscipiet; neque quicquam unquam, nisi honestum et rectum, alter ab altero postulabit; neque solùm colent inter se ac diligent, sed etiam verebuntur: nam maximum ornamentum amicitiæ tollit, qui ex eâ tollit verecundiam. Itaque in iis perniciosus est error, qui existimant, libidinum peccatorumque omnium patere in amicitiâ licentiam. Virtutum amicitia adjutrix a naturâ data est, non vitiorum comes; ut, quoniam solitaria non posset virtus ad ea, quæ summa sunt, pervenire, conjuncta et consociata cum alterâ perveniret: quæ si quos inter societas aut est, aut fuit, aut futura est, eorum est habendus, ad summum naturæ bonum, optimus beatissimusque comitatus. Hæc est, inquam, societas, in quâ omnia insunt, quæ putant homines expetenda; honestas, gloria, tranquillitas animi, atque jucunditas: ut et, cùm hæc adsint, beata vita sit, et sine his esse non possit. Quod cùm optimum maximumque sit, si id volumus adipisci, virtuti opera danda est; sine quâ neque amicitiam, neque ullam rem expetendam, consequi possumus: eâ verò neglectâ, qui se amicos habere arbitrantur, tum se denique errâsse sentiunt, cùm eos gravis aliquis casus experiri cogit. Quocirca (dicendum est enim sæpius) cùm judicâris, diligere oportet; non, cùm dilexeris, judicare. Sed, cùm multis in rebus negligentiâ plectimur, tum maximè in amicis et deligendis et colendis: præposteris enim utimur consiliis, et acta agi-

mus; quod vetamur vetere proverbio. Nam implicati ultro et citro, vel usu diuturno, vel etiam officiis, repentè in medio cursu amicitias, exortâ aliquâ offensione, dirumpimus.

XXIII. Quo etiam magis vituperanda est rei maximè necessariæ tanta incuria. Una est enim amicitia in rebus humanis, de cujus utilitate omnes uno ore consentiunt; quanquam a multis ipsa virtus contemnitur, et venditatio quædam atque ostentatio esse dicitur. Multi divitias despiciunt, quos parvo contentos tenuis victus cultusque delectat: honores verò, quorum cupiditate quidam inflammantur, quàm multi ita contemnunt, ut nihil inanius, nihil esse levius existiment! itemque cetera, quæ quibusdam admirabilia videntur, permulti sunt, qui pro nihilo putent. De amicitiâ omnes ad unum idem sentiunt; et ii, qui ad rempublicam se contulerunt, et ii, qui rerum cognitione doctrinâque delectantur, et ii, qui suum negotium gerunt otiosi: postremò ii, qui se totos tradiderunt voluptatibus, sine amicitiâ vitam esse nullam sentiunt, si modò velint aliquâ ex parte liberaliter vivere. Serpit enim, nescio quomodo, per omnium vitas amicitia; nec ullam ætatis degendæ rationem patitur esse expertem sui. Quinetiam, si quis eâ asperitate est et immanitate naturæ, congressus ut hominum fugiat atque oderit (qualem fuisse Athenis Timonem nescio quem accepimus), tamen is pati non possit, ut non anquirat aliquem, apud quem evomat virus acerbitatis suæ. Atque hoc maximè judicaretur, si quid tale posset contingere, ut aliquis nos deus ex hâc hominum frequentiâ tolleret, et in solitudine uspiam collocaret, atque ibi suppeditans omnium rerum, quas natura desiderat, abundantiam et copiam, hominis omnino aspiciendi potestatem eriperet. Quis tam esset ferreus, qui eam vitam ferre posset, cuique non auferret fructum voluptatum omnium solitudo? Verum ergo illud est, quod, a Tarentino Archytâ, ut opinor, dici solitum, nostros senes commemorare audivi, ab aliis senibus auditum: Si quis in cœlum ascendisset, naturamque mundi et pulchritudinem siderum perspexisset, insuavem illam admirationem ei fore, quæ jucundissima fuisset, [nisi] aliquem, cui narraret, habuisset. Sic natura solitarium nihil amat, semperque ad aliquod tanquam adminiculum annititur; quod in amicissimo quoque dulcissimum est.

XXIV. Sed, cùm tot signis eadem natura declaret, quid velit, anquirat, desideret; obsurdescimus tamen

nescio quomodo; nec ea, quæ ab eâ monemur, audimus. Est enim varius et multiplex usus amicitiæ; multæque causæ suspicionum offensionumque dantur; quas tum evitare, tum elevare, tum ferre sapientis est. Una illa sublevanda offensio est, ut et veritas in amicitiâ et fides retineatur: nam et monendi amici sæpe sunt, et objurgandi; et hæc accipienda amicè, cùm benevolè fiunt. Sed, nescio quomodo, verum est, quod in 'Andriâ' familiaris meus dicit:

"Obsequium amicos, veritas odium parit."

Molesta veritas, si quidem ex eâ nascitur odium, quod est venenum amicitiæ: sed obsequium multo molestius, quod, peccatis indulgens, præcipitem amicum ferri sinit. Maxima autem culpa in eo est, qui et veritatem aspernatur, et in fraudem obsequio impellitur. Omni igitur hâc in re habenda ratio et diligentia est, primùm, ut monitio acerbitate, deinde ut objurgatio contumeliâ careat: in obsequio autem (quoniam Terentiano verbo lubenter utimur) comitas adsit; assentatio, vitiorum adjutrix, procul amoveatur; quæ non modò amico, sed ne libero quidem digna est: aliter enim cum tyranno, aliter cum amico vivitur. Cujus autem aures veritati clausæ sunt, ut ab amico verum audire nequeat, hujus salus desperanda est.. Scitum est enim illud Catonis, ut multa, Meliùs de quibusdam acerbos inimicos mereri, quam eos amicos, qui dulces videantur: illos verum sæpe dicere, hos nunquam. Atque illud absurdum est, quòd ii, qui monentur, eam molestiam, quam debent capere, non capiunt; eam capiunt, quâ debent vacare. Peccâsse enim se non anguntur; objurgari molestè ferunt; quod contrà oportebat, delicto dolere, correctione gaudere.

XXV. Ut igitur et monere et moneri proprium est veræ amicitiæ; et alterum liberè facere, non asperè; alterum patienter accipere, non repugnanter; sic habendum est, nullam in amicitiis pestem esse majorem, quàm adulationem, blanditiam, assentationem: quamvis enim multis nominibus est hoc vitium notandum, levium hominum atque fallacium, ad voluntatem loquentium omnia, nihil ad veritatem. Cùm autem omnium rerum simulatio est vitiosa (tollit enim judicium veri, idque adulterat), tum amicitiæ repugnat maximè: delet enim veritatem, sine quâ nomen amicitiæ valere non potest. Nam, cùm amicitiæ vis sit in eo, ut unus quasi animus fiat ex pluribus; quî id

fieri poterit, si ne in uno quidem quoque unus animu
erit, idemque semper, sed varius, commutabilis, mul
tiplex? Quid enim potest esse tam flexibile, tam de
vium, quàm animus ejus, qui ad alterius non modo
sensum ac voluntatem, sed etiam vultum atque nu
tum convertitur?

"Negat quis? nego. Ait? aio. Postremò, impera
egomet mihi,
Omnia assentari,"

ut ait idem Terentius; sed ille in Gnathonis person
quod amici genus adhibere, omnino levitatis e
Multi autem Gnathonum similes cùm sint, loco, f
tunâ, famâ superiores; horum est assentatio molest
cùm ad vanitatem accessit auctoritas. Secerni auter
blandus amicus a vero, et internosci tam potest, ad
hibitâ diligentiâ, quàm omnia fucata et simulata a
sinceris atque veris. Concio, quæ ex imperitissimi
constat, tamen judicare solet, quid intersit inter po
pularem, id est, assentatorem et levem civem, et inte
constantem, severum, et gravem. Quibus blanditii
C. Papirius nuper influebat in aures concionis, cùm
ferret legem de tribunis plebis reficiendis! Dissua
simus nos. Sed nihil de me: de Scipione dicam li
bentiùs. Quanta illa, Dii immortales! fuit gravitas
quanta in oratione majestas! ut facilè ducem popul
Romani, non comitem, diceres: sed affuistis, et es
in manibus oratio: itaque lex popularis suffragii
populi repudiata est. Atque (ut ad me redeam) me
ministis, Q. Maximo, fratre Scipionis, et L. Mancin
consulibus, quàm popularis lex de sacerdotiis C. Lici
nii Crassi videbatur: cooptatio enim collegiorum a
populi beneficium transferebatur. Atque is primùm
instituit in forum versus agere cum populo: tame
illius vendibilem orationem religio deorum immorta
lium, nobis defendentibus, facilè vincebat. Atque i
actum est, prætore me, quinquennio antè quàm con
sul sum factus: itaque re magis, quàm auctoritate
causa illa defensa est.

XXVI. Quòd si in scenâ, [id est, in concione,] i
quâ rebus fictis et adumbratis loci plurimum est
tamen verum valet, si modò id patefactum et illustra
tum est: quid in amicitiâ fieri oportet, quæ tot
veritate perpenditur? in quâ nisi, ut dicitur, apertum
pectus videas, tuumque ostendas, nihil fidum, nihi
exploratum habeas: ne amare quidem, aut amari;
cùm, id quàm verè fiat, ignores. Quanquam ista as

sentatio, quamvis perniciosa sit, nocere tamen nemini potest, nisi ei, qui eam recipit, atque eâ delectatur: ita fit, ut is assentatoribus patefaciat aures suas maximê, qui ipse sibi assentetur, et se maximè ipse delectet. Omnino est amans sui virtus: optimè enim se ipsa novit, quàmque amabilis sit, intelligit; ego autem non de virtute nunc loquor, sed de virtutis opinione: virtute enim ipsâ non tam multi præditi esse, quàm videri volunt. Hos delectat assentatio: his fictus ad ipsorum voluntatem sermo cùm adhibetur, orationem illam vanam testimonium esse laudum suarum putant. Nulla est igitur hæc amicitia, cùm alter verum audire non vult, alter ad mentiendum paratus est. Nec parasitorum in comœdiis assentatio nobis faceta videretur, nisi essent Milites Gloriosi.

"Magnas verò agere gratias Thaïs mihi?"

Satis erat respondere, 'Magnas:' 'Ingentes,' inquit. Semper auget assentator id, quod is, cujus ad voluntatem dicitur, vult esse magnum. Quamobrem, quamquam blanda ista vanitas apud eos valeat, qui ipsi illam allectant et invitant; tamen etiam graviores constantioresque admonendi sunt, ut animadvertant, ne callidâ assentatione capiantur. Apertè enim adulantem nemo non videt, nisi qui admodum est excors: callidus ille et occultus ne se insinuet, studiosê cavendum est: nec enim facillimè agnoscitur, quippe qui etiam adversando sæpe assentetur: et, litigare se simulans, blandiatur, atque ad extremum det manus, vincique se patiatur; ut is, qui illusus sit, plus vidisse videatur. Quid autem turpius, quàm illudi? quod ne accidat, magis cavendum est, ut in 'Epiclero:'

"Hodie me, ante omnes comicos stultos senes,
Versâris atque luseris lautissimê."

Hæc enim etiam in fabulis stultissima persona est improvidorum et credulorum senum.

XXVII. Sed, nescio quo pacto, ab amicitiis perfectorum hominum, id est, sapientium, (de hâc dico sapientiâ, quæ videtur in hominem cadere posse) ad leves amicitias deflexit oratio. Quamobrem ad illa prima redeamus, eaque ipsa concludamus aliquando. Virtus, virtus, inquam, C. Fanni, et tu, Q. Muci, et conciliat amicitias, et conservat. In eâ est enim convenientia rerum, in eâ stabilitas, in eâ constantia: quæ cùm se extulit, et ostendit lumen suum, et idem aspexit agnovitque in alio; ad id se admovet, vicis-

simque accipit illud, quod in altero est; ex quo exardescit sive amor, sive amicitia; utrumque enim dictum est ab amando: amare autem nihil aliud est, nisi eum ipsum diligere quem ames, nullâ indigentiâ, nullâ utilitate quæsitâ; quæ tamen ipsa efflorescit in amicitiâ, etiam si tu eam minùs secutus sis. Hâc nos adolescentes benevolentiâ senes illos L. Paulum, M. Catonem, C. Gallum, P. Nasicam, Tib. Gracchum, Scipionis nostri socerum, dileximus. Hæc etiam magis elucet inter æquales, ut inter me et Scipionem, L. Furium, P. Rupilium, Sp. Mummium: vicissim autem senes in adolescentium caritate acquiescimus; ut in vestrâ, ut in Q. Tuberonis: equidem etiam admodum adolescentis, P. Rutilii, A. Virginii familiaritate delector. Quoniamque ita ratio comparata est vitæ naturæque nostræ, ut alia ætas oriatur; maximè quidem optandum est, ut cum æqualibus possis, quibuscum tanquam e carceribus emissus sis, cum iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire. Sed, quoniam res humanæ fragiles caducæque sunt, semper aliqui anquirendi sunt, quos diligamus, et a quibus diligamur: caritate enim benevolentiâque sublatâ, omnis est e vitâ sublata jucunditas. Mihi quidem Scipio, quanquam est subitò ereptus, vivit tamen, semperque vivet: virtutem enim amavi illius viri, quæ exstincta non est: nec mihi soli versatur ante oculos, qui illam semper in manibus habui; sed etiam posteris erit clara et insignis. Nemo unquam animo, aut spe majora suscipiet, qui sibi non illius memoriam atque imaginem proponendam putet. Equidem ex omnibus rebus, quas mihi aut fortuna aut natura tribuit, nihil habeo, quod cum amicitiâ Scipionis possim comparare. In hâc mihi de republicâ consensus, in hâc rerum privatarum consilium: in eâdem requies plena oblectationis fuit: nunquam illum ne minimâ quidem re offendi, quod quidem senserim; nihil audivi ex eo ipse, quod nollem: una domus erat, idem victus, isque communis: neque solùm militia, sed etiam peregrinationes rusticationesque communes. Nam quid ego de studiis dicam cognoscendi semper aliquid, atque discendi? in quibus, remoti ab oculis populi, omne otiosum tempus contrivimus. Quarum rerum recordatio et memoria si unà cum illo occidisset, desiderium conjunctissimi atque amantissimi viri ferre nullo modo possem. Sed nec illa exstincta sunt; aluntur que potiùs et augentur cogitatione et memoriâ meâ: et, si illis planè orbatus essem, mag-

num tamen afferret mihi ætas ipsa solatium: diutius enim jam in hoc desiderio esse non possum. Omnia autem brevia tolerabilia esse debent, etiam si magna sint.

Hæc habui, de amicitiâ quæ dicerem. Vos autem hortor, ut ita virtutem locetis, sine quâ amicitia esse non potest, ut, eâ exceptâ, nihil amicitiâ præstabilius putetis.

FINIS.

Excudebat
C. CORRALL.

Shortly will be published, uniformly printed,

LA GERUSALEMME LIBERATA,

DI

TORQUATO TASSO.

PUBLII TERENTII AFRI

COMŒDIÆ SEX.

CATULLUS, TIBULLUS

ET PROPERTIUS.
